

Toimetuselt

Kolmkümmend numbrit Tuna – pea märkamatu, kummatigi oluline tähis kvartalajakirja elus. Teine, ilmselt olulisemgi tähis on teistkordselt välja kuulutatav artiklipreemia. Kandidaate oli kolmandiku võrra rohkem kui esimesel korral, aga nüüdki eristusid tervest hulgast kõrgetasemelistest tekstidest kohe kolm võiduväärset kirjutist. Enn Tarveli sisukas ja vaimukas essee “Kas ajalugu saab kirjutada objektiivselt?” purustab tekkima hakanud tabusid. Tõnu Tännbergi artikkel “Kas Lavrenti Pavlovitš – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?” Ääremärkusi L. Beria “uuele kursile” vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel” on väärikaks jätkuks Tõnu Tännbergi aastatepikkusele tööle Beria tänapäevase retseptiooni kujundamisel Eestis. Sedapuhku läks preemia siiski Ea Jansenile, kelle “Baltlus”, baltisakslased ja eestlased” on üldse üks tema kolmest viimasest kirjatööst ning nägi ilmavalgust postuumselt. Tõenäoselt imponeeris selle töö esiplaanile tõstjaid vaimu surmatrotslikkus.

Laureaat valitud, oleme taas ihu ja hingega 2006. aastas. Aasta esimene Tuna on kaldu Soome suunas. Eks ole Eestit armastatud tihthele võrrelda Soomega, küll on imetletud sealsete juhtide ja rahva tarkust ja söakust 1930.–1940. aastail ning kirjutatud maapõhja Eesti oma valitsejaid. Paraku on nii mõnigi kord jäetud tähele panemata, et Eesti ja Soome ei tegutsenud vaakumis, kuhu peale nende mahtus vaid Nõukogude Liit. Iga suurriik mängis taustajõuna veel omaette mängu ja selles olid Soome šansid eelistatavamad. Ja kas see oli vaid mehisus ja juhtide tarkus, mis päästis Soome halvimast, ja mis roll oli lääneriikidel, mis Saksamaal, eriti Göringil Venemaa pidurdamises? Kui uskuda Urho Kaleva Kekkoneni, siis oli Talvesõja põhjus võibolla hoopis selles, et just Soome juhid hindasid olukorda valesti ning uskusid, et venelased neile mingil juhul sõjaga kallale ei tule. Urho Kaleva Kekkonen oma Suomen Kuvalehti 1942. aasta artiklis ei mõista Eesti käitumist hukka, sest vastuhaku korral oleks eestlasi, erinevalt soomlastest, võinud tabada täielik häving. Küll aga üllatab teda Eesti intelligentsi suur valetamistung esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, sest siis ta veel ei aimanud, et “soomestumise” aastatel aitas ta oma kaasmaalaste samasugusele tungile hoolikalt kaasa.

Nagu ükski eelminegi number, nii ei jää ka see vaid ühe ajastu piiridesse. Pigem vastupidi, seekordne ajaline haare on just eriti suur, märksõnadeks Aššurbanipal, viikingid, jaagupipäev ning hiliskeskaegsed Pärnu käsitöölised. Teisalt aga jõuab Jaak Valge “Demokraatia ja ebademokraatia” otsaga päris tänapäeva.

Sisukord

	Toimetuselt	1
ESSEE		
	Jaak Valge: Demokraatia ja ebademokraatia	4
KÄSITLUSED		
	Ivar Leimus: Viikingid – röövlid või kaupmehed?	17
	Sulev Vahtre: Jaagupipäeva asjus	30
	Inna Põltsam-Jürjo: Käsitöölised ja nende osa Uus-Pärnu majanduselus orduaja lõpul	33
	Heino Arumäe: Võrdlevalt Eesti-Nõukogude ja Soome-Nõukogude läbirääkimistest sügisel 1939	52
	Kalervo Hovi: Göring ja Soome Talvesõda	72
DOKUMENT JA KOMMENTAAR		
	Vladimir Sazonov: Arad-Ahhešu kiri Aššurbanipalile	80
	Marika Mikkor: 1930. aastad Kaukaasias "Edasi" kolhoosis põllumehe silme läbi ja ajalehe "Edasi" veergudel IV	88
	Urho Kaleva Kekkonen: Vennasrahvas bolševike jalus	103
	Pekka Lilja: Kommentaariks Kekkoneni artiklile Suomen Kuvalehtis	105
	Eesti Filmiarhiiv: KGB salafotod jõudsid arhiivi	111

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

- Krista Aru: Jaan Tõnissoni telefonikorraldus
ja mis kõik sellele järgnes 116

ARVUSTUSED

- Enn Tarvel: Keskaegne kroonika läti keeles 129
Linda Kaljundi: Taanlaste ristsõjad lõpuks kaante vahel 134
Heino Arumäe: Mida uskuda? 139
Kaarel Piirimäe: Kommunismi üleilmne hukkamõist
Bulgaaria moodi 143

VARIA

- Birgit Kibal: Kas 1905. aastal tuli mäss maalt
linna või kõndis linnast maale? 146
Väino Sirk: Eesti moodsa ajaloo IX konverents
20.–21. juunil 2005 Tallinnas 152
Summary 155

Demokraatia ja ebademokraatia¹

Jaak Valge

Arnold Toynbee on väitnud, et demokraatia on valitsemisviis, mis muutus teataval ajajärgul läänemaailmas valdavaks, sest ta pakkus ajutisi lahendusi põhilistele probleemidele, millega too ajajärk silmitsi seisis.² Kui Toynbee seda 1950. aastatel kirjutas, oli maailmas monikümmend demokraatlikku riiki. Tänapäevaks on neid mitu korda rohkem, demokraatlik valitsemisviis on järk-järgult üle võetud ka paljude mittelääne ühiskondade poolt.

Demokraatia kasutuselevõtmiseks ja selleks, et ta efektiivselt toimiks, on vajalik täita rida tingimusi. Neist olulisemateks on peetud piisavat jõukust, linnastumise ulatust, tugevat keskklassi, stabiilset majanduskasvu ja selle suhteliselt ühtlast jaotumist, haridustaset, nende mitmesuguseid kombinatsioone jne. Lisaks tõstetakse esile ka poliitiliselt vähem mõjutatavaid ja ajas suhteliselt staatilisemaid kultuurilisi omadusi, näiteks religiooni.³ Loomulikult on olulised ka välistegurid, nagu poliitiline surve, rahvusvaheline kliima ja ideede levik.

Tunnustades Toynbee vaadet, mille kohaselt demokraatia on konkreetsele ühiskonnale sobiv alates teatavast arengujärgust, ent eeldades Toynbee' st erinevalt ja poole sajandi kogemuse võrra targem olles, et demokraatia on siiski universaalne, sobides ka mittelääne ühiskondadele, võib esitada sellest loogiliselt tulenevaid küsimusi. Esiteks, millal on siis ühiskond sel demokraatiaks sobival arenguetaapil? Kas eksisteerib mingi kuigivõrdki kvantifitseeritav näitaja, mille põhjal on võimalik väita, et ühiskond on seesmiselt "demokraatiaks küps"? Teiseks, kui selline ühiskonna jätkuvat muutumist eeldav "demokraatiaküpsuse" nivoo on olemas, kas siis on olemas ka ülemine nivoo, s. t. kas teatava aja pärast võib ühiskond muutuda ka "üle küpsenuks", demokraatia jaoks ebasobivaks, vajades enda ees seisvate põhiliste probleemide lahendamiseks täiustatud demokraatiat või koguni teistsugust valitsemisviisi?

Väidan, et neile küsimustele vastust otsides tuleb, erinevalt kõigist varasematest käsitlustest, analüüsida ühiskondade demograafilise ülemineku aega. Käesoleva teemat sissejuhatava essee eesmärgiks on näidata seost rahvastikuarengu ja demokraatia vahel ning sellise meetodikaga tehtava analüüsi võimalusi ja visandada ka mõned esialgsed tulemused. Täpsem analüüs nõuab töömahukat, keerulisemat ja suuremat esitlusruumi nõudvat uurimust.

¹ Uurimus on teostatud Eesti Teadusfondi grant nr. 6079 toel, Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtteema nr. 0132703905 raames. Autor tänab Jüri Allikut, Kalev Katust, Allan Puuri ja Rein Taagepera väärtuslike kommentaaride ja soovitude eest.

² A. Toynbee. *A Study of History*. Oxford University Press, 1960, lk. 21.

³ Vt. nt. S. M. Lipset. *Some Social Requisites of Democracy*. – *American Political Science Review* 53 (1959); R. Putnam. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, 1993; A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub ja F. Limongi. *What makes democracies endure?* – *Journal of Democracy* 7. 1 (1996); S. P. Huntington. *The Clash of Civilisations and the Remaking a World Order*. Simon & Schuster, 1996; R. Inglehart. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in the Forty-Three Societies*. Princeton University Press, 1997; R. Inglehart. *Culture and Democracy*. – *Culture Matters: How Cultural Values Shape Human Progress*. By Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington. Basic Books, 2000.

Demograafilise ülemineku ajastus

Teatavasti väidab demograafilise ülemineku teooria, et kõik ühiskonnad liiguvad eelmodernsest perioodist, millele on omane traditsiooniline taastetüüp suure sündimuse ja suremusega, modernsesse etappi ehk ratsionaalsesse taastetüüpi, mil nii sündimus kui ka suremus on madalad. Esimesena algas üleminek suremuse langusega 19. sajandi algul Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses jõudsid üleminekuetappi Ida- ja Lõuna-Euroopa riigid, 20. sajandi esimesel poolel Lõuna-Ameerika ja paljud Aasia riigid. Sajandi teisel poolel algas üleminek ülejäänud Aasias ja Aafrikas. Ülemineku käigus toimub rahvastikuplahvatus ja ränderevolutsioon.

Seni on need muutused ajanihkega toimunud eranditult kõigis ühiskondades, Prantsusmaast ja Inglismaast Venemaa, Hiina, Tšaadi ja Burkina Fasoni. Ülemineku lõpuna defineeritakse tavaliselt vastava ühiskonna rahvastiku kasvu stabiliseerimisega, arvestamata muidugi migratsiooni. Muutustesse ajaliselt hiljem haaratud ühiskonnad läbivad demograafilise ülemineku kiiremini. Kuigi ei ole olemas kahte riiki, kus ülemineku mudel oleks identne, kuna ülemineku igal etapil on väga palju erinevaid kombinatsioone abiellumusest, sündimusest, suremusest ja migratsioonist, ei kõiguta see ülemineku universaalsust. Erinevused võivad üleminekut kiirendada või aeglustada, migratsioon ja rahvastikuplahvatus võivad olla suuremad või väiksemad, kuid üleminek ise koos kõigi oma joontega on vältimatu. Rahvastikuteaduses on juba mõnikümmend aastat tagasi kujunenud ühine arusaam, et madal sündimus on alati iseloomulik moderniseerunud ühiskondadele.⁴

Kuigi demograafiline üleminek ehk seesuguse rahvastikukäitumise moderniseerumise reeglipärasus on tänapäeva demograafiateaduse selgroog, diskuteeritakse jätkuvalt selle üle, miks üleminek siiski toimub. Ükski teisenemise põhjuseks peetud hüpotees, vähemalt üksinda võetuna, ei ole üldaktsepteeritavaks saanud. Nii on näiteks selge, et üleminekut ei ole võimalik põhjendada ainuüksi majandusliku või sotsiaalse struktuuri muutustega, individualiseerumisega ega ka majandusliku jõukuse kasvuga.⁵ Pigem on tegemist kõigi muutuste kombineeritud mõjuga, kusjuures kesket rolli mängivad muutused väärtushinnangutes.

Demograafiline üleminek on niisiis tugevas seoses ka kodanliku mentaliteedi domineerimise hakkamisega, ühiskonna vastava sotsiaalse ja kultuurilise teisenemisega. Demograafilisest üleminekuprotsessist põhjustatud psühholoogiliste muudatustena väärivad traditsioonilise sugudevahelise tegevusjaotuse muutumise kõrval toonitamist fatalismi tõrjumine, aktiivse eluhoiaku omaksvõtmine, innovatsioonipotentsiaali suurenemine ja individualiseerumine. Pole vaja omada geeniuse kujutusvõimet väitmaks, et needsamad psühholoogilised muutused võiksid olla ka demokraatliku (oma)valitsemismehhanismi omaksvõtmise eeldusteks. Psühholoogide uuringud kinnitavad seda. Nii on Jüri Allik ja Anu Realo 42 riigi näitel veenvalt tõestanud, et eksisteerib selge positiivne seos kodanike individualismi ja sotsiaalse kapitali vahel. Riikides, kus inimesed usuvad, et “suuremat osa inimesi saab usaldada” ning kus nad kuuluvad rohkematesse erinevatesse vabatahtlikesse ühingutesse, on nad ka individualistlikumad.⁶ Ja ring on täis, sest psühholoog Pamela

⁴ W. P. Mauldin. Fertility and Population Growth. – International Encyclopedia of Population. Ed. J. A. Ross. Collier Macmillan, Canada, 1982, lk. 256–257.

⁵ Seda tõestas juba aastatel 1963–1979 Ansley Coale'i juhtimisel läbi viidud nn. Princetoni projekt, mille käigus uuriti sündimusülemineku põhjust Euroopas. Vt. The Decline of Fertility in Europe. The Revised Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project. Ed. Ansley J. Coale and Susan Cotts Watkins. Princeton University Press, 1986.

⁶ J. Allik, A. Realo. Individualism-Collectivism and Social Capital. – Journal of Cross-Cultural Psychology 35.1, 2004, lk. 15.

Paxton on tõestanud, et suurema sotsiaalse kapitaliga maad kalduvad olema demokraatlikumad.⁷

Seega, tuues kaasa individualismi, toob demograafiline üleminek kaasa ka demokraatiaküpsuse. Prantsusmaa ja USA olid riigid, kus sõnastati esimesena peamised kaasaegse demokraatia põhimõtted. Ning Prantsusmaa oli ka kõige varasema demograafilise ülemineku riik.

Vaadeldgem nüüd seost demograafilise ülemineku ajastuse ja demokraatliku valitsemisviisi vahel sündimuse – ühe demograafilise ülemineku kõige olulisema karakteristikuga – kaudu. Teadvustagem, et sündimuse määr (käesoleval juhul on kasutatud sündimuse üldkordajat) ei pruugi iseenesest olla põhjuslikult seotud ühiskonna “demokraatiaküpsusega”, küll aga fikseerib ta (kui paremat näitajat ei ole) ligikaudselt ühiskonna rahvastikuarengu etapi.⁸ Niisiis väidan, et kuigi ühiskonna seesmisel võimel tagada demokraatliku ühiskonnakorralduse toimimine ei ole ehk otsest seost sündimuse langusega teatava tasemeni, on eeldused, mis viivad sündimuse languse teatava tasemeni, ning eeldused, mis muudavad ühiskonna demokraatia toimimiseks küpseks, samad.

Diagrammi koostamiseks on kõik maailma üle poole miljoni elanikuga riigid 2003. aastal (kokku 161) jaotatud demokraatiateks, autokraatiateks ja nende vahevormiks – anokraatiateks –, tuginedes POLITY IV projekti definitsioonidele ja andmebaasidele.⁹ Need riigid on grupeeritud kolmeks võimalikult ühesuuruseks rühmaks sündimuse üldkordaja alusel.¹⁰ Esimese grupi riigid on demograafilise ülemineku läbinud, teise grupi riigid

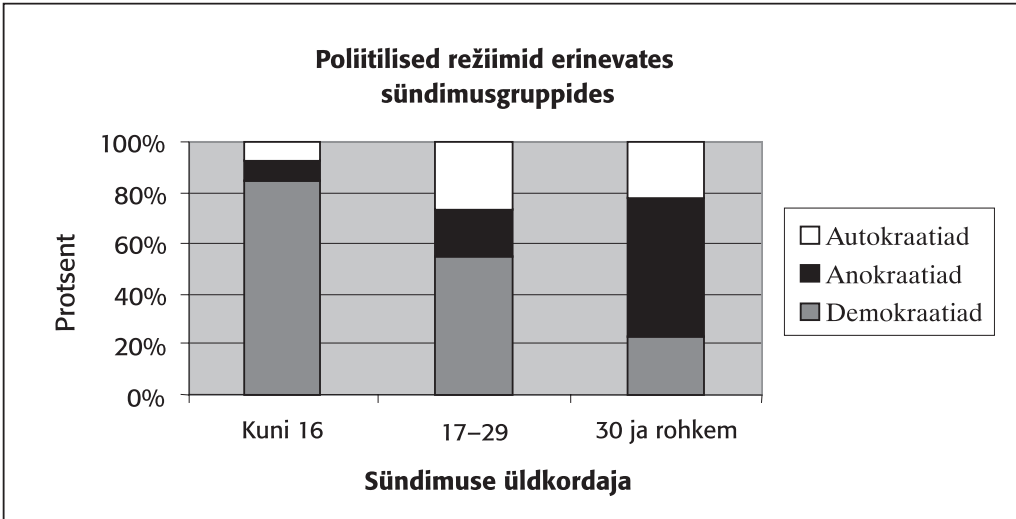
⁷ Vt. P. Paxton. Social capital and democracy: An interdependent relationship. – *American Sociological Review*, 67, 2002.

⁸ Täpsemini kui käesoleval juhul kasutatud sündimuse üldkordaja (elussünnid 1000 elaniku kohta aastas) fikseerivad demograafilise ülemineku etapi mitmed teised rahvastikuteaduses kasutatavad näitajad. Sündimuse üldkordaja kasutamine ei ole siinkohal metodoloogiliselt kõige korrektsem, ent kuna paremaid näitajaid ei ole käsitletavast ajaperioodist kaugeltki kõigi maade kohta, siis on see lihtsustamise huvides parema valiku puudumisel vältimatut. Siiski on selge, et sündimus väljendab demograafilise ülemineku faasi dünaamilisemalt kui suuremus.

⁹ Marylandi Ülikooli *Center for International Development and Conflict Management POLITY IV* projekt defineerib riikide valitsemisvormi demokraatlikkust või autokraatlikkust täidesaatva võimu kujunemise, avatuse ja kitsendatuse, kodanike poliitilise osaluse reguleerituse ning selle määra ja viisi alusel. Kokku hinnatakse 25 parameetrit. Tulemusena saadakse demokraatia ulatus skaalal 0 kuni 10 ja autokraatia ulatus skaalal 0 kuni -10. Summeerituna saadakse POLITY indeks. Riigid, kus see on 6 ja rohkem, on loetud demokraatlikeks, riigid, kus see on -6 ja vähem, autokraatlikeks. Riikides, kus riigikord ei ole täielikult autokraatlik ega ka täielikult demokraatlik, kõiguvad POLITY punktid -5 ja 5 vahel. Neid nimetatakse anokraatiateks (*Anocracies*), tegemist on pigem demokraatia ja autokraatia vahepealse kategooria kui kindla valitsemisvormiga. POLITY IV andmebaas sisaldab rahvusvaheliselt võrreldavaid andmeid kõigi rohkem kui ½ miljoni elanikuga riigi kohta aastatest 1800–2003. **Allikas:** POLITY IV koduleheküljel <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/polity/> 14.11.2005. Siinses analüüsis ei ole kasutatud alternatiivset demokraatia mõõtesüsteemi Polyarchy. Essee kontseptsiooni seisukohalt ei ole see ka vajalik. Olgu siiski mainitud, et demograafilise ülemineku ja demokraatia seos on Polyarchy mõõtesüsteemi alusel isegi tugevam kui POLITY IV mõõtesüsteemi alusel.

¹⁰ Joonise koostamiseks ja edaspidi tekstis kasutatud sündimuse üldkordaja andmed on saadud järgmistest allikatest: kuni aastani 1950: *International Historical Statistics. Europe 1750–1993. Fourth Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD, 1998, lk. 93–116; *International Historical Statistics. The Americas 1750–1993. Fourth Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD, 1998, lk. 68–75; *International Historical Statistics. Africa, Asia & Oceania 1750–1993. Third Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD 1998, lk. 69–78. Aastatel 1950–1997: *Demographic Yearbook, Historical supplement 1948–1997. 1st issue DYC-CD, data from 1948–1997. Estimates of mid-year population and vital statistics summary: 1948–1997.* lk. 1–209; Aasta 2003 – *CIA World Factbook.* <http://www.capitals.com/fields/2054.html> 3. 12. 2005. Sündimusstatistika muutub usaldusväärsemaks Euroopas 19. sajandi keskpaigast, mitte-Euroopa riikides valdavalt alles pärast Teist maailmasõda. Juhul kui väljaandes “*Demographic Yearbook, Historical supplement 1948–1997*” on esitatud paralleelsed andmed, on kasutatud ÜRO Rahvastikudivisjoni andmeid, mis on usaldusväärsemad.

on üleminekustaadiumis või selle suhteliselt hiljuti läbinud ning kolmanda grupi riigid on ülemineku alguses või sisenemata.¹¹

Seos valitsemisviisi ja sündimuse taseme vahel on täiesti ilmne, sama ilmne või veel suuremgi kui majandusliku jõukuse ja demokraatia vahel, mis on ammu tuntud. Seejuures väärib toonitamist, et POLITY kontseptsioonis on esindatud eelkõige demokraatia formaalne pool – institutsioonide ja protseduuride olemasolu, mille kaudu kodanikud saavad väljendada oma poolehoidu erinevatele poliitikatele ja poliitilistele liidritele, ning ka piirangud täidesaatva võimu tegevusele. Arvestades reaalseid kodanikuvabadusi *Freedom House*’i reitingu alusel, selguvad veel suuremad kontrastid: 2003. aastal on esimeses grupis riike, mille kodanikud on vabad, 74%, teises 36% ja kolmandas vaid 9%.¹² Veel suurem seos sündimuse ja demokraatia vahel ilmneb aga minevikunihkes sündimuse puhul. Nii on näiteks maailma 44 riigist, kus CBR 1968. aastal oli 25 või vähem, 2003. aastal POLITY arvestuses demokraatiad 40, anokraatiad 3 ja autokraatiad vaid 1 – Valgevene!

¹¹ **Sündimuse üldkordaja kuni 16:** Armeenia, Austraalia, Austria, Valgevene, Belgia, Bosnia ja Hertsegoviina, Bulgaaria, Kanada, Tšiili, Hiina, Horvaatia, Kuuba, Küpros, Tšehhi, Taani, Eesti, Soome, Prantsusmaa, Gruusia, Saksamaa, Kreeka, Ungari, Iirimaa, Itaalia, Jaapan, Lõuna-Korea, Läti, Leedu, Makedoonia, Mauritius, Moldova, Holland, Uus-Meremaa, Norra, Poola, Portugal, Katar, Rumeenia, Venemaa, Singapur, Slovakkia, Sloveenia, Hispaania, Sri Lanka, Rootsi, Šveits, Tai, Taiwan, Trinidad ja Tobago, Ukraina, Ühendkuningriik, USA ja Jugoslaavia. **Sündimuse üldkordaja 17–29:** Albaania, Alžeeria, Argentina, Aserbaidžaan, Bahrein, Boliivia, Botswana, Birma, Brasiilia, Kambodža, Kongo Vabariik, Kolumbia, Costa Rica, Dominikaani Vabariik, East Timor, Ecuador, Egiptus, El Salvador, Fidži, Filipiinid, Ghana, Guayana, India, Indoneesia, Iisrael, Iraan, Jamaica, Jordaania, Kasahstan, Põhja-Korea, Keenia, Kuveit, Kõrgõzstan, Liibanon, Lesotho, Liibüa, Lõuna-Aafrika, Malaisia, Mehhiko, Mongoolia, Maroko, Nicaragua, Panama, Peruu, Svaasimaa, Tuneesia, Türgi, Turkmeenia, Araabia Ühendemiraadid, Uruguay, Usbekistan, Venezuela ja Vietnam. **Sündimuse üldkordaja 30 ja rohkem:** Afganistan, Angola, Bangladesh, Benin, Bhutan, Burkina Faso, Burundi, Kamerun, Kesk-Aafrika Vabariik, Tšaad, Comoros, Congo Demokraatlik Vabariik, Cote d’Ivoire, Džibuuti, Ekvatoriaal-Guinea, Eritrea, Etioopia, Gambia, Gabon, Guatemala, Guinea, Guinea-Bissau, Haiti, Honduras, Iraak, Laos, Libeeria, Madagaskar, Malawi, Mali, Mauritaania, Mosambiik, Namiibia, Nepal, Niger, Nigeeria, Omaan, Pakistan, Paapua Uus Guinea, Paraguay, Rwanda, Saudi-Araabia, Senegal, Solomoni saared, Sierra Leone, Somalia, Sudaan, Süüria, Tansaania, Tadžikistan, Togo, Uganda, Jeemen, Zambia, Zimbabve.

¹² Paraku on *Freedom House*’i reitingut arvestatud alles 1972. aastast.

Esiialgu võib ehk veel küsida, kas seos ei ole vastupidine – kas hoopis demokraatia ei alanda sündimust? Vastuväiteks arvukaid näiteid puudu ei ole. Rumeenias, Bulgaarias, Jugoslaavias ja Venemaal langes sündimus Esimese maailmasõja järel ja Teise maailmasõja järgsel kahel kümnendil ning Albaanias, Kuubas, Kataris, Araabia Ühendemiraatides, Bahreinis ja Kuveidis viimase poole sajandi vältel sellest hoolimata, et neis riikides valitseti, oli enne sündimuse langust valitsetud ja osades riikides valitsetakse tänini autoritaarselt. Eestis ja Lätis, Vene impeeriumi äärealal, algas sündimuse langus juba 1850. aastatel.¹³ Sel ajal oli Vene impeeriumi näol tegemist poolfeodaalse riigiga. Tööstuspööre algas alles pool sajandit hiljem.

Siiski ei ole uurimuse sellel etapil alust väita, et teisesuunaline mõju puuduks täielikult. Näiteks 1953. aastal sündis nii kommunistlikus Põhja-Koreas kui ka mittekommunistlikus Lõuna-Koreas 37 last 1000 elaniku kohta. 2003. aastal oli aga sündimuse üldkordaja Põhja-Koreas vähenenud 18-ni, aga Lõuna-Koreas 13-ni. Järsk lahkumine sündimuse liikumises toimus 1960. aastate keskpaigas, mil Lõuna-Korea kodanikud olid juba kogenud teatavat režiimi liberaliseerimist. Osalt püsis kommunistlikes riikides sündimus kõrgemal tasemel lihtsalt kontratseptiivide halva kättesaadavuse tõttu. Kuid pole välistatud ka, et demograafiline üleminek tervikuna oli aeglasem. Eric Hobsbawm on tabavalt märganud, et kommunism käivitas tegelikult konservatiivsed jõud. Kui ta asuski muutma mitmeid eluvaldkondi – riigivõimu, omandisuhteid, majandusstruktuuri jms. –, siis külmutati samal ajal muud valdkonnad revolutsioonieelsel kujul või vähemalt kaitsti neid kapitalistlikus maailmas toimuvate muutuste pideva ja universaalse õõnestustöö eest.¹⁴

Esimeste demokraatiate tekkimine on kahtlemata soodsate juhuste kokkulangemine. Kuid mitte ainult. POLITY mõõtesüsteemi järgi on maailma vanim demokraatia USA. Need mehed ja naised, kes 18. sajandiks Euroopast Uude Maailma omale uut kodu rajama olid läinud, olid keskmisest lääneeurooplasest rohkem moderniseerunud.¹⁵ Nad olid täis eneseusku ning leidnud, et nende eneseteostus sõltub neist endast. See on mõtlemine, mis lubas neil oma senist elukeskkonda vahetada. Samasugune mõtlemine on vajalik ka demokraatia toimimiseks.

19. sajandi keskpaigaks oli POLITY mõõtesüsteemi järgi lisaks USA-le tekkinud veel kolm demokraatlikku riiki – Prantsusmaa, Belgia ja Šveits. Need kolm riiki olid ka varaseima demograafilise ülemineku algusega riigid Euroopas. Belgias ja Šveitsis jäigi demokraatia kestma.

20. sajandi algul oli demokraatlike riikide arv suurenenud 11-le: Ameerika mandrilt ka valdavalt iiri, prantsuse, inglise ja šoti immigrantidega asustatud Kanada, kus 1867. aastal saavutati dominiooni staatus, ja valdavalt Hispaania päritolu immigrantidega asustatud Costa Rica, Euroopas olid POLITY järgi demokraatlikeks riikideks Ühendkuningriik, Belgia, Prantsusmaa, Šveits, Norra, Hispaania ja Kreeka. Lõunapoolkeralt Euroopa kolonistidega Uus-Meremaa. Demokraatia jäi püsima varasema demograafilise ülemineku riikides. Kreeka kaotas selle uuesti 1915. ja Hispaania 1923. aastal, ning pärast selle ennistamist vabariiklaste poolt uuesti 1939. aastal Franco võimuletulekuga. Erandiks on Costa Rica, kus suudetigi demokraatia säilitada, sündimus hakkas aga langema alles sajand hiljem, 1960. aastatel.

¹³ K. Katus. Post-transitional fertility development: new perspectives introduced by Central and East European nations. – Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. European Population Conference. Warsaw, 26–30 August 2003, lk. 118.

¹⁴ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, Tallinn, 2002, lk. 212.

¹⁵ USAs on sündimus tugevasti mõjutatud ulatuslikust immigratsioonist. Kuna immigrantide põhiosa moodustasid nooremad isikud, mõjus see sündimuse üldkordajat suurendavalt. Andmed mitmendat põlvkonda USA-s elanud ameeriklaste sündimuse kohta 19. sajandil puuduvad. Igatahes ei saanud nende sündimus olla suurem kui päritoluriikides, seega pidi olema suhteliselt madal.

20. sajandil demokraatia võidukäik kiirenes. 1925. aastal oli POLITY arvestuses 22 demokraatlikku riiki, 1950. aastal 23, 1975. aastal 38 ja 1988. aastal 46. Tõeline demokraatiabuim saabus aga pärast Nõukogude Liidu ja kommunistliku idabloki kokkuvõrsemist. Nõukogude Liit oli demokraatia arengut selgelt pidurdanud mitte ainult Euroopa regioonis, vaid kogu maailmas. 1995. aastal oli maailmas juba 77 ja 2003. aastal 84 demokraatlikku riiki.

Kui lähtuda teesist, et demokraatia on demograafilise üleminekuga seoses ja viimane on vääramatu, tuleks lihtsalt hakata välja arvutama aega, mil kogu maailm demokraatlik on. Paraku on asjad märksa keerulisemad.

Demokraatliku valitsemisviisi kasutuselevõtmine on konkreetsetes ühiskonnas konkreetset ajal lisaks seesmisele “demokraatiaküpsusele” mõjutatud veel väga paljudest teguritest, neist kaks olulisemat näivad olevat institutsionaalne inerts ja välismõjud. Kui ühiskond jõuab seesmiselt faasi, kus ta on “demokraatiaküps”, ei tähenda see ju kaugeltki, et demokraatlik valitsemisviis selles ühiskonnas kohe kehtestuks. Kui näiteks Portugal muutus Teise maailmasõja järgsetel kümnenditel demokraatia toimimiseks piisavalt modernseks ühiskonnaks, ei tähendanud see, et diktaator António de Oliveira Salazar oleks tõtanud režiimi muutma. Või vastupidi – demokraatia võib ebasoodsate tingimuste korral kokku variseda ka “demokraatiaküpsetes” ühiskondades. Kuigi Eesti ühiskond oli 1930. aastate alguses demograafiliste näitajate järgi sama “demokraatiaküps” kui näiteks Rootsi ja Taani, kujunes siin ülliränga majanduskriisi taustal sisepoliitiline segadus, mida kasutades Konstantin Päts ja Johan Laidoner viisid 1934. aastal riigi ebademokraatlikule kursile.

Oluline on ka välismõju. Pärast Teist maailmasõda olid näiteks Tšehhoslovakkia, Ungari ja Ida-Saksamaa seesmiselt ammu “demokraatiaküpsed”, ning veel paljud idablokki kuulunud riigid said nendeks 1940.–1970. aastatel, kuid kuna ebademokraatlik Nõukogude Liit neis riikides domineeris või okupeeris nad pärast Teist maailmasõda, siis leidis nende ühiskondade seesmine valmisolek väljundi alles seejärel, kui kogu kommunistlik blokk oli kokku varisenud.

Teisesuunalise näite võib tuua USA mõjust Ladina-Ameerika riikidele. Kõige eredam juhus on ilmselt juba eelpool mainitud Costa Rica. Kuid ka Jamaica oli 2003. aastaks olnud POLITY järgi juba 44 aastat demokraatiat, sündimus hakkas langema aga alles 1970. aastatest; Trinidadis oli demokraatia kestnud 41, Venezuelas 45 aastat ning Kolumbias aastatel 1867–1885 ja uuesti alates 1957. aastast, sündimuse üldkordaja hakkas neis riikides langema aga alles 1960.–1970. aastatest.

Niisiis, tulenevalt teistest teguritest, mis on demokraatia reaalseks kehtestamiseks vajalikud, ei saa ühtegi üksiküleminekut demokraatiale ennustada ainuüksi sündimuse taseme järgi. See oleks võimalik siis, kui valitsemisinstitutsioonid oleksid täiesti paindlikud ja välismõju neile puuduks.

Teistpidi prognoosimine on aga tänuväärsem, vähemalt teataval määral on võimalik ennustada demokraatiade vastupidavust. Kuni 2003. aastani on maailma ajaloos vastavalt POLITY arvestusele toimunud kokku 142 üleminekut demokraatiale. Nende hulgas on autokraatiaks kokku varisemise või anokraatiaks degenerereerumise juhtumeid 61, seejuures kahes riigis, kus sündimuse üldkordaja oli demokraatia kehtestamise aastal alla 20. Tegemist on Venemaaga 1993. aastal ning Valgevenega 1995. aastal. Ehkki Venemaa taastas 2000. aastal POLITY arvestuses demokraatia, on *Freedom House*’i reiting neis riikides madal ning viimasel aastal isegi halvenenud.¹⁶ Neid kahte maad on pikaajalisele kommunistlikule režiimile lisaks räsitud ühiskonna varanduslikult teravalt polariseerinud ja nõrgukese keskklassi hävitanud suur inflatsioon, nad on varasema demokraatia kogemusest,

¹⁶ A. Puddington, A. Piano. Worrisome Signs, Modest Shifts. – *Journal of Democracy* 16.1 (2005), lk. 103.

Venemaa sõdib Tšetšeenias. Seega on muud tingimused demokraatiaks neis erakordselt ebasoodsad. Need riigid ongi suured erandid. Kõikidel teistel juhtudel (kokku 31 riigis), kui demokraatia kehtestati siis, kui sündimuse üldkordaja oli 20 või vähem, on see ka püsima jäänud. Irimaast 1921. aastal kuni Sri Lankani 2001. aastal.

Kokku 36 juhul toimus demokraatiale üleminek sellises riigis, kus sündimuse üldkordaja oli 21 ja 30 vahel. Neist 20 juhul ehk üle poolte juhtudest jäi demokraatia ka püsima. 73 korral toimus üleminek riigis, kus sündimuse üldkordaja oli 31 ja rohkem. Neist on seni demokraatlikuks jäänud vaid 33, s. t. 45%. Niisiis on võimalik üldistada, et kui demokraatia kehtestatakse riigis, kus sündimuse üldkordaja on kuni 20, jääb demokraatia väga suure tõenäosusega püsima, riigis, kus sündimuse üldkordaja 21 ja 30 vahel, on püsijäämise tõenäosus suurem kui hukkumine, ning kui üle 30, siis on demokraatia kokkuvarisemise tõenäosus paraku suurem kui kestmajäämine. Riikides aga, kus sündimuse üldkordaja oli demokraatia kehtestamise aastal 40 ja rohkem (43 juhtumit), on 2005. aasta alguseks säilitanud selle vaid 12 ehk 28%.

Suuremateks positiivseteks eranditeks on juba korduvalt mainitud Costa Rica ja Kolumbia, ning hilisemast minevikust Benin 1991. aastast (sündimuse üldkordaja 1991. aastal 47), Mali ja Madagaskar 1992. aastast (sündimuse üldkordaja vastavalt 50 ja 44) ning Mosambiik 1994. aastast (45). Niisiis, kui USA-d tuleb kiita uste avamise eest demokraatlikku valitsemiskorraldusse ning nende uste eduka lahtihoidmise eest demokraatlikku maailma kahe sajandi vältel, siis nimetatud riike peab tunnustama demokraatia siseseviimise eest ühiskonna veel madalamal moderniseerituse tasandil, kui olid omal ajal USA ja Lääne-Euroopa riigid.

Ent kuigi maailm moderniseerub ja demokratiseerub, on praeguse seisuga veel kindlasti palju ruumi tagasilöökideks. Mõne mõjuka riigi autoritaarseks muutumine võib tekitada dominoefekti hilise rahvastikuarenguga (s. t. seemiselt vähe moderniseeritud) riikides, kus demokraatia eeldused on nõrgad. Nii nagu Kolmandale Maailmale mõjus Nõukogude Liit.

Demokraatia seebimullid, autoritaarsuse jäätükid ja muutuste eriuheaegsus

Järgnevalt määratlegemgi äärmused tänase seisuga ehk riigid, mis üldisest seaduspärasusest rohkem hälbibivad – nii need, kus ühiskonna valmisolek demokraatiaks ei ole suur, kuid ometi demokraatia kehtib (demokraatia seebimullid), kui ka need, kus ühiskond on valmis, ent demokraatiat ei ole (autokraatia jäätükid).

Ülaloodud graafiku kolmanda grupi (sündimuse üldkordaja 30 ja rohkem) demokraatlikud riigid ehk rahvastiku käitumise näitajate järgi veel mitte väga “demokraatiaküpsed” ühiskonnad on 2003. aasta seisuga Bangladesh ja Paraguay (30), Paapua Uus Guinea (31), Honduras (32), Namiibia (34), Guatemala (35), Senegal (36), Mosambiik (38), Madagaskar (42), Benin (46) ja Mali (48).

Peale suure sündimuse ning demokraatia on neil vähe ühist. Need ühiskonnad tunnustavad erinevaid religioone, neil on erinevad endised emamaad (seega ka erinevad kultuurimõjud). Erinev on rahvuslik rikkus: nende seas on valdavalt küll maailma vaesemad riigid, nagu Mosambiik, kuid ka suhteliselt keskmise *per capita* sissetulekuga riike, nagu Paraguay. Näib, et mingit “demokraatiarohtu” – ühist omadust, miks just need riigid on nii varases rahvastikuülemineku staadiumis võtnud omaks demokraatia, ei ole võimalik leida.

Vaadeldes nende riikide *Freedom House*’i reitingut, selgub siiski, et suurem osa neist riikidest on liigitatud vaid osaliselt vabade hulka. Vabadeks riikideks on üksnes Paapua Uus Guinea, Namiibia, Senegal, Benin ja Mali. Seega on vähemalt osaliselt nimetatud Ladina-Ameerika riikide ja Bangladeshide puhul tegemist POLITY “seebimulliga” – neis

riikides on demokraatia kujundamisel tugevasti arenguruumi ning tõelisteks eranditeks saab lugeda Paapua Uus Guinead, Namiibiat, Senegali, Benini ja Malit. Neist Paapua Uus Guineas on demograafiline üleminek jõudnud üsna kaugele.

Robert Pinkney väitel naudib suurem osa autoritarismist vabanenud Kolmanda Maa- ilma riike vaid liberaalse demokraatia moondevorme – “formaalset demokraatiat”, mille puhul demokraatlikud seadused eksisteerivad ainult paberil, või “valimisdemokraatiat”, mille olemasolul kodanikud saavad küll valimistel hääletada, kuid valimiste vaheajal on neil vähe võimalusi poliitikat mõjutada.¹⁷ Käesolevast teooriast kasvab loogiliselt välja hüpotees, et just neis demokraatlikes riikides, kus rahvastiku üleminek ei ole veel kaugele jõudnud, kaldub demokraatia moonduma. Autoriteetsed analüüsid kalduvad seda ka kinnitama.¹⁸ Igatahes vääriks rahvastiku ülemineku varases faasis olevate demokraatlike riikide demokraatia tegelik toimimine eraldi uurimust.

Demokraatia hoidmine neis varase ülemineku faasis olevates riikides on raske, ent demokraatia kokkuvarisemine ei ole siiski kaugeltki vältimatu. Seega oleks praeguses uurimisstaadiumis ekslik või vähemalt ennatlik väita, et varases demokraatliku ülemineku faasis olevates riikides ei tulekski demokraatlikku valitsemiskorda üritada kehtestada. Ei ole tõendeid, et demokraatia saavutamine seesiselt demokraatiaks “mitteküpsetes” riikides oleks nimetatud riikidele mingil viisil kahjulik, pigem on tõendeid selle kohta, et demokraatia kiirendab ühiskonna seesmist moderniseerumist. Näiteks Kolumbias, kus veel praegu on sündimus suhteliselt madal (sündimuse üldkordaja 22), on demokraatiat suudetud hoida alates 1957. aastast, mil sündimus oli peaaegu niisama kõrge kui täna Malis. Kuigi Kolumbiat tuntakse korrumppeerunud narkomaffiariigina, ei pruugi see olla põhjustatud demokraatiast. Teisalt demonstreerib juhtum Kolumbia või ka Boliiviaga, kus endist presidenti süüdistatakse genotsiidis, et kui ühiskond ei ole seesiselt moderniseerunud, siis ei anna demokraatia seda efekti, miks teda õieti autokraatiale eelistatakse – ta ei taga riigivõimu õiglast ja läbipaistvat toimimist kogu ühiskonna huvides, s. t. demokraatlike hoiakute seesmist omaksvõtmist nii eliidi kui ka kodanike poolt. Sama kehtib ka Tansaania ja eriti POLITY arvestuses lausa hiilgava reitinguga (8) Keenia kohta, kus demokraatlik ühiskonnakord ei ole suutnud demokraatlike hoiakuid tagada ning kust analüütikute arvates pole välistatud Al Qaida´le terroristide värbamine tulevikus.¹⁹

Kui “demokraatia seebimullid” näivad vähemalt esmapilgul olevat tekkinud juhuslikult või siis tugevate välistegurite mõjul ning nende alusel ei ole võimalik leida imerohtu, mis vähemmoderniseerunud riikide demokraatiat edendaks, siis “autokraatia jäätükkide” kujunemise põhjused on selgemalt määratletavad.

Diagrammi esimeses riikide grupis (sündimuse üldkordaja 16 ja vähem), kus käesoleva teooria loogika kohaselt peaksid olema vaid demokraatlikud riigid, oli 2003. aastal siiski neli autokraatiat – Valgevene, Hiina, Kuuba ja Katar –, kolm anokraatiat – Armeenia, Gruusia ja Singapur – ning joonisel nende hulka liigitatud määratlemata staatusega Bosnia ja Hertsego-

¹⁷ R. Pinkney. *Democracy in the Third World*. Second Edition. Lynne Rienner Publishers, Inc, 2003, lk. 16

¹⁸ Vt. nt. Z. K. Smith. *Mali´s Decade of Democracy*. – *Journal of Democracy* 12 (3) 2001, lk. 73–79; L. Wantchekon. *Clientelism and Voting Behaviour. Evidence from a Field Experiment in Benin*. – *World Politics* 55 (3) 2003, lk. 399–422. Adam Przeworski jt. on oma klassikalises uurimuses 135 riigi põhjal ajavahemikul 1950–1990 analüüsinud demokraatiate ellujäämis- ja hukkumisvõimalusi ning leidnud, et riik, kus valitseb demokraatia ka järgmisel aastal, peaks olema jõukas, seal peab valitsema mõõduka inflatsiooniga majanduskasv, sissetulekute ebavõrdsus peab vähenema ning valitsema peavad parlamentaarsed institutsioonid: A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub ja F. Limongi. *What makes democracies endure?* – *Journal of Democracy*, 7. 1 (1996), lk. 39. Kui vaadelda neid tunnuseid nimetatud “demokraatia seebimullides”, siis selgub, et demokraatia jätkusuutlikkus neis on vähene. Teisisõnu, politoloogiateaduse alusel tehtud prognoos kattub esitatud teooria alusel tehtud prognoosiga.

¹⁹ W. Rosenau. *Al Qaida Recruitment Trends in Kenya and Tanzania*. – *Studies in Conflict and Terrorism*, vol. 28. 1 (2005), lk. 1; 8.

viina. 2004. ja 2005. aastal on mõningaid positiivseid nihkeid toimunud Gruusias ning Bosnias ja Hertsegoviinas, samuti Kataris. Hiinas, Kuubas ja Singapuris on olukord sama, Armeenias ja Valgevenes koguni halvenenud. "Autokraatia jäätükkidest" on kahtlemata huvipakkuvaim Hiina, ja mitte ainult oma suuruse ja sellest tuleneva mõju tõttu, vaid ka katse tõttu ühitada kommunistlikku valitsemisrežiimi ning turumajandust. Üldiselt on aga loetletud riikide näol täiesti selgelt tegemist kommunistliku bloki jäänuk- või postriikidega, välja arvatud Katar ja Singapur. Käesoleva teooriaga haakuvalt tuleb aga mainida, et teiste nimetatud grupi riikidega võrreldes on siiski tegemist riikidega, kus sündimus on langenud suhteliselt hiljuti.

Endise kommunistliku bloki endine eliit ja valdavalt endise eliidi alusel genereerunud uus eliit on muutuste pidurdajaks, sest demokraatia võib neile tähendada võimu kaotust. Venemaal demonstreerib rahvastikuarengu tase ühiskonna moderniseeritust, ent viimastel aastatel tõmbavad järjest tähelepanu ebademokraatlikud tendentsid. Murelikkust Venemaa arengute osas võib lisada võrdlus kahe maailmasõja vahelise Eesti, Läti, Austria ja Saksamaaga, kus analoogselt Venemaaga oli ühiskond küll modernne, ent puudus demokraatiakogemus ning rahvuslik rikkus oli eelnenud ümberjagamise (Eestis, Lätis, Austrias ja Saksamaal oli selleks 1920. aastate alguse hüperinflatsioon) käigus siirdunud teistele omanikele. Kui saabusid täiendavad majandusraskused ja sisepoliitiline segadus, hukkuski neis riikides demokraatia.

Üldiselt võib aga suure hulga erandeid kõrvale jättes väga jämedaks esialgseks seaduspärasuseks sõnastada, et riikides, kus sündimuse üldkordaja on alla 20 ning ei ole demokraatiat, on poliitiline eliit ühiskonna arengut pidurdav tegur, kus aga üle 40 ning juba eksisteerib demokraatlik korraldus, on ühiskonna moderniseerituse tase vähene ning riiki ähvardab demokraatia kaotus.

Kahtlemata oli kommunistlike režiimide kujunemine 20. sajandi esimesel poolel hälbeks ühiskondade loomulikul liikumisel demokraatiale, mis, nagu eelnevast nähtub, moonutab tugevasti seda kogenud ühiskondade valitsemisviisi seniajani. Üldiselt aga näib 2005. aasta seisuga pigem, et too erandkäitumine kaldub siiski naasma arengu loomulikku sängi: POLITY järgi on esimeses grupis 2005. aastal tervelt 11 vaba ja demokraatlikku riiki, kus alles 1980. aastatel valitses kommunistlik režiim.

21. sajandi alguse maailma suurprobleem on sõjakas islamiäärmuslus. Moslemiriikide seesmine moderniseerumine toimub sarnaselt teistegi riikidega, küsimus võib vaid olla tempos. Niisiis on islamiriikide puhul põhiküsimus see, kas ja kui palju islamiriikide eliit pidurdab demokratiseerumist, ning edasi, kas islamiriikide puhul on põhjust karta samasugust hälvet autokraatia suunas, nagu tekitas kommunism? Teatavasti peeti ju veel mõnikümmend aastat tagasi ka ladina katoliku kultuuri demokraatiale sobimatuks, täna aga, vaadeldes nende riikide demokratiseerumist rahvastikuarengu skaalal, võib täie kindlusega väita, et ebasobiv oli pigem vastavate riikide (Hispaania, Portugal ning Ladi-na-Ameerika riigid) rahvastikuarengu staadium. Ehk on ka moslemiriikide autoritaarsus näiline, põhjustatud muudatuste eriuheaegsusest (samasuguste muudatuste toimumisest erineval ajal), sellest, et moslemiriikide rahvastikuareng ei ole veel Euroopa ja Euroopa siirderiikide tasemele jõudnud? Vastuseks analüüsigem, kas moslemiriikide asend demokraatia-autoritaarsuse skaalal on vastavuses nende asendiga rahvastikuarengu skaalal.

"Autokraatia jäätükkide" (riigid, kus sündimuse üldkordaja on 16 või vähem, kuid demokraatiat ei ole) hulgas on tõepoolest ainult üks islamiriik, Katar. Islamiriike on kõige rohkem – 20 – diagrammi teise grupi riikide (sündimuse üldkordaja 17–29) hulgas.²⁰ Selle

²⁰ **Teise grupi islamiriigid:** Alžeeria, Bahrein, Egiptus, Indoneesia, Iraan, Jordaania, Kuveit, Liibanon, Liibüa, Malaisia, Maroko, Tuneesia, Türgi, Araabia Ühendemiraadid, Albaania, Aserbaidžaan, Kasahstan, Kõrgõzstan, Turkmeenia, Usbekistan.

grupi islamiriikide keskmine POLITY indeks 2003. aastal on $-2,9$, teistel riikidel (kokku 33) aga $5,6$! Sündimuse üldkordaja võrreldud riikide rühmades on sama, mitteislamiriikides isegi keskmiselt mõnevõrra kõrgem. Tõsi, moslemiriikide grupis on suhteliselt rohkem (6) postkommunistlikke riike kui teiste hulgas (4). Mittemoslemiriikide hulgas on ka Ladina-Ameerika riigid, kus on tugev USA mõju. Kuid üldjäreldest muudab see vähe. Islamiriigid on tugevasti autoritaarsemad ka rahvastikuarengu eriuheaegsuse skaalal, s. t. autoritaarsemad, kui Lääne-Euroopa riigid olid samas rahvastikuarengu staadiumis.

Veel täpsema vastuse esitatud küsimusele saame analüüsidest Aasia riikide arengut kogu Teise maailmasõja järgsel perioodil. Just sel ajal on suurem osa Aasia riike olnud kiires rahvastiku üleminekuetapis. Vaadeldes seost demokraatia (POLITY indeks) ning sündimuse vahel Aasia islami- ning mitteislamiriikides Teise maailmasõja järgsel perioodil, jättes kommunistlikud ja postkommunistlikud riigid arvestusest välja, selgub, et Aasia mittemoslemiriikides on demograafiline üleminek ehk ühiskonna seesmine moderniseerumine suhteliselt tugevasti mõjutanud demokraatia omaksvõtmist (korrelatsioonikoefitsient sündimuse üldkordaja ja POLITY indeksi vahel $-0,47$), moslemiriikides aga vastav seos peaaegu puudub (korrelatsioonikoefitsient $-0,18$).²¹

Niisiis näitavad andmed, et islamiriigid eristuvad üldisest mustrist, demokraatia ei saabu neis koos moderniseerumisega. Rahvastikuarengu ja ühiskondade poliitilise käitumise arvestamine eriuheaegsuse skaalal tõendab, et islamiriigid on teisel teel, õigemini teise tee alguses.

Kuid selles teises teotsas on olnud muudki ühiskonnad. Nimelt, seostades demograafilise ülemineku etappe ühiskondade poliitilise käitumisega, näib, et tugevamad sotsiaalpsühholoogilised käärimised on omased kõikidele ühiskondadele siis, kui nad on teatavas rahvastikuülemineku staadiumis. Just selles staadiumis, kus suurem osa islamit tunnustavaid ühiskondi on täna. Euroopa võis sellises käärimisetapis olla 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi keskpaigani, mil tekkisid vabale ühiskonnale alternatiivsed ideoloogiad kommunism ja fašism ning sõditi kompromissitult kaks maailmasõda, USA 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Ehk võib seda ajajärku, kus demograafiline üleminek on etapis, mil sündimuse üldkordaja on *ca* 20–35, pidada ühiskondade otsingueaks, kui teatavate ebasoodsate tingimuste korral asendub fatalism mitte eneseusalduse ja individuaalsusega, vaid ideoloogilise, rahvusliku või religioosse fanatismiga. Lisaks on tegemist ka puberteedieaga otseses mõttes, sest rahvastik ongi noor.²² Nii näib, et kommunistliku Venemaa agressiivsus ja fanatism aastatel 1920–1950, kommunistliku Hiina agressiivsus ja fanatism aastatel 1940–1970, Ladina-Ameerika riigipöörded aastatel 1930–1980 või ka islami suitsiiditerrorism 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi algul võivad kõik vähemalt osalt olla ühe ja sama seaduspärasuse eriuheaegsed viljad. Tänapäev Eestis kodanikul on end ehk raske samastada oma rahvuskaslastega, kes 20. sajandi alguses idee nimel riskisid seina äärde sattumisega ja sinna sattununa ikka “Elagu Kommuuna!” hüüdsid. Asjakohaselt, sest need olidki teise hoiakuga inimesed. 21. sajandi algusest võrdlusi otsides sarnanevad nad rohkem pommivõid kandvatele islamifanaatikutele kui eestlastele.

²¹ **Aasia kommunistlikud ja postkommunistlikud riigid:** Turkmeenia, Tadžikistan, Kõrgõzstan, Usbekistan, Kasahstan, Hiina, Mongoolia, Põhja-Korea, Kambodža, Vietnam, Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaan. **Aasia islamiriigid:** Iraan, Türgi, Iraak, Egiptus, Süüria, Jordaania, Saudi Araabia, Jeemen, Kuveit, Bahrein, Katar, Araabia Ühendemiraadid, Omaan, Afganistan, Bhutan, Pakistan, Bangladesh, Malaisia ja Indoneesia. **Aasia mitteislamiriigid:** Iisrael, Taiwan, Lõuna-Korea, Jaapan, India, Birma, Sri Lanka, Nepal, Tai, Laos, Singapur, Filipiinid, Ida-Timor ja Küpros. Korrelatsioonikoefitsient on arvestatud aastatel 1953–2003 viie aasta pikkuse sammuga, s. t. aastatel 1953, 1958, 1963 jne. Vastavad aastad on valitud seetõttu, et nendel on sündimust hinnanud ÜRO Rahvastikudivisjon, seega on need andmed täpsemad.

²² Rahvastikuteadlastest on rahvastiku keskmise vanuse ja poliitilise käitumise vahelisele seosele osundanud Howard Wriggins. (Youth Cohorts, Population Growth and Political Outcomes. – IIASA Working Papers 1989, nr. 43.)

Ja kui mitte jätta traditsiooniliselt osundamata Samuel Huntingtoni, siis tuleb tema mõttekäiku islami veristest piiridest ajaliselt ja ruumiliselt laiendada. Nimelt olid verised ka Euroopa riikide piirid 20. sajandi alguses, siis, kui need ühiskonnad olid ligikaudu samasuguses rahvastikuülemineku staadiumis kui moslemiühiskonnad täna.

21. sajandi alguses on oluline, et selles ühiskonna identiteediotsingute puberteedieas ei kujuneks islamiriikide blokk, kes käiks omaette arenguteed pidi demokraatiast kaugemale. Mis võiks olla sarnane USA-d ähvardanud mingisuguse "orjandusliku demokraatia" vormi ning Venemaal realselt kujunenud kommunismiga.

USA president George W. Bush toonitas oma iga-aastases poliitika põhisuundi käsitlevas kõnes läinud aasta veebruaris, et USA toetab Saudi Araabia ja Egiptuse liikumist demokraatia suunas: "Saudi Araabia valitsus võib näidata oma liidripositsiooni regioonis, laiendades rahva rolli oma tuleviku kujundamisel. Võimas ja uhke Egiptus, kes näitas Lähis-Idas teed rahu suunas, võib nüüd näidata ka teed demokraatia suunas."

Egiptuse (sündimuse üldkordaja 24) toetamine demokraatia teele asumisel on kahtlemata õigeaegne. Saudi Araabia (37) ühiskonna demokraatiavõime on aga selle riigi rikkest hoolimata väiksem. Ka Iraagi (34) veebruarivalimiste järgne rahutuste jätkumine ja raskused Afganistani (41) ülesehitamisel demokraatliku riigina kajastavad seemise demokraatiaküpsuse vajakajäämisi. Samuti oli Vietnamis 1960.–1970. aastatel (sündimuse üldkordaja 1963. aastal 41) veel vara loota, et vietnamlased oskaks kõrgelt hinnata demokraatlikke väärtusi. Sama suur sündimus oli muide Afganistanis 2003. aastal.

Millega ei taheta loomulikult öelda, et vägivaldsete türannide võimu saaks heaks kiita. Pigem tuleb selle "mitteheakskiitmise" käigus vältida samme, mis võiksid autoritaarselt valitsevatele ühiskondadele näida mitte niivõrd demokraatia omaks võtmist soodustavana, kui võrd ründena nende identiteedi ja väärikuse vastu. Sest välissurvet demokraatia kehtestamiseks võivad nende riikide kodanikud käsitleda agressioonina. Nagu kord Vene talupojad ajasid hangudega minema Moskvast taganevaid külmuvaid Napoleoni ohvitseri, kellest mõni oli arvanud, et on tulnud neidsamu talupoegi pärisorjusest vabastama. Aeg oli selleks liiga varajane. Mitte aasta aeg. Prantslased olid tulnud 50, aga ka võib-olla 100 aastat liiga vara.

Väljakutse vanadele demokraatiamaadele

Vaba ühiskond osutus arenguvõimelisemaks ja jätkusuutlikumaks kui kommunism. Võistluse kommunismiga võitis vaba ühiskond just oma paindlikkuse ja dünaamilisusega – võimega kodanike ootustele paremini vastata.

Larry Diamond väidab oma suurepärasel demokraatiate ja autokraatiate jõuvahekordi analüüsisivas essees, et kätte on jõudnud ajaloo pöördepunkt, kus hea koostöö korral võimsate demokraatlike ühenduste vahel ning visioonilise ja ressursirikka strateegia rakendamise korral võib täielikult kõrvaldada autoritaarsuse ühe või kahe põlvkonna jooksul.²³ Samasuguse tulemuseni, nagu Larry Diamond väliseid tegureid vaadeldes, võib jõuda analüüsides demokraatia kujunemist rahvastikuarengu alusel.

Kuid see ei tähenda ajaloo lõpu saabumist, nagu kommunismi kaotusest oma sädelevas käsitluses järeldas Francis Fukuyama. Aega ei ole võimalik peatada ega oma ühiskonnavormi igaveseks kivistada isegi nii võimsal riigil nagu USA. Väljakutse vanadele demokraatiamaadele 21. sajandi algul seisneb tõestamises, et võistleva kapitalismi dünaamilisus ja seesmine täienemisvõime ei kadunud koos peamise võistleja – kommunismi – võitmisega.

²³ L. Diamond. Universal Democracy? – Policy Review Online, lk. 1. <http://www.policyreview.org/jun03/diamond.html> 18.08.2005.

Ajaloo lõpp ei saabu ka siis, kui moslemiriigid sammuvad demokraatia teed.

Nagu Jaques Vallin rahvastikuarengu seaduspärasustele tuginedes veenvalt näitab, toimub edasine rahvastikuplahvatus maailma vaeseimates regioonides (Sub-Sahara ja mõned Aasia maad) ning erinevalt varasematest, mil need "plahvatavad" maad olid majanduslikult dünaamilised, peavad need riigid absorbeerima selle kasvu ebasoodsa rahvusvahelise majanduskonjunktuuri tingimustes. Selle probleemi lahendamine jääb põletavaks teemaks, nõudes ka sellise tehnoloogia arendamist, mis respektierib keskkonda ja planeedi ökoloogilist tasakaalu.²⁴ Lisagem omalt poolt veel, et need 3,5 miljardit elanikku tähendavad ka uusi "puberteedialisi" ühiskondi, mis ebasoodsate sotsiaalsete olude korral võivad muutuda ülimalt agressiivseteks ning oma suuruse tõttu problemaatiliseimateks kui ükski teine ühiskond kunagi varem. Ning seda juba kümmekonna aasta pärast.

Ajaloo lõpp ei saabu ka pärast seda, kui täna rahvastikuarengus kõige mahajäänud Niger, Tšaad ja Uganda jõuavad oma moderniseerituses tänaste vanade demokraatiamaade tasemele, s. t. 21. sajandi keskpaiku.

Sest varasema rahvastikuarenguga ühiskonnad, s. t. vanad demokraatiamaad ei saa endisel moel jätkata. Üheks vastuseks president Bushi küsimusele pärast 11. septembrit "Why do they hate us?" peab Rooma Klubi president prints El Hassan bin Talal areneva maailma loomupäraselt antipaatiat topeltstandardite vastu, mida eksponeerib täna Lääs, nõudes demokraatiat ja õigusriiki, põlates aga samal ajal ise silmanähtavalt mõlemad, nii omaenda poliitikas (nimelt Kyoto näiteks) kui ka kalduvuses toetades režiime, mille väärtused on neile ideaalidele väga vastandlikud.²⁵

Woodrow Wilsoni idealistlikku plaani õiglasema maailmakorra loomiseks ei lubanud ellu viia Esimese maailmasõja järgsed vastuolud. Teise maailmasõja lõpul seesugust plaani ei tekkinud, sest halastamatu võitlus kommunismiga oli juba ette näha. Kujunenud tuumavastasseis kitsendas ka vabade ühiskondade poolt toetatavate riikide valikut, viimane ei toimunud kaugeltki alati eetiliste printsiipide alusel.

Kuid ka pärast külma sõda, mil eeldused eetiliseks välispoliitikaks on paremad kui varasema sajandi jooksul, on õhtumaa riikide egoistlik välispoliitika jätkunud. Nüüd aga ei ole see millegagi õigustatud ning on ka õhtumaade endi vaatepunktist muutunud lühinägelikuks. Kas on võimalik veenda moslemeid, et Iraagi missiooni eesmärk on demokraatia kehtestamine nende maal, kui samal ajal teostab Venemaa, samasugune kristlik riik kui lääneriigid, või moslemite silmis isegi lääneriikide liitlane, genotsiidi Tšetšeenias?

Sellise poliitika muutmine on hädavajalik. Kuid veel olulisem on seesmine poliitikamuutus. Demograafiline üleminek lõppes vanades demokraatiamaades juba 1960.–1970. aastatel. Sündimus langes uuesti, tugevasti alla taastetasandi. Seda on peetud ka "teiseks demograafiliseks üleminekuks". Demograafid seostavad sündimusarengu uut etappi individualiseerumise süvenemisega, moderniseerumise ülekasvamisega postmoderniseerumiseks.²⁶

Tegemist on nii üldise ja olulise muutusega, mis võib, või loogiliselt võttes isegi peab peegelduma ühiskonna demokraatiavalmiduses. Demokraatia toimimiseks on vajalik individualiseeritus, vabanemine fatalismist, kuid ka teatava ühistunde olemasolu, kollektiivsete

²⁴ J. Vallin. The End of the Demographic Transition: Relief or Concern? – Population and Development Review, 28. 1 (2002), lk. 112.

²⁵ A New World Order Without Ideologies. Presidential Address by His Royal Highness Prince El Hassan bin Talal of the Hashemite Kingdom of Jordan as President of the Club of Rome. To The Swiss Federal Institute of Technology. Zurich, Switzerland, 4th February 2003. <http://www.clubofrome.org/> 19. 09. 2005.

²⁶ Vt. nt. D. Van De Kaa. Europe's Second Demographic Transition. – Population Bulletin 42.1 (1987); D. Van De Kaa. Europe and its population: the long view. – European Population. Unity in Diversity. Kluwer Academic Publishers, 1999; R. Lesthaeghe. The second demographic transition in Western countries: an interpretation. – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 18.3 (1992).

huvide arvestamine tasakaalus individuaalse vabaduse tundega. Kui teise demograafilise ülemineku käigus süvenes individualiseerumine, kas siis õhtumaade ühiskonna kodanik on muutunud liiga individualistlikuks, et käituda nii, et demokraatia toimiks? Ning kas näiteks Venemaa on demokraatiaks sobivaima rahvastikuarengu etapi juba mööda lasknud ning Hiinas on see mööda minemas?

Seni on liiga vähe andmeid, et nendele küsimustele argumenteeritult vastata. Igatahes segavad demokraatia toimimist vanades demokraatiamaades mitmed varem tundmata hädad, nagu poliitika ülimal määral meediakeskseks ning populistlikuks muutumine. Neid defekte võib seostada globaliseerumise ja infoühiskonna kujunemisega ning nad on pigem demokraatia “tehnoloogilised” puudused, mille ületamine ei peaks olema võimatu. Kuid näib, et kõige olulisemaks defektiks, mis seostub just individualiseeritusega, on ühiskonna lühiajaliste huvide esiletõus pikema perspektiivi arvel, s. t. järgmiste põlvkondade ressurside ekspluateerimine praegu. Kaasaja õhtumaa poliitiline ja osalt isegi intellektuaalne kultuur on lühema sihikuseadega kui kunagi varem.

Selle valiku on teinud elektoraat, keda on nimetatud ka rasestumisvastaseks ühiskonnaks. Selle elektoraadi moodustavad kodanikud on märksa vanemaealised kui veel mõned aastakümned tagasi, ning ka individualistlikumad. On loogiline, et nad eelistavad tänast stabiilsust ja heaolu homse arvel. Jõuka endise “Esimese Maaailma” ehk varase rahvastikuarenguga riikide majandusedu ja sellega seotud poliitiline stabiilsus põhinevad suuresti kasvaval immigratsioonil ning taastumatute loodusvarade ekspluateerimisel. Kumbki tegevus ei saa kuigi kaua sellisena jätkuda. Kuid tegelikult ei ole tõsine diskussioon madala sündimuse teemal läänemaailmas veel isegi käivitunud.

Vanades demokraatiamaades on põhjust muretseda nii demokraatia toimimise kui ka rahvastiku kahanemise pärast. Kas lahenduseks oleks lastele (nende vanemate kaudu) valimisõiguse andmine, mis teeks demokraatia laiendamisel järgmise sammu ja tasakaalustaks uuesti ühiskonna huvid, või miski muu, see peaks olema keskne analüüsi objekt.

Eesti ei ole hädine, oma ajaloole vastavaid ausambaid mittevääriv ühiskond, nagu osa poliitikuid ja “arvamusliidreid” meile sisendada püüab. Eesti on üks demograafilise arengu pioneerrahvaid. See tähendab, et me oleme esimeste hulgas, kes lahendusi vajavad, ja sobivaid lahendusi saame pakkuda meie teistele, mitte vastupidi. Neid lahendusi on aga õhtumail vaja vähemalt kolmel põhjusel: et vältida Venemaa, Hiina, moslemiriikide ja hiljem Sub-Sahara riikide hälbimist demokraatlikust arenguteest, et vältida demokraatia degenerereerumist Läänes ning et vältida oma tsivilisatsiooni füüsilist väljasuremist.

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi laborandina, vanemlaborandina, nooremteaduri ja teadurina, 1996–1999 oli Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maaarhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.

Viikingid – röövlid või kaupmehed?

Ivar Leimus

Viikingitest on kirjutatud sadu, kui mitte tuhandeid raamatuid. Peaaegu kõigis neis jagatakse vaprad purjetajad kahte kategooriasse, lääne- ja idaviikingeiks. Esimesed neist pärinesid peamiselt Taanist ja Norrast ning need olnud eelkõige ahned röövlid, jõhkardid ja vägistajad, kelle ees on värisenud kogu Lääne-Euroopa Briti saarte ja Iirimaani välja. Teised lähtusid Rootsist ja nood saavutanud vägevuse, kaubeldes muinasjutuliselt jõuka Idaga, kogudes makse alistatud idaslaavi hõimudelt ning loonud viimaks Vana-Vene riigi. Tõenduseks tuuakse ühelt poolt arvukad Lääne-Euroopa annaalides alates 793. a. jäädvustatud teated viikingite rüüsteretkedest, teisalt Skandinaavia maades laadestunud tohutud hõbedakogused Araabia ja Lääne-Euroopa müntide ning mitmesuguste ehete ja metallikangide näol.

Tõepoolest, Skandinaavias leitud 8.–11. sajandi rahade täpset koguhulka ei söanda välja pakkuda keegi, ent kindlasti võib kõnelda mõnesajast tuhandest mündist. Esmajoones tänu Ojamaal katkematult avastatavatele aaretele

kasvab see number pealegi iga aastaga. Ent vaadake neid münte lähemalt. Mis puutub 9. ja 10. sajandisse, siis koosnevad tolleaegsed aarded kuni 980. aastateni peaaegu eranditult vaid idapoolsetest rahadest, dirhemitest, mis vermitud Araabia kalifaadis. Ainuüksi Rootsist, peamiselt Ojamaalt, on neid teada ca 75 000 tk. Mujalt on Araabia münte teada küll märgatavalt vähem, kuid siiski tuhandeid.¹

Keegi pole eriti kahtluse alla seadnud idapoolse hõbeda merkantilistlikku päritolu. Röövkäikudeks asus islamimaailm liiga kaugel, retk Rootsist sinna ja tagasi võis, olenevalt valitud sihtkohast, võtta aastaid.² Raske kujutleda, et väike sõdalaste salk oleks suutnud mõne kaliifi või emiiri hästiorganiseeritud väe vastu kaugel kodust midagi korda saata. Paralleel Cortési ja Montezumaga pole siin vististi kohane. Liiasi ei pääsenud viikingid vähemalt 10. sajandil enam kaugemale Volga keskjooksul asuvast bulgarite riigist. Kaubitsemist Idaga tõendavad ka araabia kirjalikud allikad, esmajoones Ibn Fadlani kuulus reisikiri.³ Peamiseks põhjamaadest itta viidud kaubaks näivad olevat olnud karusnahad, eriti kopranahad,⁴ nende kõrval aga ka orjad. Seda viimast tuleks vist küll võtta reservatsioonidega, sest on arvatud, et seoses kauge teega ei tulnud otsereisid Skandinaaviast itta kõne alla.⁵ Orjad aga olid kergesti riknev kaup, mida sai vedada vaid suhteliselt lühikeste vahemaade taha.

Et pikad kaubaretked polnud mõeldavad, peetakse Araabia müntidest koosnevaid Rootsi aardeid mõnikord ka alistatud slaavi hõimudelt kogutud maksu või Idas sõjaväeteenistuse eest saadud palga peegelduseks.⁶ Ent maksu koguti suuremalt jaolt ilmselt natuuras, näiteks karusnahkades, mille kohta on andmeid

¹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age: some preliminary observations. – Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 6. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 Juna 1989, ed. by K. Jonsson, B. Malmer. Stockholm–London, 1990, lk. 251–257, siin: lk. 255; A. Omrani. Balkh. En islamisk myntort i det historiska Iran. C-uppsats i arkeologi, hössterminen 2004. Handledare: K. Jonsson. Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms Universitet, 2004, lk. 10.

² A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia affect the flow of Islamic coins into Scandinavia and Eastern Europe? – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 207–212, siin lk. 209.

³ A. P. Kovalevskij. Kniga Axmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Xar'kov, 1956, lk. 143–146.

⁴ I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprada ja hõbe. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 31–47.

⁵ A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia..., lk. 209.

⁶ Seisukoha kriitika vt. T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age..., lk. 215.

859. ja 883. aastast (*V god 6367 [859]. Varjagi iz zamor'ja vzimali dan's čudi, i so sloven, i s meri, i s krivičej. A hazary brali s poljan, i s severjan, i s vjatičej po serebrjanoj monete i po belke ot dyma; V god 6391 [883]. Načal Oleg voevat' protiv drevljan i, pokoriv ix, bral dan's nix po černoj kunice*).⁷ Niisiis maksid Dnepri vesikonnas elanud slaavi hõimud poljaanid, severjaanid, vjaatitšid ning drevljaanid orava- ja nugisenahkadega, samas kui põhjapoolsed hõimud – tšuudid (läänemeresoomlased), sloveenid (Novgorodimaa slaavlased), merjalased (volgasoomlased), kriivitšid (Smolenskimaa slaavlased) – tasusid oma kohustused varjaagidele nähtavasti ka kopra-, soobli- ja teiste hinnaliste karusloomanahkadega.

Kuid “Nestori” kroonika vestab muudki. Osundatud 859. a. sissekandes räägitakse oravanahkade kõrval hõbemüntidest, mida kasaarid võtsid poljaanidelt, severjaanidelt ja vjaatitšitelt, hilisema teate kohaselt ka radiimitšitelt, üks hõbemünt majapidamise (suutsu) pealt. 885. a. lõi Oleg kasaaridelt üle radiimitšid, hakates neid ise maksutama. Ja alles 964.–966. a. õnnestus Svjatoslavil röövida kasaaridelt ka vjaatitšite rahamaks. Kroonika kasutab nii 885. kui ka 964. a. sündmusi kirjeldades mündi kohta küll lääneslaavi sõna *ščeljag* (poola *szelag*), mis tuleneb muinaspõhja *skilling*ist (saksa *Schilling*, inglise *shilling*, eesti *killing*), kuid see on ilmselt ümberkirjutaja tarkus.⁸ Killing oli Euroopas algul arvestusühik (= 12 penni), kuid kui Prantsuse kuningas Louis IX alustas 1266. a. oma aja suurimate hõbemüntide *gros turnois*'de verimist, said need Saksamaal *Schilling*i nime. 14. sajandi lõpul hakkasid killingeid valmis-

tama Saksa Ordu kõrgmeister Winrich von Kniprode, hansalinn Lübeck ning Nürnbergi linnusekrahv Friedrich V von Hohenzollern. Ilmselt tahtis 14. sajandi vene munk (vanim säilinud kroonika käsikiri pärineb 1377. a.) terminit valides rõhutada, et maks tasuti parimas mõeldavas hõberahas. Suure tõenäosusega võis selleks olla vaid dirhem, vene *nogaata* (*naqd*, mitm. *nuqūd* – araabia k. raha; algselt – valitud, kõlisev münt), mis tõenäoliselt seisiski kroonika algupärandis. Muud raha Venemaale tollal lihtsalt ei liikunud, mõned üksikud Bütsantsi mündid ehk välja arvatud.

Siiski ei maksa arvata, nagu oleksid varjaagid kogutud maksudirhemid Venemaalt kõik koju viinud või sugulastele saatnud. Idast toodud raha peaks sel juhul heiaastuma ka Rootsi leidudes, need aga erinevad oma koosseisult Venemaa omadest tugevasti, vähemalt 10. sajandil. Ehkki mõlema võrreldava ala aarded kuuluvad suurelt jaolt 10. sajandi keskpaika, valitsevad Ojamaa leidudes 9. sajandi lõpu – 10. sajandi alguse dirhemid, Venemaa rahapadades aga on tugevasti esindatud vahetult nende peitmisele eelnenud aastakümnete mündid. Ka kestis Araabia müntide juurdevool ja kasutamine Venemaal palju kauem kui Skandinaavias, kus see kuivas kokku juba 10. sajandi keskpaiku.⁹

T. Noonani arvestuste kohaselt jäi umbes 60% dirhemeid Venemaale ja vaid 40% liikus seal edasi.¹⁰ Raha püsis niisiis peamiselt Venemaal ja käibis sellel alal. 882. a. kohta märgib kroonika järgmist: “*Tot Oleg načal stavit' goroda i ustanovil dani slovenam, i krivičam, i meri*,¹¹ *i ustanovil varjagam davat' dan' ot Novgoroda po 300 griven ežegodno radi soxranenija mira, čto i*

⁷ Povest' vremennj let. Siin ja edaspidi on kasutatud D. S. Lihhatšovi tõlget vanavene keelest. “Meretagused varjaagid võtsid andamit tšuudidelt ja sloveenidelt ja merjalastelt ja krivitšitelt. Aga kasaarid võtsid poljaanidelt ja severjaanidelt ja vjaatitšitelt hõberaha ja oravanaha suutsu [st. majapidamise] pealt. Aastal 6391 [883] hakkas Oleg sõdima drevljaanidega ja, alistanud nad, võttis andamiks musta nugise naha [majapidamiselt].”

⁸ V. Egorov. Čitaja “Povest' vremennj let”. http://www.ipiran.ru/egorov/rpvl.htm#_Toc83716292

⁹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 254; vrd. T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce. – Birka Studies 3. The Twelfth Viking Congress. Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. Ed. by B. Ambrosiani, H. Clarke. Stockholm, lk. 230–234; I. Leimus. Finds of cufic coins in Estonia. Preliminary observations. – Wiadomości Numizmatyczne 2004, z. 2 (178), lk. 153–166, siin: lk. 154–155.

¹⁰ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 251.

¹¹ 862. a. olid nood varjaagid minema ajanud ja endalt maksukoorma heitnud. Tagasi kutsuti nähtavasti mingid teised viikingid, kellega maksusuhet veel ei olnud.

*davalos' varjagam do samoj smerti Jaroslava.*¹² Seega pidid Novgorodi varjaagid tasuma Kiievi omadele igal aastal 300 grivnat lunaraha, muidu oleks neile kallale mindud. Muide, päris õpetlik näide sellest, kuidas ühed viikingid riisusid teisi! Sama toimus ju ilmselt ka Läänes. Me küll ei tea, mida tähendas grivna 9. sajandi lõpul – 10. sajandi algul, oli see hõbeda kaaluühik nagu hiljem või tähistas hoopis teatavat hulka tollal veel küllaltki ühtlase kaaluga valmistatud münte. Kuid igatahes oli ka siin, vähemalt algselt, tegemist rahamaksuga, mis Novgorodi vürstil tuli omakorda välja nõuda talle alluvatelt hõimudelt – sloveenidelt, kriivitsitelt ja merjalastelt. Küllap osalesid maksustamises teisedki viikingid ja kindlasti ei läinud kogutud hõbe täielikult vürsti varakirsitu. Sellele viitavad tervelt neli Gnjozdovos ja selle lähiümbruses avastatud Araabia müntide aaret,¹³ mis, võttes arvesse sealset varjaagikeskust, võiksid – vähemalt osalt – olla kuulunud kohalikele družinnikutele. Muidugi võib siin tegu olla ka vürsti teeninud varjaagide palgarahaga.¹⁴

Kuid kindlasti ei ole kõik Venemaa avarestelt pärit aarded olnud ülemkihti kuulunud varjaagide omad. Esiteks on sealt leitud Araabia münte liiga palju, hetkel on isegi võimatu öelda, kui palju. Kui lähtuda T. Noonani viisteist aastat tagasi välja pakutud suhtarvust 60:40 ja väljaspool Venemaad leitud Araabia müntide koguarvust (üle 127 000),¹⁵ siis võiks Venemaal olla leitud rohkem kui 190 000 dirhemit. Ameerika teadlane Giles Carter on väl-

ja pakkunud valemi, mille järgi moodustavad leidudes registreeritud mündid umbes 1/2000 kogu impordist.¹⁶ Selle kohaselt moodustanuks idamaise hõbeda import Venemaale umbes 380 000 000 (loe: 380 miljonit) eksemplari. Et dirhem kaalus keskeltläbi kolm grammi, teeb see kokku üle tuhande tonni väärismetalli!¹⁷ Venemaale siirdunud idaviikingite arvu pole küll võimalik isegi oletada, kuid vaevalt, et see küündis üle mõne tuhande. See tähendaks aga tsentnereid hõbedat ühe mehe kohta, mis on ilmselt ebareaalne. Teiseks paiknevad idamaised mündiaarded laiali üle kogu maa,¹⁸ mitte üksnes viikingite tugipunktides. Kolmandaks tuli maks koguda kohalikult elanikkonnalt, kellelt järelikult eeldati teatava rahavaru olemasolu. Kusagilt ja millegi eest tuli see ju hankida. Ja neljandaks, dirhemite leiud ei piirdu üksnes Skandinaavia ja Venemaaga. Vähemalt 30 000 münti on avastatud ka Poolas/ Polaabias, umbes 8800 raha olevat registreeritud Eesti ja Läti, vähem Leedu aaretel.¹⁹ Praegustel andmetel on aga Eestist üksi leitud üle 40 aarde, mis kas täielikult või valdavalt koosnevad Araabia müntidest, ehkki sageli on tervetest potitaitest säilinud vaid mõni üksik raha.²⁰ See aga tähendab, et meilt pärit Araabia müntide koguhulk on tegelikult märgatavalt suurem. Sama kehtib teistegi maade kohta, kus pole alust eeldada laialdase viikingitist ülemkihi olemasolu. Seega saab peamiseks seletuseks tohutute hõbedakoguste liikumisele idast läände jääda siiski kaubandus, nagu seda on rõhutanud kõik eeskätt numismaatilise kallakuga uurijad.²¹

¹² “Too Oleg hakkas rajama linnuseid ja kehtestas andami sloveenidele ja kriivitsitele ja merjalastele ja määras varjaagidel anda Novgorodist igal aastal rahu tagamiseks andamit 300 grivnat, mida varjaagid andsidki kuni Jaroslavi surmani.”

¹³ V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemō russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1956, lk. 120.

¹⁴ T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 215–236, siin: lk. 217.

¹⁵ T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 223. Kuid vahepeal on nii Rootsi kui ka Venemaa mündiaines omajagu tüsenenud.

¹⁶ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 255 järgi.

¹⁷ Seda kogust vähendab küll mõnevõrra tõik, et sageli pole aaretel mitte terved mündid, vaid nende katked.

¹⁸ Araabia mündileidude topograafiat Venemaal vt. V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemō..., lk. 86, 102, 120.

¹⁹ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age, lk. 255; T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 223–224.

²⁰ I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations. – Wiadomości Numizmatyczne 2004, z. 2 (178), lk. 153–166; I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe, lk. 153, 160.

²¹ Nt. T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age; T. S. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 217.

Kauplemine Idaga kestis ligi kaks sajandit. Kuid 10. sajandi keskpaiku hakkas enne nii võimsalt voolanud hõbedajõgi kokku tõmbuma. Algul Ojamaale, siis mujale Rootsi, Poola ja Baltikumi, viimaks ka Venemaale jõudis ikka vähem uusi dirhemeid. Urijate põlvkonnad on diskuteerinud kirjeldatud nähtuse põhjuste üle ja pidanud selles süüdlaseks küll Ida hõbedakriisi, küll orienti viinud kaubateede katkemist Svjatoslavi retkede tulemusel, küll Kesk-Aasia pöördumist näoga hoopis lõuna suunas.²² Üksmeelt selles küsimuses aga pole leitud. Selge on vaid, et kõige viimased, väga üksikud Araabia mündid siinsetes leidudes on vermitud aastail 1012/1013–1014/1015.²³

Peale dirhemite on põhjamaade leidudesse sattunud ka Bütsantsi münste, Rootsis näiteks on neid leitud üle 600.²⁴ Enamik uurijaid on seniajani seisukohal, et viikingid tõid need kaasa sõjakäikudelt Bütsantsi või teenistusest keisri armees. Selliseks arvamuseks on teatud alust. Polnud ju Venemaal tegutsenud varjaagid vähem sõjakad kui nende läände siirdunud suguvennad. Näiteks 907. a. käis Konstantinoopoli all Oleg. Nestor vestab: “*V god 6415 [907]. Pošel Oleg na grekov... Greki že, uvidev èto, ispugalis’ i skazali, poslav k Olegu: “Ne gubi goroda, dadim tebe dan’, kakuju zaxočeš’.” I ostanovil Oleg voinov, i vynesli emu pišču i vino, no ne prinjal ego, tak kak bylo ono otravleno.*

I prikazal Oleg dat’ dani na 2000 korablej: po 12 griven na čeloveka, a bylo v každom korable po 40 mužej.”²⁵ Niisiis eelistasid Olegi sõdalased toidule (kartes mürgitamist?) raha. Kuid mõistagi ei saanud Olegi armaadas olla 2000 laeva, see tähendanuks absurdset suurt, 80 000-mehelist sõjaväge ja 960 000 (s. t. ligi miljonit) grivnat lunaraha. Isegi kui lugeda grivnat lihtsalt hilisema ümberkirjutaja interpretatsiooni algse hõbemündi asemel, võrdunuks see ligi kolme tonni väärismetalliga. Kui aga lähutada V. L. Janini välja arvatud grivna normatiivsest kaalust 68,22 g,²⁶ lähevad arvud lausa astronoomiliseks. Kõnelemata siis hilisemast, umbes 197-grammisest grivnast. Igatahes ei toonud viikingid sellest hiidvarandusest koju midagi. Rootsist on leitud üksainus Leo VI Targa (886–912) münt, seegi väärtusetu vaskne follis, mis liiati pärineb Birkast²⁷ ja seostub tõenäoliselt kohaliku kauplemisega. Järelikult ei kujuta Bütsantsi müntidest koosnevad aarded endast viikingite sõjasaaki.

Mis puudutab nüüd viikingite teenimist Ida-Rooma keisrite palgasõduritena, siis sellega said nad kuulsaks tõepoolest.²⁸ Ent nende säästud jäid nähtavasti Konstantinoopoli kõrtsilettidele ja sealsete kurtisaanide vöö vahele. Rootsist teatakse vaid üht aardeleidu (Oxarve, *tpq.* 1120), mille peamiselt keiser Konstantinos IX Monomahhose (1042–1055) ajast pärinevat

²² Ida 10. sajandi hõbedakriisi kohta on olemas mahukas kirjandus, siinkohal olgu viidatud vaid T. S. Noonani arvukatele töödele. Seisukoha kriitika (mitte kõiges paikapidav) vt. A. E. Lieber. Did a ‘silver crisis’ in central Asia..., lk. 207–212.

²³ R. Vasmer. Ein im Dorfe Saryi Dedin in Weissrussland gemachter Fund kufischer Münzen. – Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:2. Stockholm, 1929, lk. 32–35; I. Leimus, M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe Leimus, lk. 154; Chr. Kilger. Myntfund och den vikingatida silverhandeln. – Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska Meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 27–42; siin: lk. 32.

²⁴ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 2. Stockholm–London, 1989, lk. 17.

²⁵ “Läks Oleg kreeklaste [bütsantslaste] peale... Kreeklased aga seda nähes kokkusid ja saatsid Olegile sõna: “Ära saada linnu hukka, anname sulle sellist andamit, nagu tahad.” “Ja peatas Oleg sõdalased ja toodi talle [linnast] toitu ja veini, kuid ei võtnud seda vastu, sest see oli mürgitatud. ... Ja käskis Oleg anda andamit 2000 laeva jaoks – 12 grivnat inimese kohta, aga igas laevas oli 40 meest.”

²⁶ V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemõ..., lk. 52. See ühik on jäänud siiski puht-arvestuslikuks ja pole seni, vaatamata V. L. Janini samas väljendatud ennustusele leidnud kinnitust arheoloogilis-numismaatilises aineses (vt. nt. B. Hårdh. Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, nr. 25. Stockholm, 1996, *passim*).

²⁷ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 27.

²⁸ M. Roslund. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna. – Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts, hrsg. von M. Müller-Wille, Bd. II. Mainz–Stuttgart, 1998, lk. 328–334.

123 milreesi võiksid peegeldada mingit laadi otsesuhteid Bütsantsiga.²⁹ Teine samasugune aare pärineb Eestist, Pärnu lähedalt Völlast. Selles 11. sajandi alguses maha maetud rahapotis (*tpq.* 1002/3) on Araabia ja Saksa müntide kõrval teada vähemalt 143 Konstantinoopolis peamiselt keisrite Basileios II ja Konstantinos VIII (976–1025) vermitud milreesi. Kahjuks hajus see ainulaadne peitevara paljude muuseumide ja erakogude vahel.³⁰ Osale rahadest olevat pannud ettevõtlik Riia kullassepp Böhm koguni aasad külge ja müünud need suveniirideks.³¹ Algselt võis Võlla aardes olla paar-kolmsada Bütsantsi münti, mis teeb sellest Põhjamaade suurima sedalaadi leiut.

Kuid tavaliselt esinevad Bütsantsi rahad aaretel vaid üksikult ning on enamasti löödud Basileios II – Konstantinos VIII valitsusajal.³² Kõik see, lisaks Bütsantsi müntide võrdlemise väike hulk, on viinud Mats Roslundi mõttele, et enamjaolt polegi need Rootsi jõudnud varjaagist palgasõduri rahapaunas. Tema arvates viitavad leitud milreesid hoopis sidemetele Loode-Venemaaga ja kujutavad üht osa 10.–11. sajandi võimsast hõbedavoolust.³³ Võib lisada, et arvatavasti saabus koos Basileiose–Konstantinose müntidega Läänemere äärde ka suurem osa paari-kolme varasema keisri rahadest. Valdavalt kuuluvad Rootsis (nagu ka mujal põhjamaades) leitud Bütsantsi vermingud suhteliselt kitsasse vahemikku, aastasse 945–959 ja 977–989.³⁴ See oli parajasti aeg, mil Põhja- ja Ida-Euroopat tabas ränk hõbedapuudus. Samas otsis Lääne hõbe alles oma teed siia. Vägisi kipub pähe mõte, et

leevendamaks ajutist hõbedanappust püüti seda mõnda aega hankida kusagilt mujalt, kaasa arvatud Ida-Rooma riigist. Samal ajal jõuavad Läänemere kallastele ka Mustast ja Kaspia merest lõunas valitsenud muhameedlike dünastiate – Hamdaniidide ja Buiidide, pisut hiljem Uqailiidide ning Marwaniidide – vähesed dirhemid, osutades sama suhtlusuunda nagu Bütsantsi rahadki. Kui aga 980.–990. aastad töid Läänemere maadesse Saksa ja Inglise raha, lõppes ka hõbevalge hankimine Konstantinoopolist. Jättes kõrvale eespool mainitud erakordse Oxarve leiu, pärineb 11. sajandi keisritelt vaid 14 Rootsis leitud Bütsantsi münti.³⁵

Hoopis teistmoodi kajastab mündimaterjal 10. sajandi keskpaigani viikingite läänesuhteid. Tänaseks juba pisut vananenud andmetel (1966. a.) oli Skandinaavia 40 leiust ühtekokku teada vaid umbes sadakond karolingide raha, millest kõigest 54 kuulus enne 950. aastat peidetud aaretesse. 22 münti lisandub 15 viikingiaegsest kalmest ja kaubitsemiskohast/asulast.³⁶ Sama haruldased on ka varajased (enne 950. a. vermitud) anglosaksi pennid. 1981. aastaks oli neid kogu Skandinaaviast registreeritud ühtekokku kõigest umbes 60 eksemplari, lisaks 5 tükki Poolast.³⁷ Praeguseks on münte avastatud küll pisut juurde. 1989. a. seisuga teati Läänemere-ruumist 119 Karolingide raha 55 leiust, kusjuures 15 leidu 22 mündiga olid peidetud juba pärast 950. a.³⁸ Kuid siinjuures tuleb arvesse võtta, et mitte kõik hilisematest leidudest registreeritud mündid ei pea tingimata olema nii vanad. Osa neist võib kuuluda aastakümneid hiljem löödud järelmüntide sekka.³⁹

²⁹ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 73–74.

³⁰ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 19. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien 10. Hamburg 1994, nr. 8.

³¹ Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 159, n. 1, s. 12, l. 209.

³² I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 34–40.

³³ M. Roslund. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna, lk. 332.

³⁴ I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden, lk. 28–40.

³⁵ Samas, lk. 42–49.

³⁶ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon. – Hamburger Beiträge zur Numismatik, H. 20, 1966 (Bd. VI). Hamburg, 1966, lk. 393–408, siin: lk. 396, 398.

³⁷ K. Jonsson. The Anglo-Saxon and Anglo-Norman element of North European coin finds – Viking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford symposium on Coinage and Monetary History, ed. by M. A. S. Blackburn, D. M. Metcalf, Part 1, BAR International Series 122(i). Oxford, 1981, lk. 150.

³⁸ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 317–325, siin: lk. 317.

Arheoloogilised kaevamised muistsetel kauba-platsidel (Truso, Uppåkra, Maletofte, Tissø jt.) on veel pisut kasvatanud nii Karolingide kui ka varajaste anglosaksi pennide hulka,⁴⁰ kuid üldpilti see mõistagi ei muuda. Oma paiknemiselt jagunevad leiukohad peamiselt Taani ja vähemal määral Norra vahel, kusjuures Rootsis teatakse vaid üksikuid Karolingide aja rahasid.⁴¹ Erandi moodustab siin ainult Mälari suurim 9. saj. kaubanduskeskus Birka, kust on välja kaevatud seitse Karolingide ja kümme-kond varajast anglosakside münti.⁴²

Samal ajal olevat viikingid saanud kroonikate ebatäielikel andmetel ainuüksi Frangi riigist 9. sajandil lunarahana 44 250 naela, s. t. ligi 18 tonni väärismetalli, peamiselt hõbedat.⁴³ Skandinaavias on sellest hõbedamääst üles leitud kõigest paarsada grammi. Tegelikult pole Skandinaavia numismaatilises aineses olulist vahet ülalkäsitletud ja sellele eelnenud perioodi vahel. 8. sajandil, kui tsiviliseeritud Läänel polnud veel põhjust väriseda jõllis silmadega bersekkide ees, ringlesid Põhja-Euroopas, peamiselt Inglismaal ja selle eeskujul ka Friismaal löödud väikesed ja paksud, umbes gramm kaaluvad hõbe-*sceatta*'d. Jüütimaal läänerrannikust ida poole liikudes teame hetkel nimetada vähemalt 14 leidu umbes 140 mündiga, lisaks Föhri saare lõunakaldal päevavalgele tulnud 87 rahast koosnev aare.⁴⁴ Needki leiukohad koonduvad peamiselt Taani, kus Ribest üksi on prae-

guseks välja kaevatud juba 120 *sceattat*. Lisaks asub üks leiukoht Norras, üks Skånes ja üks Helgös Mälariil.⁴⁵ Ning hiljuti tuli Trusos päevavalgele ka esimene niisugune rahake Poolast.⁴⁶ Niisiis pärineb suurem osa nii eelviikingi- kui ka varasel viikingiajal Lääne-Euroopast tulnud armetust mündikogusest omaaegsetest tähtsamatest kaubanduskeskustest. See viitab ilmselt kaubanduse juhtivale rollile selle vähesegi hõbeda liikumisel läänest itta, kuna rüüsteretkede osa jääb vaid annaalide lehekülgedele.

Õieti ainsaks leiuks, mis teeb jutud Läänest röövitud rikkustest mõnevõrra usutavamaks, on Norrast juba 1834. a. avastatud Honi aare, mis sisaldas 2,5 kg kullast ehteid ja nii Idast kui ka Läänest pärinevaid münte (*tpq* 234 AH = 848/9 AD). Norra teadlane K. Skaare on vihanud võimalusele, et tegemist võis olla viikingi varandusega. Ta toob kinnituseks Bertiniani annaalid 858. aasta kohta, mil normannid võtsid pantvangi St. Denis' kloostris abti (koos tema vennaga, kes oli samuti abt, kuid St. Mauri kloostrist). Kõrgete kirikumeeste väljalunastamiseks olevat St. Denis üksi tasunud röövlitele 658 naela (ligi 300 kg) kullas ning 3250 naela (1462,5 kg) hõbedas.⁴⁷ Et kuld oli Lõuna-Euroopas umbes kümme korda hõbedast kallim, pidi klooster oma abti eest välja käima teisisõnu ligi 10 000 naela ehk üle neli tonni puhast hõbedat. Seda oli rohkem, kui Saksa Ordu tasus Taani kuningale Valdemar IV-le 1346.

³⁹ Samas.

⁴⁰ A. Bartczak, M. F. Jagodziński, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. – Wiadomości Numizmatyczne, R. XLVIII, 2004, z. 1 (177), lk. 21–48, siin: lk. 36–37; U. Silvergren, Mynten från Uppåkra (2). – Svensk Numismatisk Tidskrift 4 (2002), lk. 76; S. von Heijne. Särpräglad. Lund, 2004, lk. 246, nr. 1.123; 289, nr. 4.90.

⁴¹ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 402; S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 318.

⁴² E. Wiséhn, Myntfynd från Uppland. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 4. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm, 1989, lk. 22–38.

⁴³ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 393; K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age. – Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg. von B. Kluge. Sigmaringen, 1993, lk. 205–232, siin: lk. 206–207.

⁴⁴ K. Bendixen. Skandinaviske fund av sceattas. – Hikuin 11, 1985, lk. 33–40; G. Hatz. Der Münzfund vom Goting-Kliff/ Föhr. – Numismatische Studien 14. Hamburg, 2001, eriti lk. 50–52.

⁴⁵ K. Bendixen. Skandinaviske fund av sceattas, lk. 34.

⁴⁶ A. Bartczak, M. F. Jagodziński, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso, lk. 38.

⁴⁷ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered. – XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes II. Berlin 2000, lk. 966–971, siin: lk. 969.

a. terve Eestimaa hertsogkonna eest!⁴⁸ Taani kuninga Valdemar II lunaraha Schwerini vangipõlvest pääsemiseks 1225. a. oli küll veel kõrgem, 45 000 Kölni marka (10,5 tonni) puhast hõbedat,⁴⁹ kuid siin oli tegemist ikkagi tollal võimsa riigi ainuvalitseja ning ühekordse summaga. Viikingid aga nõutasid Karolingide riigis *danegeldi* 845., 853., 861., 862., 866., 877., 884., 886., 887., 889., 924. ja 926. aastal, s. t. iga natukese aja tagant, ja alati tuhandeid naelu hõbedat.⁵⁰ Kust siis veel ühel kloostril sellised kullaja hõbedahunnikud, mis muide tunduvalt ületasid kogu riigi keskmise ühekordse lunamaksu.

Honi aaret peetakse kogu Euroopas uniikaalseks. Ainus müntide poolest sellele mõnevõrra sarnane leid, mis sisaldas sadakonda Bütsantsi ja Araabia kuldraha, tuli 1857. a. päevavalgele Reno jõest Itaalias Bologna lähedal (*tpq* 813).⁵¹ Siiski leidub Honi aardele tagasihoidlik paralleel ka põhjamaades ja nimelt Eestis. Millalgi juba 19. sajandil annetas Essu (Jess) mõisa omanik parun Dellingshausen Eestimaa Provintsiaalmuuseumile (praegu Eesti Ajaloomuuseum) oma turbarabast 8 jala sügavuselt leitud kuus hästi säilinud kuldripatsit.⁵² Neist viis on ümmargused kullasetatööd, kaunistatud granulatsiooniga ja filigraaniga ning varustatud kandaasaga. Kuuendaks ripatsiks on kannaga Araabia münt. Aardekese kogukaal oli algselt 28,4 g, niisiis ümmarguselt sada korda väiksem kui Honi leiul. Teisalt on see siiski ainus Eesti viikingiaegne kuldaare, mistõttu väärib põhjalikumat vaatlust.

Essu ripatsid sarnanevad oma tehnoloogiliselt teostuselt ja välimuselt Honi aarde vastavatele ehteasjadele, kuid kannavad neist erinevat dekoori. Õieti on seda kahte tüüpi. Suuremaid ripatsid kaunistab neli sümmeetrilise paigutusega rõngast, mis keskel moodustavad rombristi ja mille sees paiknevad silmusnelinurgad. Üks niisugune ripats kaaluga 5,7 g on

Essu ripatsid.

tänaseks kaduma läinud,⁵³ teise kaal on 4,97 g. Ehteasja ümbritseb filigraantraadist rant, mis jätkub sujuvalt ka kandaasal. Teist tüüpi ornamenti võiks tinglikult (või ka päriselt) kutsuda elupuuks, mille mõlemal küljel kasvab sümmeetriliselt kolm spiraalselt allapoole keerduvat oksa. Ka neid ripatsid ümbritseb filigraantraadist rant, mis aga lõikab ehte pinna kanna juures. Kannad on kaunistatud nii ümbritseva filigraantraadiga, samast traadist S-kujuliste moodustiste kui ka kahel pool kanda asuvate graanulitega. Sealjuures on ühele neist ripatsitest ornament kantud pea alaspidi, nii et “puu” mitte ei kasva, vaid ripub. Need asjakesed kaaluvad vastavalt 4,40; 4,35 ja 4,03 g (viimasel on kaduma läinud üks kanda piirav graanul) ning on nähtavasti kõik ühe meistri töö. Tähelepandavalt ühtlane justering osutab võimalusele, et toorikuiks on kasutatud

⁴⁸ 20 000 Kölni marka puhast hõbedat.

⁴⁹ F. C. Dahlmann. *Geschichte von Dänemark* 1. Hamburg, 1840, lk. 387.

⁵⁰ K. Skaare. *Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon*, lk. 393.

⁵¹ K. Skaare. *Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon*, lk. 406.

⁵² G. Hansen. *Die Sammlungen inländischer Altherthümer und anderer auf die baltischen Provinzen bezüglichen Gegenstände des Estländischen Provinzial-Museums*. Reval, 1875, lk. 16, nr. 19–24, tahv. III: 9, 10.

⁵³ Foto sellest on avaldatud Riia 1896. a. arheoloogiakongressi kataloogis: *Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga* 1896. Riga, 1896, tahv. 27: 4.

mingeid laiaks löödud kuldmünste, näiteks Bütsantsi solidusi või kalifaadi dinaare.

Kahte kirjeldatud ripatsitüüpi ei lahuta ainult dekoor. Erineb ka kasutatud filigraantraat, mis esimese tüübi kaunistustel on peenem ja meenutab sakilise ülaservaga linti. Suurema reljeefsuse saavutamiseks on muistne meister kasutanud kaht paralleelset traati. Lisaks on filigraani sakid veel omakorda täkitud – meenetus, mida Rootsi arheoloog Holger Arbman nimetas ekvatoriaallõikeks ja mis tema järgi iseloomustab karolingide kullassepakunsti kvaliteetideid.⁵⁴ Elupuuga ripatseil seevastu on kasutatud vaid lihtsamat ja jämedamat traati. Silmusnelinurkadega ripatsi kuld on punakat tooni ja erineb oma koostiselt elupuu-tüübi kulla kergelt rohekast varjundist.

Władysław Duczko, kes tunneb Essu ehteasju vaid Tartu Ülikooli omaaegse arheoloogiaprofessori A. M. Tallgreni joonise põhjal (Aspelini järgi), peab neid, vähemalt elupuuvarianti, viikingite tööks, mis on valmistatud kas Rootsis või mõnes Venemaal asunud koloonias. Tema arvamus toetub Venemaal – Gnjozdovos (aardes ja kalmes) Vladimiri kubernangus, Tšernigovi lähistel, Timerevos ja Kiiemis avastatud mitmele seda tüüpi ehte.⁵⁵ Tegelikult on taimornamentikaga filigraanripatseid koguni kahe Gnjozdovo aarde koostises. Üks neist on pisut varasem (*tpq* 928)⁵⁶ ja sealne hõberipats on meie elupuu-tüübile lähedasim, ehkki ülemiste okste juures võib juba täheldada degenereerumise märke.⁵⁷ Teine on peidetud pärast 10. sajandi keskpaika (*tpq* 951), ripatsid on samuti hõbedast ja erinevad oma ornamendilt märgatavalt Essu sajandi võrra vanemast versioonist.⁵⁸ Duczko mainitud Gnjozdovo kalmest leitud ripats on

valatud pronksist, selle motiiv on tugevasti moondunud, nagu ka teisel sellesarnasel, mis on kullatud ja välja kaevatud 1977. a. Viimast dateeritakse samuti 10. sajandiga.⁵⁹ Mitte küll motiivi, kuid üldmulje poolest on Essu elupuu-tüübile lähedased hoopis Gnjozdovo linnuselt 1940. a. välja kaevatud kolm kullast ümmargust filigraanripatsit, mis aga kuuluvad samuti 10.–11. sajandisse.⁶⁰ Timerevo ripats meenutab Gnjozdovo varasema aarde oma, kuid siingi võib täheldada teatavat lihtsustumist – kolme oksa asemel on puu kummalgi küljel näha vaid kahte.⁶¹ Veel sammuke moondumise teed on Birkast avastatud sarnane ehteasi.⁶² Niisiis on Venemaa seda tüüpi ripatsite leiud, niipalju kui teada, kõik hilisemad kui 9. sajand ja algne motiiv neil juba vähem või rohkem degenereerunud. Ja järelikult kujutavad Essu ripatsid elupuu-tüübi n.-ö. algupärandid, mis viikingeile nähtavasti väga meeldis ja mida hiljem eriti Venemaal laialt imiteeriti. Võttes arvesse nende jälgenduste ulatuslikku levikut alates 10. sajandi alguskolmandikust, võiksid originaalid kuuluda juba 9. sajandisse, arvatakse selle teise poolde.

Samas, diskuteerides Honi aarde ehte, sealhulgas ümmarguste filigraanripatsite päritolu üle, ei välista W. Duczko sugugi nende Lääne-Euroopa päritolu. Probleem on vaid, kas need ehted on valmistatud Karolingide riigis või Inglismaal.⁶³ Kindlasti kehtib sama küsimus ka Essu silmusnelinurk-tüübi puhul. Selle kasuks kõneleb juba motiiv, mis küll ei pea tingimata olema kristlik, kuid näeb igatahes väga sedamoodi välja. Mis puutub nüüd elupuu-tüüpi, siis nende ripatsite päritolu jätaaksin ma esialgu lahtiseks. Tehnoloogiline lähedus seob neid kindlasti silmusnelinurk-

⁵⁴ H. Arbman. Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 43. Stockholm, 1937, lk. 188.

⁵⁵ W. Duczko. Birka V. The filigree and granulation work of the Viking period. An analysis of the material from Björkö. Stockholm, 1985, lk. 42.

⁵⁶ A. K. Markov. 1910. Topografija kládov vostočnyx monet (sasanidskix i kufičeskix). St. Peterburg, 1910, nr. 238.

⁵⁷ V. V. Sedov. Vostočnye slavjane v VI–XIII v. – Arxeologija SSSR. Moskva, 1982, lk. 281, tahv. 68: 9.

⁵⁸ Put' iz varjag v greki i iz grek ... Katalog vystavki. Gosudarstvennyj istoričeskij muzej. Moskva, 1996, lk. 48–50.

⁵⁹ Samas, lk. 63.

⁶⁰ Samas, lk. 57.

⁶¹ W. Duczko. Birka V, lk. 41.

⁶² Samas, lk. 41–42.

⁶³ Samas, lk. 106–110.

Araabia mündi avers...

... ja revers.

tüübiga, kuid samas ei luba ülalmainitud erinevused pidada mõlemad ühe töökoja toodanguks. Kindlamat pidet ei paku ka motiiv. Kui see on algselt tõesti olnud kristlik, siis juba ühe Essu ripatsi pea alaspidi riputamine näitab, et meister polnud sümboli sügavamast tähendusest enam teadlik. Ehkki selline äpardus võis juhtuda ka kristlasega. Teisalt leidub sarnast taimornamenti Kesk-Aasia kunstis, näiteks Afanasjevo aardesse kuuluva 8.–9. sajandi hõbenõu palmettides.⁶⁴ Pealegi on elupuu-tüüpi ripatsite kandaasade ülaosas ja tagaküljel näha kulumise märke, kuid mõlemad silmusnelinurk-ripatsid (niipalju, kui lubab otsustada ka kadunud eksemplari reproduktsioon) on täiesti värsked ja pole seega algselt ehtekomplekti kuulunud. Järelikult võivad eri tüüpi ripatsid olla tulnud täiesti eri suundadest.

Mis puudutab ripatsina kasutatud araa-

bia kuldmünti, siis nende leiud on kogu Põhja-Euroopas äärmiselt haruldased. Rootsi näiteks on teada viis niisugust dinaari ja üks järelmünt.⁶⁵ Essu aarde raha on löönud Abbasiidide kaliif al-Musta'in 864.–865. a. (250 AH).⁶⁶ Kahjuks katab dinaari vermimispaika mündile lisatud kand. Näha on vaid selle algustähed *al-* ja viimase tähe pikem lõpukonks, mis osutavad tõenäoliselt aš-Šašile (praegune Taškent), kust on teada mitmeid selle kaliifi samal aastal vermitud kuldrahasid.

Avers:

kalimah Ia, la-tüüp B⁶⁷

al-'Abbas ibn

amir al-muminin

Revers:

kalimah IIB

al-Musta'in billah

keskel punkt.

⁶⁴ V. P. Darkevič. Xudožestvennyj metall Vostoka VIII–XIII vv. Moskva, 1976, lk. 34, tahv. 15.

⁶⁵ G. Rispling. Catalogue and Comments on the Islamic Coins from the Excavations 1990–1995. – Birka Studies 6. Excavations in the Black Earth 1990–1995. Eastern Connections. Part Two: Numismatics and Metrology, ed. by B. Ambrosiani. Stockholm, 2004, lk. 26–60, siin: lk. 39.

⁶⁶ Mündi on määranud I. G. Dobrovolski Riiklikust Ermitaažist.

⁶⁷ Vastavalt Rootsi viikingiaegsete mündileidude publikatsioonis "Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt" (Stockholm, 1976) kasutatud süsteemile. *Kalimah* on peaaegu kõigil tollastel Araabia rahadel paiknev koraanist pärinev tüüptekst.

Kullast kandeas on viikingiajale tüüpiline, rihvitud ja kinnitatud kullast neediga.⁶⁸ Samas on kanna ülaosa tugevasti kulunud, mis osutab pikaajalisele kandmisele ega luba mündi veremimisaasta järgi dateerida ühtlasi kogu leidu. Võttes arvesse ka eespool käsitletud ripatsite võimalikku ajamäärangut, võiks Essu aare olla sohu kätketud millalgi 9. sajandi lõpul.

Nagu märgitud, on Essu leid Honi suure peitevara kõrval ainuke põhjamaade viikingiaegne kuldaare. Mõlemad kuuluvad 9. sajandisse, ehkki Honi aare on Essu omast umbes pool sajandit varasem. Mõlemad leiti soost, esimene kolme,⁶⁹ teine koguni kaheksa jala sügavuselt. Kuid kui võtta arvesse, et tavalised viikingi- ja hilisviikingiaegsed rahapajad asuvad keskeltläbi umbes labida-sügavusel,⁷⁰ siis pole erinevusel kolme ja kaheksa jala vahel tähtsust. Mõlemad kuldaarded on heidetud laukasse, katsemata neid enam kunagi pinnale tuua. Seetõttu võib siin olla tegu haruldase ohvrianniga, ehkki Honi tohutu kullakogus – kahju ju! – on uurijaid sundinud selles kahtlema.⁷¹ Missugust võrast sümboolikat kollane metall kandis, sel polnud ohverdaja jaoks vähimatki tähtsust, isegi kui ta oleks olnud teadlik, et dinaarile oli löödud Allahi nimi ja ripatseid kaunistavad kristlikud märgid. Viikingiaeg oli põhjamaades teatavasti hõbedane ajajärk. Samas on kuld viikingiaja folklooris levinum kui hõbe. Kui aga hõbedast kõneldakse üksnes maksevahendi või vara tähenduses, siis kulla tähendusväli oli palju laiem, hõlmates ka palju muud, ennekõike igasuguseid häid asju.⁷² Niisiis käibis hõbe inimeste vahel, kuid kulda kõlbas pakkuda ka jumalatele. See selgitab ka, miks kuld on viikin-

giaegsetes leidudes samavõrd haruldane⁷³ kui hõbe tavaline. Hõbe pandi tallele enda jaoks, seda võis jälle vaja minna. Seetõttu paikneb see reeglina künnikihis, enamasti juba muinasajast peale asustatud paigas, ja tuleb põllutöödel kergesti välja. Kuld seevastu pillati vette või sohu,⁷⁴ see jäi peitu ja asub liiati põlluharimiseks kõlbmatus kohas. Nõnda võiks mõnigi viikingiaegne kuldaare olla veel leidmata.

Kirjeldatud erandeist hoolimata jääb selgusetuks, kuhu kadus kogu ülejäänud frankidelt röövitud vara. Carteri valem järgi oleks põhjamaadesse pidanud jõudma kõigest paar tsentnerit Karolingide hõbedat, mis kirjalike allikate põhjal teadaolevast viikingite saagist teeb ümmarguselt ühe protsendi! Peter Sawyer on varem arvanud, et riisitud raha eest ostsid viikingid Inglismaal maad.⁷⁵ Sellele võiks viidata näiteks Lääne-Euroopa suurim hõbedaaare 10. sajandi algusest (ca 905–910), Prestoni lähedal Lancashire's avastatud Cuerdale rahakirst,⁷⁶ milles oli u. 7500 münti ja tuhatkond muud hõbeeset, kokku 40 kg väärismetalli.⁷⁷ Teised uurijad, nt. K. Skaare, on selles suhtes skeptilised.⁷⁸ Praegu peetakse Cuerdale aaret, võttes arvesse ka selle hoolega valitud pakendit – tinakirst puukirstus –, pigem viikingite väekassaks.⁷⁹ Samast leitud luunõelad osutavad, et tegemist võis olla nendega eraldi kinnitatud rahapungade – üksikute osamakude või -panustega. Kuid nii või teisiti on Cuerdale aare ainulaadne ja sellisena kindlasti erand, mis ei anna alust laiemateks järeldusteks. Oma vaa-teid on ajapikku muutnud ka P. Sawyer. Nüüd arvab ta, et Läänes paikseks jäänud viikingid kulutasid riisitud varandused igapäevasteks

⁶⁸ Vrd. K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 968, joon. lk. 971.

⁶⁹ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 966.

⁷⁰ M. Östergren. Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatsindikation. Theses and Papers in Archaeology 2. Visby, 1989, lk. 60–61.

⁷¹ K. Skaare. The Viking-Age gold hoard from Hon, Norway, reconsidered, lk. 969.

⁷² Autor tänab Tõnno Joonuksit asja uurimise ja vastava märkuse eest.

⁷³ B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 132–133.

⁷⁴ Vt. ka B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 134.

⁷⁵ P. H. Sawyer. The Age of the Vikings. London, 1962, lk. 97–99.

⁷⁶ K. Bendixen. The currency in Denmark from the beginning of the Viking age until c. 1100. – Viking-Age Coinage in the Northern Lands. The Sixth Oxford symposium on Coinage and Monetary History, ed. by M. A. S. Blackburn, D. M. Metcalf, Part 2, BAR International Series 122(ii). Oxford, 1981, lk. 1, lk. 405–418, siin: lk. 408.

⁷⁷ G. Williams & L. Webster. The Cuerdale Hoard. <http://www.bbc.co.uk/history/ancient/vikings/cuerdale>.

⁷⁸ K. Skaare. Die karolingischen Müntfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon, lk. 401.

⁷⁹ M. Banks. Numismatic Gazette, December 1966.

vajadusteks ära kohapeal, andes sellega ühtlasi tõuke sealse majanduse arengule.⁸⁰ Tõepoolest asus taanlasi-norralasi elama nii Frangi riiki kui ka Inglismaale, ehkki endiselt on vaidlusteemaks, kui suurel määral ja millistes suhetes kohaliku rahvaga see toimus.⁸¹

Kuid parema puudumisel tuleb sellise seletusega esialgu leppida. Samas ei saa välistada ka kirjalike allikate tendentslikkust. Ülalpool nägime, kui ebareaalselt suur pidi olema ühestainsast kloostrist üheainsa abti eest tasuta lunaraha. Pole alust arvata, et niisugune ülepaisutus oli ainukordne ja erandlik. Viikingid olid lääneeurooplase silmis jõledad ja julmad paganad, metslased juba loomult, kelle hirmuteod pandi kirja kristlikud mungad. Väike liialdus tuli seejuures ainult kasuks ja võis teenida kasvatustlikku eesmärki. Pealegi, Timothy Reuter on väitnud, et enamik Euroopat pidas 8.–9. sajandil viikingeiks hoopis franke ja järelikult läheb vähemalt osa skandinaavlastele süüks pandud vägivaldast lääneeurooplaste endi arvele.⁸² Seega tuleb ettevaatusega suhtuda annalide andmetesse lunarahaks makstud hõbedakoguste kohta.

10. sajandi keskpaigast peale hakkab Lääne-Euroopa vermingute arv leidudes siiski tasapisi kasvama.⁸³ Kuid alles seoses Rammelsbergi maardlate kasutuselevõtuga Harzi mägedes 970. aastail sai Lääne-Euroopa hõbedaallika, mis võimaldas münditoodangut hüppeliselt suurendada. Alates 980.–990. aastatest löödi Goslaris ja selle ümbruses ra-

haks tonnide viisi hõbedat. Miljoneid münste, peamiselt nn. Otto ja Adelheidi penne⁸⁴ rändas idapoolsetele turgudele, võib-olla aga ka Inglismaale, kus need toorainena hoogustasid kohalikku müntimistegevust. Sealpeale kuni 11. sajandi lõpuni jäi Põhja- ning Ida-Euroopa maapõue sadu muinasvarasid tuhandete ja tuhandete Läänes vermitud müntidega.

Nende hulka kuuluvad ka Inglise pennid, mille koguhulk kaalurahanduse piirkonna⁸⁵ aaretes tõuseb alates 10. sajandi lõpust hüppeliselt. Praeguseks on siit täpsemaid andmeid kokku umbes 61 000 anglosaksi ja normanni mündi kohta aastaist 970–1145. See on aines, mida võib juba käsitleda statistiliselt. Ehk nüüd viimaks peegeldab see Inglismaalt toodud varandusi? Võrdlusmaterjali pakuvad ka kirjalikud allikad. Näiteks pani anglosaksi kroonik täpselt kirja aastail 991–1018 viikingeile makstud *danegeldid*. Nii maksti neile 991. a. välja 10 000, 994. a. 16 000, 1002. a. 24 000, 1006. a. 36 000, 1012. a. 48 000 ja 1018. a. 82 500 naela, nimetatud aastatel kokku seega 216 500 naela ehk 52 miljonit penni!⁸⁶ Inglismaa mündisüsteem oli Euroopa üks arenenumaid ja siin kehtis alates 973. aastast perioodiline raha ümbervahetamise sund (*renovatio monetarum*).⁸⁷ Iga kuue aasta tagant tuli vanad mündid tuua rahapatta ja vahetada värske raha vastu. Asja mõte oli krooni varakambri täitmises. Iga 12 vana penni (ühe šillingi) vastu andis riigikassa vaid 9 uut. Meie teema jaoks on aga tähtis, et korraga kehtis Inglismaal vaid üksainus,

⁸⁰ P. Sawyer. Coins and commerce. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 283–288, siin: lk. 285.

⁸¹ Vt. nt. S. Keynes. The Vikings in England c. 790–1016. – The Oxford Illustrated History of the Vikings, ed. by. P. Sawyer. Oxford–New-York, 1997, lk. 48–82, siin: lk. 63 jj.; R. A. Hall. Vikings Gone West? A Summary Review. – Birka Studies 3. The Twelfth Viking Congress. Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. Ed. by B. Ambrosiani, H. Clarke. Stockholm, 1994, lk. 32–49.

⁸² T. Reuter. Plunder and Tribute in the Carolingian Empire. – Transactions of the Royal Historical Society, 5th ser., vol. 35, lk. 75–94, siin: lk. 91.

⁸³ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 317–325, siin: lk. 321.

⁸⁴ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 221; G. Hatz, V. Hatz, U. Zwicker, N. & Z. Gale. Otto-Adelheid-Pfennige. Untersuchungen zu Münzen des 10./11. Jahrhunderts. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 7. Stockholm, 1991, lk. 25.

⁸⁵ Raha kasutamise seisukohalt jagunes viikingiaegne Euroopa kaheks. Arenenud Lääne-Euroopas münste löödi ja loeti, ida pool (Skandinaavia maad, Poola, Eesti, Läti, Soome, Venemaa) kasutati võõrast raha kaalu järgi.

⁸⁶ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 209.

⁸⁷ K. Jonsson. The New Era. The Reformation of the late Anglo-Saxon Coinage. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 1. Stockholm–London 1987, lk. 83–85.

unifitseeritud kujundusega münditüüp ja iga *danegeld* tasuti järelikult vaid ühesuguses, antud hetkel käibinud rahas.

Vaadeldaval perioodil, kuningas Aethelraed II Kõhkleja⁸⁸ valitsusajal (978–1016) olid münditüübid järgmised: 991–997 *Crux*; 997–1003 *Long cross*; 1003–1009 *Helmet*; 1009–1017/8 *Last small cross*.⁸⁹ Kuid pole teada mitte ühtki suuremat põhjamaade leidu, kus Inglise münte esindaks ainult üks, saarelt värskest riisutud ja otse koju toodud münditüüp.⁹⁰ Teiseks lubavad kroonika andmed, eeldusel, et Skandinaavia aaretesse on tõesti sadestunud *danegeld*, oodata neis Aethelraed II viimase, *Last small cross* tüüpi pennide ülekaalu, tegelikult on sellest rohkem aga nii *Crux*- kui ka eriti *Long cross*-tüüpi (vastavad arvud on 4251, 4930 ja 5906).⁹¹ Pealegi, kolmandaks, jätkus Inglise pennide muutumatult hoogne vool itta ka ajal, mil taaniraha (*danegeld*) enam ei makstud. Inglismaa ja Taani kuninga Cnut (Knud) Suure (1016–1035) esimesi, *Quatrefoil*-tüüpi rahasid on teada 5990, järgmist, *Pointed helm*-tüüpi 5474, ja viimast, *Short cross*-tüüpi 3325 eksemplari. Alles seejärel näivad Inglismaa-kontaktid olevat hakanud raugema.⁹² Neljandaks, Inglise rahadest mitu korda rohkem on selleaegsetes aaretes registreeritud Saksa denaare (koguni 266 200 eksemplari), ehkki sakslased maksid viikingeile sel perioodil lunaraha kõigest kolm korda.⁹³

See pole veel kõik. Valdav osa Skandinaavia avastatud toonastest aaretest ei koonu mitte lääneviikingite maale Taani, vaid idavii-

kingite juurde Rootsi, eriti aga suhteliselt väikesele Ojamaa saarele. Seal üks on viikingiaegseid, nii ida- kui ka läänepoolseid münte leitud rohkem kui Mandri-Rootsist, Taanist ja Norrast ühtekokku.⁹⁴ Kuidagi pole võimalik kujutleda, et tagasihoidlikul maalapil oleks elanud rohkem kurikaelu kui mujal Skandinaavias kokku. Sealseid talupoegi pankureiks pidada ei luba aga ajastu üldine kontekst.

Ja *last but not least*, käsitletava ajajärgu rahapajad ei pärine sugugi mitte ainult viikingite asualalt Skandinaaviast, vaid samavõrra ka teistest ümberkaudsetest maadest. Venemaalt (seal peamiselt läänemere- ja volgasoomlaste asualalt)⁹⁵ on leitud üle 50 000 hilisviikingiaegse Lääne-Euroopa mündi, Poolast avastatud niisuguste rahade koguhulk aga ulatub üle 100 000, mis on umbes sama palju kui Rootsigi vastav number. Koguni maailma äärel asunud Soomest teame umbes 5000 viikingiaegset Lääne-Euroopa denaari.⁹⁶ Eestist on registreeritud üle 15 000 peamiselt Saksa ja Inglise mündi.⁹⁷ 11. sajandi keskpaika peavad arheoloogid viikingiaja lõpuks, suur osa aardeid aga (Eestis näiteks enamik) pärineb 11. sajandi teisest poolest ja koguni veel 12. sajandi algusest. Kui aktsepteerida röövi ja maksustamise teooriat, siis pidanuks mööda jõukat Lääne-Euroopat alatasa ringi jõlkuma ida ja põhja poolt saabunud hambuni relvis kratid, riisudes teiste ausa tööga kogutud vara. Kuid ei arheoloogiline ega kirjalik allikmaterjal tõenda poolakate, eestlaste, soomlaste, lätlaste, venelaste jt. barbarite regulaarseid raharetki tsiviliseeritud maailma

⁸⁸ Aethelraed II Unready.

⁸⁹ V. Smart. *Sylloge of Coins of the British Isles* 28. Cumulative index of volumes 1–20. London, 1981, lk. xxxiv–xxxv. Viimane tüüp jätkus postuumselt ja selle lõpuaasta on diskuteeritav. Münditüüpide nimetused on tänapäevased ja tinglikud, tulenedes nende kujunduse mõnest iseloomulikust elemendist.

⁹⁰ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 209.

⁹¹ Samas, lk. 215.

⁹² Samas, lk. 216–217.

⁹³ Samas, lk. 207, 211.

⁹⁴ Numbrid muutuvad tänu uutele leidudele igal aastal, kuid suhtarv jääb püsima. Vt. K. Jonsson. Viking-Age hoards and late Anglo-Saxon coins. A study in honour of Bror Emil Hildebrand's *Anglosachsiska mynt*. Stockholm. 1987, lk. 7; Chr. Kilger. *Myntfund och den vikingatida silverhandeln*, lk. 27–28.

⁹⁵ V. V. Potin. Topografija naxodok zapadnoevropejskix monet X–XIII vv. na territorii drevnej Rusi. – Trudy Gosudarstvennogo Ėrmitaža 9. Numizmatika 3. Leningrad, 1967, lk. 106–194, kaart.

⁹⁶ Samas, lk. 207.

⁹⁷ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien 10. Hamburg, 1994, lk. 579.

vaadeldaval ajajärgul. On ainult hõbeda-aarded, kusjuures igal märgitud maal oma erijoonetega.⁹⁸ Järelikult ei saa needki pärineda ühest allikast, näiteks viikingite poolt kokku kantud tohutust rahakatlast, vaid peavad kajastama iga maa erisusteid Läänega.

Niisiis ei jätnud viikingite läände suundunud ja kirjalikes allikates nii eredalt kajastatud röövkäigud ning maksukogumine numismaatilisse ainesesse vähimaidki jälgi ei 9., 10. ega 11. sajandil. Järelikult tuleb nõustuda Kenneth Jonssoniga, kes juba 1990. a. tõdes, et ka läänest itta suundunud mündihõbeda voolus polnud neil mingit tähtsust ja väärismetalli sai liikuma panna vaid kaubandus.⁹⁹ Hoolimata rahalisest väljendusest võidi tribuuti tasuda ju naturas, eriti toiduainetes, millest viikingivägi pidi tundma pidevat puudust.¹⁰⁰ Või juhul, kui makstigi hõbedas, kulus see lihtsalt meeste ja hobuste kõhutäiteks. Ja mõistagi ei saa, nagu 9. sajandigi puhul, unustada allikakriitikat ega tingimusteta usaldada vanu kroonikaid.

Kuidas kauplemine konkreetsetel toimus, selle üle spekuloida pole käesoleva kirjutise eesmärk. Rõhutagem siinjuures hoopis, et, nagu nägime, ei lõppenud hõbedakaubandus Kesk-Aasia kaevanduste sulgemise ja kaubateede katkemisega 10. sajandi keskel. Väärismetallipuudust kompenseerisid algul Bütsantsist ja lõunapoolsematest islamimaadest toodud rahad, seejärel aga Euroopa, esmajoones Saksamaa maardlad. Lihtsalt hõbe hakkas 10. sajandi keskel rohkem liikuma mööda “teed kreeklaste juurest varjaagideni”, seejärel aga algele hoopis vastupidises suunas – läänest itta. Ent sadestus see endiselt samal alal – Skandinaavias, Soomes, Eestis, Lätis, Poolas ja Venemaal. Tervelt kolm sajandit, väga laias laastus aastail 800–1100, kestis nimetatud maades tõeline hõbedabuum.

Niisiis pööras alles hommikumaise hõbedavoolu katkemine rahavoogude suuna ümber ning põhjamaade näo lõplikult läände.

Siit järeldub, et vajadus hõbeda järele pidi siinsetel aladel olema nii suur, et selle rahuldamiseks tuli esimese millenniumi paiku globaalselt muuta kogu majanduslikku välissuhtlust. Kuid nende maade endi hõbedamajanduses ei muutunud kogu vaadeldud perioodil suurt midagi. Endiselt topiti raha potti ja maeti maha. See tõstatab küsimuse hõbeda rollist tollastes põhjamaade ühiskondades. Ilmselt pidi see kogu aaretega kaetud laialdasel alal olema võrdlemisi sarnane, ehkki loomulikult igal maal oma erijoonetega. Üsna lähedane oli ka ühiskondlik arengutase, mis mingil põhjusel näib eriliselt olevat väärtustanud hõbeda omamist. Nagu eespool märgitud, ei peidetud hõbeaardeid igaveseks (nagu näiteks kulda), vaid need olid kergesti ülesleitavad ja kättesaadavad. See omakorda aga osutab hõbeda mingile rollile ka igapäevases elus. Samas, nagu ilmekalt tõendavad maasse jäänud tohutud varandused, ei olnud hangitud väärismetalli järele olulist majanduslikku tarvidust. See on paradoks, mille lahendamine seisab alles ees.¹⁰¹

Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajalookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikaühingu auliige. Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed Araabia mündid.

⁹⁸ Nt. I. Leimus. Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Koost. ja toim. M. Mägi. Tallinn, 2003, lk. 43–68, siin: lk. 48–49; S. von Heijne. Särpräglad, lk.129–167; Chr. Kilger. Pfennigmärkte und Währungslandschaften. Monetarisierungen im sächsisch-slawischen Grenzland ca. 965–1120. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suesia repertis. Nova series 15. Stockholm 2000, lk. 144.

⁹⁹ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 230.

¹⁰⁰ Samas, lk. 212.

¹⁰¹ Erinevaid seletuskatseid, kuid mitte eriti veenivad vt.: B. Hårdh. Silver in the Viking Age, lk. 26. Artikkel on kirjutatud ETF grandil 5719 toel.

Jaagupipäeva asjus

Sulev Vahre

Tuna möödunud aasta 2. numbris, lk. 10–13, ilmus professor Enn Tärveli artikkel “Saarlaste jaagupilaupäeva ülestõus 1343. aastal”, mis seab kahtluse alla mõned Jüriöö ülestõusu senistes käsitlustes tõsiasjadena omaksvõetud arvamused. Kirjutis lähtub pea pool sajandit tagasi, 1956. aastal ilmunud Artur Vassari ühest artiklist, milles autor on oletanud, et eestlased valisid 1343. aastal ülestõusu alustades selleks talupoegadele arusaadavaid tähtpäevi, Põhja-Eestis enne välitööde uue ajajärgu algust, Saaremaal aga enne rukkikümnise lõikamist.¹ Tärvel ei nõustu Vassari seletustega, tema kirjutise uudne põhisõnum seisab aga selles, et saarlaste ülestõus 1343. aastal algas küll jaagupilaupäeval, kuid oletatavasti oli see mitte päev enne Jaakobus Vanema päeva, s. t. 24. juulit, nii nagu seni üldiselt arvatud, vaid hoopis päev enne Jaakobus Noorema päeva, s. t. 30. aprilli.² Jüriöö ülestõusu faktilise käigu osas on niisiis kaalumiseks välja pakutud päris oluline parandusettepanek.

Tärvel tugineb asjaolule, et on hulk pühakuid, pühasid Jakobeid oma nimepäevadega, keda Roomas välja antud *Bibliotheca sanctorum* loetleb kogunisti 49.

Käesoleval juhul pole peamine siiski see, kui paljusid pühi Jaakobusi oli ja on katoliiklikus maailmas tuntud ning austatud, vaid tuleb küsida, kes neist olid tunnustatud 14. sajandil Vana-Liivimaal sedavõrd, et sinne autor nende mälestuspäeva järgi sündmusi dateeris.

Keskaegse Liivimaa ürikud ja meile teadaolevad toonased kalendrid annavad sellele küsimusele vahest mõneti üllatavagi, kuid väga ühese vastuse: Jaakobuse ehk jaagupipäevana (*Jacobstag, dies (beati) Jacobi (apostoli)*) esines siinses ajaarvamises ainuüksi apostel Jaakobus Vanema päev ja see oli ainult 25. juulil. Jaakobus Noorema päev – 1. mai – seevastu on varasest keskajast peale olnud alati ühendatud apostel Filippuse päevaga ning kandnud Filippuse ja Jaakobuse (Noorema) päeva nime. Nii on seda omal ajal seletanud Riia keskaegset kalendrit põhjalikult uurinud Hermann von Bruiningk³ ja sama kinnitavad saksa arhivaari ja ajaloolase Hermann Grotefendi klassikalised uurimused ajaarvamisest Saksamaal kesk- ja uusajal,⁴ millest selles seoses ei tohiks kuidagi mööda vaadata.

Bruiningk on leidnud Riia linnaraamatutest paaril korral Filippuse ja Jaakobuse päeva nimetatuna lühemalt ainult Filippuse päevaks,⁵ mitte kuskil aga lihtsalt Jaakobuse

¹ A. Vassar. Miks Eesti talurahvasõda 1343. aastal puhkes teatud tähtpäevadel? – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1956, nr. 1, lk. 75–79.

² E. Tärvel kasutab nimetusi suurem Jakob ja väiksem Jakob. Siin on nende kahe apostli puhul eelistatud nimetusi Jaakobus Vanem ja Jaakobus Noorem, nii nagu seda tehakse praegu meie kirikukalendrites. Ka saksakeelses kirjanduses on nad rohkem tuntud kui *Jakobus der Ältere* ja *Jakobus der Jüngere*. Esimene neist – *Jacobus Maior* – oli Sebedeuse poeg ja evangelist Johannese vend, mälestuspäevaga 25. juulil, teine – *Jacobus Minor* – oli Alfeuse poeg ja tema tähtpäev oli kuni aastani 1955 nii katoliiklikus kui ka evangeelses kirikus 1. mail, praegu tähistatakse Saksamaal seda 3. mail. *Maior-Minor* märgitsevad Jeesuse jüngriks saamise järjekorda.

³ H. von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. Riga, 1904, eriti lk. 206, 208, 438–441, 526–528.

⁴ H. Grotefend. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. 1: Glossar und Tafeln. Hannover, 1891; Bd. 2, Abt.1: Kalender der Diözesen Deutschlands, der Schweiz und Skandinaviens; Abt. 2: Ordenskalender, Heiligenverzeichnis, Nachrichten zum Glossar. Hannover, 1892–1898. (Kolmas uustrükk: Hannover, 1997.) Sama teose taskuväljaandest (H. Grotefend. *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*) on ilmunud kolmteist trükki, viimati: Aalen, 1991.

⁵ H. von Bruiningk. *Messe und kanonisches Stundengebet...*, lk. 528.

päevaks.⁶ Oletada, et nõnda oleks toiminud vaimulikust kroonikakirjutaja, ordumeistri kaplan, nagu seda oli Liivimaa noorema riimkroonika autor Bartholomäus Hoeneke, on küll rohkem kui riskantne.

Grotefeld rõhutab, et Jaakobuse päev ilma muu lisandita või kui apostel või Jeesuse jänger on alati olnud 25. juuli (*“Jacobstag, ohne weitere Bezeichnung oder als apostel oder zwelfbote ist stets der 25. Juli, Jacobus ap.”*)⁷ ja et apostel Jaakobus üksinda märgib ikka 25. juulit, Filippuse ja Jaakobuse päev on aga dateerimisel esinenud küll ka Filippuse päevana, samuti (Alam-Reinimaal) Filippuse ja Walpurgise päevana,⁸ mitte kuskil ei ole aga Grotefeld leidnud 1. maid nimetatuna paljalt Jaakobuse päevaks.

Kui oletada, et seda tegi tähtsal ametikohal töötav vaimulik, siis oleks see harukordne erand, mis muidugi ei ole iseenesest võimatu, kuid ikkagi väga vähetõenäoline. Ka E. Tarvel mõonab, et “ei oska küll seletada, miks Hoeneke kroonikas sellist haruldast dateerimist oleks kasutatud”. Niisuguse seletuse puudumine aga nõrk punkt ongi. Kindel on hoopis see, et kõik teadaolevad Hoeneke kroonika kasutajad mõistsid jaagupipäeva all 25. juulit, selle eelse päeva all niisiis 24. juulit. Hoenekele ajaliselt kõige lähemal seisnud Hermann Wartberge, samuti ordumeist-

ri kaplan, ütleb saarlaste ülestõusu alanud *in vigilia beati Jacobi*,⁹ mis on vaieldamatult 24. juuli, Russowi järgi alustasid saarlased seltsamal (1343) suvel jaagupipäeva aegu (*“im demsüluigen Samer vp Jacobi”*).¹⁰ Kaugelt kõige lähemal Hoeneke tekstile on teatavasti Renner ja võib üsna kindel olla, et ka sündmuste kronoloogiline järjestus on tal kõige lähedasem Hoeneke omale. Selle järgi asetub aga temagi *“am avende S. Jacobi”*¹¹ selgelt 1343. aasta suvesse.

Eeltoodud kaalutlused tohiks minu arvates olla juba küllaldased kinnitamaks, et kroonikate andmeil algas saarlaste ülestõus ikkagi 24. juulil. Mõni sõna siiski veel probleemi teistest tahkudest.

E. Tarveli järgi jääb Wartberge kroonikast mulje, et Haapsalu piiramine ülestõusnute poolt ja Põide vallutamine olid samaaegsed. Nii see on, kuid paraku jääb Wartberge selles küsimuses väga ebakindlaks allikaks, sest tema tekst on ju vaid lühikokkuvõte Hoeneke riimkroonikast mõningate täiendustega ja omapoolsete nähtavalt suvaliste muudatustega. Nii ei räägi Wartberge üldse midagi Liivimaa ordu kevadisest sõjakäigust Harjusse ja Läänemaale, mida peale Hoeneke-Renneri tõestavad paljud ürikud, vaid ühendab selle koos Preisi abiväega toimunud sügisese karistusretkega. Samalaadset omavoli on endale

⁶ Põhimõtteliselt sama – paarispuhakute päevade nimetamist ainult esimese järgi – näeme ka eesti rahvakalendris. Vrd. Filippuse ja Jaakobuse päev kui viilipäev (vilelepi-, vilpusepäev) – 1. mai, Peetruse ja Pauluse päev kui peeterpauli, aga ka lihtsalt peetripäev – 29. juuni, Siimoni ja Juuda päev kui simunapäev – 28. oktoober.

⁷ H. Grotefeld. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. 1, lk. 87.

⁸ *Ibid.*, lk. 156; Bd. 2, Abt. 2, lk. 205.

⁹ Hermann de Wartberge *Chronikon Livoniae*. Hrsg. von Ernst Strehle. – *Scriptores rerum Prussicarum*. 2. Bd. Leipzig, 1863, lk. 71. Wartberge esitab rohkesti daatumeid, pidades rangelt kinni kirikukalendrist. *In vigilia* esineb tema kroonikas vaid nende pühade eelsetel päevadel, mis Riia kirikukalendris (vt. H. von Bruiningk. *Messe und kanonisches Stundengebet...*, lk. 202–213) on *vigilia*’na kirjas. Jaagupipäeva-eelne päev seda oli, näiteks jüripäeva-eelne päev (22. aprill) aga mitte ja sel puhul ongi Wartbergel mitte *in vigilia*, vaid *in profesto S. Georgii* (Hermann de Wartberge *Chronikon Livoniae*, lk. 70). *Vigilia* tähendas ristiusu kirikus algselt tähtsamate pühade ja pühakupäevade eelset öist palveteenistust, mis oli ettevalmistuseks järgnevale pühale, juba varakeskajal kandus aga nimetus ja vastavad teenistused üle kogu eelmisele päevale. Tekkis ka erinevus *vigilia* kui kalendrilise mõiste ja kui kirikliku tähtpäeva vahel. Ühelt poolt hakati *vigilia*’ks nimetama üldse pühade-eelseid päevi, kirik tunnustas *vigilia*’na siiski vaid teatud kõige tähtsamate pühade eelseid päevi, mis kirikukalendrites ka fikseeriti. Vaidlused sel pinnal on kestnud sajandeid. 30. aprill esines *vigilia*’na igatahes harva, 24. juuli aga oli sellisena üldtunnustatud (vt. H. Grotefeld. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. 2, Abt. 2, lk. 118, 154).

¹⁰ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*. – *Scriptores rerum Livonicarum*. 2. Bd. Riga und Leipzig, 1848, lk. 25.

¹¹ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Tallinn, 1960, lk. 88.

lubanud Russow, kes ordu sõjakäike Saaremaale 1344. ja 1345. aastal kirjeldab ühe ja sama sündmusena, Preisi abiväest ei räägi sõnagi. Renneri tekstis selliseid suuri ümber-tegemisi ja -tõstmisi ei tähelda.

Marburgi Wigandi kroonika teadet, et saarlased alustasid ülestõusu 8 päeva harjulaste kavandatud plaanist varem, seletab E. Tarvel hõimu nime segiajamisega Wigandi või tema kroonika ladina keelde tõlkija poolt ja oletab, et kaheksa päeva enneaegu (30. juuni asemel ööl vastu 23. aprilli) alustasid hoopis harjulased. Hõimunimede segiajamine Preisil valminud kroonikas on muidugi täiesti võimalik, kas tuleb seda aga siis mõista ka nii, et harjulased alustasid varem ega viinud täide plaani, nagu saarlased seda olid kavatsenud? Millest siis ordu eriline viha harjulaste vastu, lubadusega nad viimseni maha tappa? Wigandi teksti analüüsid olen küll jõudnud seisukohale, et kroonika kõnesolevas osas on hõimunimed esitatud õigesti.¹²

Nimede segiajamist oletas omal ajal ka Juhan Luiga, arvates enneaegsete alustajatena Wigandi algkroonikas seisnud kas rävalaste või mingi muu nimi, mitte kuidagi aga saarlased.¹³ Luiga nn. provokatsiooniteooriat, mille kohaselt ülestõusu plaanitust varasem alustamine ordu provokatsiooni tõttu oligi kogu vabastusliikumise äpardumise peamine põhjus, soovitabki E. Tarvel tõsiselt arvestada ja analüüsida, mitte lihtsalt pikemata kõrvale lükata. Julgen küll tähendada, et pikemata pole ma seda kõrvale lükanud, vaid ei ole pärast mitmekülgset kaalumist pidanud võimalikuks, et ülestõus olnuks otseselt provotseeritud ordu poolt, samas olen rõhutanud ordu sekumispüüdeid Põhja-Eesti asjusse ammu enne ülestõusu ja ordu korraldatud intriige.¹⁴

Mis puutub minu arvamusse, et Marburgi Wigandi jutt kaheksast päevast võiks kuuluda mitte 1343. aasta kevadesse, vaid suvesse, siis võib seda mõistagi võtta kui hüpoteesi, tähtsam ja arvestatavam tohiks aga olla Wigandi ja Hoeneke-Renneri tekstist tuletatud järeldus kogu ülestõusu uuest lainest, uuest etapist,¹⁵ mida ma siiski mõttespekulatsiooniks ei kvalifitseeriks.

Sulev Vahtre

(1926)

Lõpetas 1952 TRÜ, aastast 1955 Tartu ülikooli õppejõud. 1989–1993 Eesti ajaloo kateedri juhataja, aastast 1993 emeriitprofessor. Uurinud Eesti keskaegseid kroonikaid, talurahva ajalugu, ajaloolist demograafiat ja kultuurilugu. Paljude raamatute koostaja ja autoreid.

¹² S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Tekstikriitiline arutus. – Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2486, 2489.

¹³ J. Luiga. Eesti vabadusvõitlus 1343–1345. Harju mäss. Tallinn, 1924 (korduustrükk 2003), lk. 71–75.

¹⁴ S. Vahtre. Jüriöö. Tallinn, 1980, lk. 66 jm., eriti lk. 53.

¹⁵ Vt. S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas, eriti lk. 2492; S. Vahtre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. von Bernhart Jähmig und Klaus Militzer. Münster, 2004 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd.12), eriti lk. 68–69.

Käsitöölised ja nende osa Uus-Pärnu majanduselus orduaja lõpul¹

Inna Põltsam-Jürjo

Martin Lutheri portreega importkahhel Pärnust. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Enno Väljal.

Kesk- ja varase uusaja Liivimaa väikelinna käsitöölisedest on andmeid napilt, säilinud kirjalikud allikad kajastavad enamasti tähtsaimaid tegelasi, nagu raehärrad ja kaupmehed, paremal juhul kõige jõukamat osa käsitöölisedest, nt. kullasseppi. Väikelinnade käsitöölisede kohta pakub arheoloogiline leiumaterjal kohati rohkemgi teavet kui arhiiviallikad. Selline olukord pole sugugi iseloomulik ainult Liivimaale, vaid on tavaline ka keskaja Euroopa teiste väikelinnade puhul. Tegelikult ongi just arheoloogilise ainese rikastumine näiteks Saksa linnade puhul märkimisväärselt edendanud käsitöö kui linna olulise majandusharu uurimist.² Et Eestis on viimastel aastakümnetel linnaarheoloogia jõudsalt ede-

nenud, siis on keskaja linna käsitöö uurimises samuti loota edasiminekut.

Kirjalike allikate olemasolust johtuvalt on süvakäsitlus Eesti ala linnadest võimalik ainult keskaja Tallinna käsitöölisede kohta. Nimetatud teemal on kirjutanud uurimusi Küllike Kaplinski, Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen³ jt., kõnelemata juba vana baltisaksa ajalookirjutuse panusest.⁴ Teine lugu on väikelinna käsitöölisedega. Üldkäsitluste raames on kajastamist leidnud käsitöölised Uus- ja Vana-Pärnus ning Narvas.⁵ Vähese uurituse põhjuseks on eelkõige kirjalike allikate kesisus või puudumine. Arhiiviallikate olemasolu poolest on teistest Eesti ala väikelinnadest paremas olukorras Uus- ja Vana-Pärnu,

¹ Käesolev artikkel on valminud ETF-i grandil nr. 5979 toetusel.

² E. Engel. Die deutsche Stadt im Mittelalter. München, 1993, lk. 143–144.

³ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil. 1. kd. Tallinn, 1980; K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn. Tallinn, 1995; P. Johansen, H. v. zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa im Vergangenheit und Gegenwart, 15.) Köln, Wien, 1973.

⁴ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval, 1904; W. Stieda. Mündliche und Träger in Reval. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv und Kurlands. Bd. VII. Reval, 1910, lk. 86–152.

⁵ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas 23), Marburg-Lahn 1956. A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg. Narva, 1936. C. Russwurm. Nachrichten über Alt-Pernau. Reval, 1880.

Sepatöö näidised (kirves, hobuseraua katke, rakmeosad) ja sulatustigel. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Aldur Vunk.

sedatänu säilinud linna- ja pärusraamatutele.⁶ Siiski on Tallinnaga võrreldes uurijate käsutada oluliselt kesisem allikmaterjal. Nii näiteks pole väikelinnadest säilinud maksunimistuid, mis fikseerisid iseseisvate majapidamiste, *resp.* perede arvu ning annavad muu hulgas hea ülevaate linna käsitöolisest. Linna- ja pärusraamatute puuduseks on, et need peegeldavad ainult suhteliselt väikest osa käsitöolistest. Pärusraamatus on kirjas majaomanikud, aga kõik käsitöölised ei olnud seda mitte, paljud neist elasid üürilisena. Küllike Kaplinski hinnangul on kinnisturaamatute põhjal jälgitav vaid 20% kõigist Tallinnas 16. sajandil tegutsenud käsitöolistest.⁷ Et Uus-Pärnu puhul on peale puhtakujuliste kinnisturaamatute käsutada veel linna kiriku-, arve- ja märkmeraamat ning lisaks üksikuid teisi arhiiviallikaid, võib eeldada, et nendes esile tulnud käsitöolistest protsent koguarvust on mõnevõrra suurem. Tänuväärset materjali pakub ka rae protokolliraamat aastast 1583–1602.⁸ Muidugi ei saa 16. sajandi lõpu allikate põhjal kirjeldada sajandi alguse olusid, kuid võrdlusmaterjali ja toetavaid viiteid

leiab nendest küll. Eesti ala väikelinnadest on just Uus-Pärnu käsitöolistest kohta säilinud kõige rikkalikumalt arhiiviallikaid, pakkudes ajaloo-uurijale tänuväärset võimaluse avardada muu hulgas ettekujutust hiliskeskaja Liivimaa linna käsitööst ja käsitöolistest.

Järgneva, Uus-Pärnu käsitöolistest kohta käiva käsitluse eesmärgiks on välja tuua võimalikult palju informatsiooni, mida peaaugjalikult just kirjalikud allikad lubavad teada saada käsitöolistest osast linna majandusel. Käsitöolistest all on vaadeldud kõiki neid ameteid-elukutseid, mis jäid väljapoole suur- või kaugkaubandust.

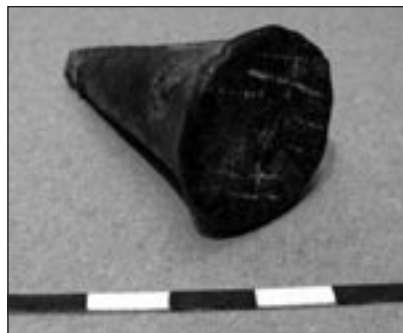
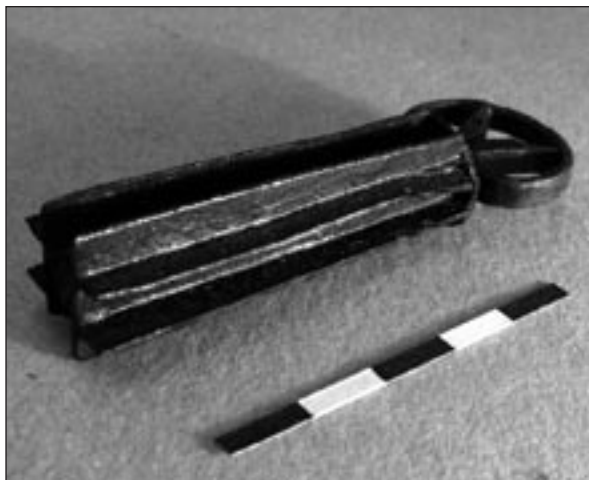
Ülevaade käsitööametitest

Terviklikku ülevaadet Uus-Pärnu käsitöolistest kirjalikud allikad mõistagi ei anna, kuid mingi ettekujutuse sellest, millised käsitööalad ja elukutsed ajavahemikus 1500 kuni 1558–1561 linnas üldse ette tulid, need siiski loovad. Raske on hinnata, kui suure osa linnaelanikest moodustasid käsitöölised, sest enamasti ei ole

⁶ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajand. I osa. Koost. I. Pölsam, A. Vunk. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Bd. I. (=PA). Pärnu, 2001.

⁷ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised, lk. 41.

⁸ Eesti Ajalooarhiiv (=EAA), f. 1000, n. 1, s. 711: Pernaucher Magistrat. Protokolle 1583–1602.

Kullassepa 7-karaadine kaaluviht. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Aldur Vunk.

◀ Sepistatud võti 16. sajandist. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Aldur Vunk.

teada, kui palju ühe või teise eriala meistreid linnas korraga tegutses. Ka Uus-Pärnu elanike arvu saab vaid oletada. 1550. aastal kirjutas Pärnu ordukomtuur, et linnas on 70 kodaniku.⁹ Käsitöömeistreid võis ordukomtuuri mainitud 70 kodanikust olla u. pool või isegi alla selle, sest mitte kõik käsitöölised ei olnud linnakodanikud. Heinrich Laakmann on elamute ja kruntide arvu järgi arvestanud Uus-Pärnu elanike arvuks u. 950–1000, koos eeslinnade ja ordulossiga u. 1200 elanikku.¹⁰ Nendest u. 2/3 julgeks arvata kaupmeeskonna ja aadlike hulka mitte kuuluvateks linnaelanikeks.

Keskaja linnas arenesid kõige kiiremini välja inimesi esmatarbekaupadega varustanud ametid: kingsepad, rätsepad, pagarid, lihunikud, sepad. Sama reegel näib kehtivat ka Uus-Pärnu puhul, vähemasti olid need ametid linnas esindatud ja n.-ö. jätkusuutlikud, ehk pakkusid järjepidevalt meistritele tööd ja teenistust.

Metallitöötlemine oli Uus-Pärnus suhteliselt spetsialiseerunud käsitööharu, töödeldi nii väärismetalli kui ka tavalist ja värvilist metalli ning allikates esineb seppi käsitöölised kõige rohkem. Metallitöötlemisega seotud ametid, mis linnaraamatuist esile tulevad, on: sepp,

hoburautaja, lukksepp, kullassepp, pistelsepp e. pistemaaker, relvameister. See jääb kahtlemata alla suurte linnade spetsialiseerumisastmele, nii näiteks polnud eraldi naela-, noa-, mõõga- või turvisseppi. Ajavahemikus 1500–1558 tuleb Uus-Pärnu kirjalikest allikaist esile 6 (raud)seppa, 3 lukkseppa ja üks hoburautaja. **Raud-** ehk (**jäme**)**seppade** (*smedt*) tööks oli tavaliselt mitmesuguste töö- ja sõjariistade (kirved, noad, mõõgad jms.), hobuseraudade ning ehitusdetailide (müüriankrud) seppimine. Nagu pärusraamatu põhjal võib aru saada, töötas vähemalt 1543. aastal Uus-Pärnus vahetult linna heaks (*tho unser stadt boderff; tho unser stads besten*) raudsepp (*groffsmith*), üks kitsalt hobuste rautamisele spetsialiseerunud sepp (*hoeffsmeth*) ning lukksepp.¹¹ **Lukksepad** ehk **peensepad** (*klensmydt*) tegid peenemaid metallitöid: lukke, võtmeid, uksehingid, riive, krampe, akna- ja uksevõresid jms.¹²

Suhteliselt arvukalt oli Uus-Pärnus **kullasseppi** (*goltsmedt*), vaadeldavast ajavahemikust tuleb neid esile 6. Seevastu pole üldse mainitud vaskseppi, nii et ilmselt töötlesid väikelinnas värvilist metalli samuti kullassepad.¹³ Arvatavasti on kõik linna kullassepad majaomanikena pärusraamatus esindatud,

⁹ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 63.

¹⁰ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 64.

¹¹ PA, lk. 331–332, nr. 81; lk. 332, nr. 82, 83.

¹² K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 165.

¹³ 16. sajandi lõpul oli Uus-Pärnus vasksepp (*kopperschmit*) siiski ametis ning tal oli ka sell, EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 56, 116.

Pärnu kultuurkihist leitud palverändurimärgi katke. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Enno Väljal.

kuivõrd tegu oli kõige jõukama osaga käsitöolistest. Isegi üllatav, et Uus-Pärnu-sugune väikelinn suutis nii mitmele kullassepale elatist pakkuda, näiteks 1543. aastal oli linnas ametis korraga vähemalt neli kullasseppa (Fabian Mediger, Thomas Gude, Joachim Goris, Hinrich Tolck). Tallinnas on 16. sajandi jooksul tegutsenud kullasseppadest dokumentaalselt jälgitavad 36.¹⁴ Küllike Kaplinski märgib, et kullasseppade, hõbeseppe ja mündimeistrite suhteline rohkus Tallinnas oli tüüpiline transiitkaubalinnadele, kus vahetusväärtusena kasutati erineva päritoluga ning puhta metalli erineva sisaldusega, töödeldud ja töötlemata väärismetalli.¹⁵ Tallinnaga võrdlust Uus-Pärnu muidugi välja ei kannata, aga tegu polnud suure transiitkaubanduskeskusega, samuti polnud Uus-Pärnul luba münte lüüa.

Seoses kullasseppadega peab mainima ka **pistelseppi** (*pistelmaker*) – algselt väidetavalt kohaliku algupärase kullassepatöö viljelejaid,¹⁶ kellest 16. sajandil oli saanud peasjalikult vaesemate linnaelanike, eriti

mittesakslaste ehtemeistrid, aga ennekõike väikekraamikaupmehed.¹⁷

Aldur Vunk, kes arheoloogilistel väljakavamistel leidis Uus-Pärnust palverändurimärgi, peab seda kohaliku reliikvia – musta risti – juurde sooritatud palverändude suveniiriks.¹⁸ Et püha must rist oli keskajal populaarne palverännakute sihtpunkt Liivimaal, on ka suveniirmärgi olemasolu tõenäoline. Juhul, kui see hüpotees peab paika, valati neid pliist märke kohapeal ja kohalike meistrite (kullasseppade?) poolt.

Metallitöötlemisega oli seotud ka linnale laskemoona valmistamine. Näiteks ostis raad 1529. aastal tõenäoliselt kuulide valamiseks 3 laevanaela seatina.¹⁹ Rae arveraamatu järgi maksti 1525. aastal esimest korda, aga alates 1540. aastast regulaarselt palka **suurtüki-** ehk **relvameistrile** (*bussenschutten*),²⁰ kelle järelevalve all oli kogu linna relvastus ja kes tõenäoliselt valmistas ka laskemoona.

Ehitus- ja sellega seotud erialadest olid Uus-Pärnus esindatud müürsepad, puusepad, klaasijad, tornikiivripanija (*toernsperer*), pott-

¹⁴ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 177.

¹⁵ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised, lk. 75.

¹⁶ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 179.

¹⁷ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 142–143; 200–201.

¹⁸ A. Vunk. Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Dissertatsioon. Tartu, 2003, lk. 192–196.

¹⁹ PA, lk. 280, nr. 1.

²⁰ PA, lk. 340; lk. 286, nr. 10.

sepad, treijad ja puunikerdajad. Kõige otsesemalt tegelesid ehitustegevusega **müürsepad** (*murmester*). Nad mitte ainult ei ladunud müüri, vaid tegid ka hoone plaanid ning valmistasid sageli ise osa vajaminevast ehitusmaterjalist, kusjuures eriti vastutusrikas oli lubjamõrdi valmistamine.²¹ Kivi- ja kujuraiduritest pole Uus-Pärnus vähimaidki teateid. Tallinnas kuulusid need ametimehed müürseppadega ühte – kiviseppade tsunfti.²² Kitsama spetsialiseerumise puudumisel tegid Uus-Pärnu müürsepad nähtavasti ka kiviraidetöid, tahusid hauakive, portaale jms. Tallinnas valiti müürseppade hulgast linna ehitusmeistreid, kelle üks tähtsamaid ülesandeid oli linnamüüri korrashoid.²³ Võimalik, et need müürsepad, keda Uus-Pärnu raad on nimetanud kui *getruwe ampluide*,²⁴ olid samuti linna ehitusmeistrid.

Ehitustöödel olid müürseppadele peaaegu alati abiks ka **puusepad** (*tymmerlude*). Kirjalike allikate järgi oli linnas korruga ametis vähemalt 4 puuseppa.²⁵ Majaomanike hulgas puuseppi ei esine, tõenäoliselt olid need, nagu Liivimaa suurtes linnades, kohaliku rahva hulgast pärit. Igatahes olid nende tööks peale ehitustöödel osalemise veel mitmesuguste puuanumate ja -nõude valmistamine, ilma nendeta olnuks tolle aja linnaelanike argielu mõeldamatu ning nende jäänuseid on arheoloogilistel kaevamistel ka rohkelt välja tulnud.²⁶

Puutööga tegelesid Uus-Pärnus veel treijad ja puunikerdajad.²⁷ **Treijate** (*dreyer*) töö hulka kuulus traditsiooniliselt puunõude (vaagnad, peekrid, kausid jms.) ning mööbli- ja ehitusdetailide (laua- ja toolijalad, käsi- ja postamendid jms.) valmistamine.²⁸

Puunikerdajad (*sniddeker*) leidsid aga rakendust peamiselt kirikutes ja ühiskondlikes hoonetes: koos puuseppade ja tislertitega tegid nad kirikutele altareid ja kantsleid, nikerdasid seinapaneelide friise, toolide ja pinkide seljatugesid jms. Uus-Pärnus täitis puunikerdaja sageli ka linnavalitsuse tellimust, mille eest talle rae arveraamatu andmeil korduvalt tasuti (1531, 1546, 1548).²⁹

Vaadeldaval ajavahemikul tuleb Uus-Pärnus esile üllatavalt palju, s. o. vähemalt 4 (kuni 6) **klaasseppa**. Küllike Kaplinski eristab klaasseppi-klaasimaalijaid (*glazewarter, gleser*) ning klaasitegijaid-klaasimeistreid (*glazemaker*).³⁰ Klaassepad panid kokku vitraaže, tegid klaasimaalinguid, jootsid aknaruute tinaraamidesse, parandasid katkisi aknaid, puhusid ja valasid pudeleid jms. klaasanumaid. Otseselt klaasi sulatamisega tegelesid *glazemakerz*'id. Saksa linnades olid klaassepad tavaliselt koondatud maalrite, puunikerdajate ja mööbelseppadega ühte tsunfti. Hamburgis näiteks nõuti 14. sajandil nii klaasseppadelt kui ka maalritelt häid, püsivaid ja vastupidavaid vitraaže, mis tuli valada pliisse puhtalt ja tugevasti.³¹ Kuigi Uus-Pärnu kirjalikes allikates on (Küllike Kaplinski terminoloogiat aluseks võttes) mainitud nii klaasseppi-klaasimaalijaid kui ka klaasitegijaid, ei ole päris kindel, kas erinevate nimetuste kasutamine on juhuslik või eksisteeris ka tegelikkuses klaasseppade vahel selge tööjaotus. Nimelt pole teada, et Uus-Pärnus oleks olemas olnud klaasisulatamise ahi. Ka Vana-Pärnus oli ametis klaasseppi,³² nii on üks hüpoteetiline võimalus, et mõlema linna

²¹ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 65.

²² K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 70.

²³ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 65.

²⁴ PA, lk. 218, nr. 142.

²⁵ PA, lk. 279, nr. 1.

²⁶ Vt. A. Vunk. Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans. – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 1994, nr. 43/1, lk. 66.

²⁷ 16. sajandi II poolel tegutsesid Uus-Pärnus ka tislertid, vt. EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 202.

²⁸ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 110.

²⁹ Vt. PA, lk. 288, nr. 16; lk. 289, nr. 18; lk. 295, nr. 38.

³⁰ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 101.

³¹ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 101. Tallinnas olid klaasseppmeistrid puunikerdajate ja maalikunstnike tsunftivennad; Riias said klaassepad ja maalrid omaette skraa 1541. aastal.

³² Vt. PA, lk. 75, nr. 69.

Vähese kogemusega meistri kujundatud ahjukahhel Pärnust. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Enno Väljal.

klaasimeistritel oli ühine ahi, mis jäi Vana-Pärnu poole jõge ning seepärast see ei kajastu Uus-Pärnu allikates. Tõsi küll, klaasiahju olemasolu ei kajastu ka Vana-Pärnu allikates, kuid linna pärusraamatus esineb ostu ja müügi objektina nn. liivamägi (*santhbarch*), mis võis muu hulgas olla seotud klaasivalmistamiseks vajaliku tooraine saamisega.³³ Mingi vaevuhoomatav side näib klaasijate seisukohalt kahe linna vahel olevat, kui klaassepp Steffen Zolle pärandas mõlema linna vaestele 200 marka³⁴ või kui Uus-Pärnu kodanik Lorens Schenckenberg pidi “oma naise pärast” Vana-Pärnu klaasijale maksma 200 marka.³⁵

Ka pottsepa amet oli keskajal muu hulgas seotud ehitustegevusega. **Pottsepad** (*potter*) valmistasid müügiks savinõusid ja ahjukahleid, tegid ahje, kaminaid ja korstnaid. Kui uusi küttekoldeid valmistasid müürsepad, siis

vanu parandamas käisid pottsepad.³⁶ Arheoloogilistel kaevamistel on Pärnust leitud mitmeid huvitavaid ahjukahleid, nende hulgas nii imporditud kui ka kohapeal valmistatud.³⁷ Torkab silma kahlite valmistamiseks kasutatud matriitside erinev tase, mõned on terava kujutise, kuid halva kujundusega, teised nõrga jäljendi, ent algselt hea kujundusega. Seda arvestades jõuab Aldur Vunk järeldusele, et kohalikud pottsepad kasutasid nii kohalikke matriitse kui ka valmis kahlitelt tehtud tõmmiseid.³⁸

Linnakodanike varustamine kehakatetega oli samuti üks käsitööharu, mis järjepidevalt elatist pakkus, hoolimata sellest, et osa rõivastest-jalanõudest valmis koduses majapidamises. Uus-Pärnus olid rõivastuse ning selle valmistamisega seotud ametid **teksitiili- ja nahaerialal** – rätsepad, kingsepad, köösnerid, kangrud, kukkursepad. **Kingsepadest** (*schomaker*) pärinevad Uus-Pärnu käsitöölised ühed kõige vanemad kirjalikud teated, nimelt juba aastast 1431.³⁹ Kingsepade müügiputkad, mida nad raelt üürisid, asusid turuplatsil.⁴⁰ Palju kingseppi korranga ametis oli, jääb paraku teadmata, ajavahemikust 1500–1558 on dokumentaalseid teateid 5 kingsepast.⁴¹ Kingsepad tegelesid lisaks uute jalanõude valmistamisele ka vanade parandamisega, samuti nahaparkimisega.⁴² 16. sajandi teise poole Uus-Pärnu rae protokolliraamat näitab juba mõneti suuremat spetsialiseerumist nahaparkimise erialal, nimelt oli siis ametis eraldi seemisnahaparkal (*semschgerber*).⁴³ Tähelepanu väärib veel, et väidetavalt kuulusid enne 1648. aastat nii Kuressaare kingsepad kui ka parkalid Pär-

³³ PA, lk. 64, nr. 10; lk. 108, nr. 179.

³⁴ PA, lk. 212, nr. 130.

³⁵ PA, lk. 291, nr. 27.

³⁶ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 106.

³⁷ Vt. A. Vunk. Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel. Linnaarheoloogia teoreetilisi aspekte. – Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology, nr. 4/2. Tallinn, 2000, lk. 151–174; vrd. A. Vunk. Pärnu 16. sajandi ahjukahlite tüpoloogiast ja valmistamise tehnoloogiast. – Stilius 1996, nr. 6, lk. 37–42.

³⁸ A. Vunk. Mentaliteedi peegeldus, lk. 154.

³⁹ Tallinna Linnaarhiiv (=TLA), f. 230, n. 1, s. B. D. 5 I b: Korrespondenz von Pernau an Reval 1505–1598, l. 14.

⁴⁰ PA, lk. 140.

⁴¹ Samas oli Tallinnas 16. sajandil turuplatsil u. 20 kingapoodi, vt. K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 211.

⁴² E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, lk. 84.

⁴³ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 43.

nu kingsepaametisse.⁴⁴ **Rätsepad** (*schroder*) õmblesid rõivaid, aga väikelinnas pidi nende tööks olema ka kanga šäärimine. Nimelt viimistleti ja vanutati importkalev kohapeal, suures linnas tegid seda spetsiaalsed ametimed: kalevišäärijad.⁴⁵ **Köösnerite** (*kortzener, krossworter*) tähtsaim töö oli keskajal karusnahksete kasukate õmblemine, kuid nad tegelesid vististi ka pargitud, sealhulgas seemisnahast rõivaste õmblemisega. Vähemalt viitab viimasele Pärnu arheoloogiline leiumaterjal. Nimelt on Uus-Pärnus ühelt krundilt, kus 16. sajandil asus köösneri eluase, välja kaevatud hulgaliselt nahkrõivaste valmistamisel tekkinud jäätmeid ning isegi üks nahkvest.⁴⁶

Kukkursepad (*buddeler*) valmistasid üldiselt mitmesuguseid nahkesemeid: kindaid, rihmu, kukruid, paunu, ka nahkrõivaid, samuti töötlesid nad nahka.⁴⁷ Kukkursepa toodangu võib laias laastus luksuskauba hulka arvata, igatahes kuulus meister ise Uus-Pärnu käsitööliste jõukamasse kihti. Ainult ühe kukkursepa⁴⁸ ilmsikstulek allikatest näitab, et jälle kord oli tegu nn. ühe-mehe-erialaga, s. t. et järjepidevalt selle ameti esindajaid Uus-Pärnus ei elanud ega töötanud. (**Lina**)**kangru** amet ei kuulunud keskajal üldiselt auväärsete ametite hulka, seepärast oli see Eesti ala linnades peaaesjalikult eestlaste käes.⁴⁹ Kuigi Uus-Pärnu ekspordis mängis lina ja linaseeme väga olulist rolli, ei ole kohalikest linakangrutest, nende toodangust või selle ekspordist mingeid andmeid. Kirjalikes allikates on teade ainult ühest kangrust: *Hollanndt (wefer)*⁵⁰ – tema nimi ei viita just eesti päritolule.

Toiduainete tootmise ja turustamisega tegelesid Uus-Pärnus pagarid, lihunikud, samuti kalurid. **Pagarid** (*becker*) küpsetasid ja

Nahkvest, leitud köösneri krundilt 16. sajandi kihist. Pärnu Muuseumi arheoloogiakogu. Foto: Enno Väljal.

müüsid keskaja linnas leiva- ja saiatooteid. Uus-Pärnu kodanikumäärusega nõuti, et pagar peab olema saksa soost ning tal peab olema hea korsten või roovialune.⁵¹ Veel seati tingimuseks, et küpsetada tuleb kindlaksmääratud korra järgi, et iga meister saaks endale elatist teenida.⁵² **Lihunikud** (*slachter*) müüsid toorest või töödeldud (soolatud, kuivatatud, suitsutatud) liha. Väikelinnas oli loomade tapmine ilmselt samuti nende töö. **Kalurid** (*vischer*) varustasid Uus-Pärnu elanikke värske kalaga.⁵³ Kuivatatud ja soolakalaga kauplesid nähtavasti kaupmehed. Kauplemine toimus turuplatsil, kus asusid kalaletid ning kuhu raad lasi 1542. aastal ehitada uued liha- ja leivapoed.⁵⁴ Õllepruulimine müügiks

⁴⁴ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 251.

⁴⁵ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, lk. 84.

⁴⁶ A. Vunk. Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans, lk. 63.

⁴⁷ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 199.

⁴⁸ PA, lk. 125, nr. 15.

⁴⁹ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, lk. 82.

⁵⁰ PA, lk. 336, nr. 103.

⁵¹ PA, lk. 343, § 3.

⁵² PA, lk. 343, § 4.

⁵³ PA, lk. 214, nr. 135.

⁵⁴ PA, lk. 287, nr. 12.

oli Uus-Pärnus nagu Tallinnaski saksa soost linnakodanike eesõigus.⁵⁵ Kas eksisteeris ka kannupruulijate ja õllekandjate amet, ei selgu, kuid vaevalt oli õlle tootmine ja turustamine Uus-Pärnus nii spetsialiseerunud nagu Tallinnas.⁵⁶ 16. sajandil juurdus Liivimaal uus tööndusharu – viinapõletamine.⁵⁷ Seda praktiseeriti ka Uus-Pärnus, vähemalt on 1551. aastal linnaraamatu ühe sissekande päisesse kirjutatud *der branden wnschen sake*, paraku sellest sissekandest “põletatud viina juhtumi” kohta midagi täpsemat ei selgu.⁵⁸ Vana-Pärnus määras maahärra Saare-Lääne piiskop juba 1537. aastal viinapõletamise, nagu ka õlle ja mõdu pruulimise müügiks ainult saksa soost linnakodanike õiguseks.⁵⁹

Hansa- ja kaubalinna staatus nõudis mitmete spetsiaalsete käsitöö- ja teeninduserialade väljakujunemist. Uus-Pärnus kui merekaubanduskeskuses ei saanud läbi **kandja** (*dreger*) elukutseta **transporditöö** ametite seas. Eriti läks kandjaid vaja soola ja vilja kaalumisel ja laevade lossimisel, nii olidki nende peamised töötandrid sadam ja vaekoda. Kandjad tassid kaupu vaekotta, keldritesse, majadesse ja aitadesse. Uus-Pärnu kirjalikes allikates kandjatest suurt juttu ei tehta. Üks kindel teade sellest erialast pärineb 1525. aastast, kui seoses aktsiisimaksu kehtestamisega importveinile ja -õllele nõuti, et kandjad ei kannaks laiali kaupa, mille pealt polnud aktsiisi makstud.⁶⁰ Tõenäoliselt pidasid kandja ametit Uus-Pärnus nagu Tallinnaski valdavas enamikus eestlased.⁶¹ Mõistagi ei olnud Uus-Pärnus kandjaid nii rohkearvuliselt kui Tallinnas, kus 1529.

aastal raad nõudis, et vaekojas oleks kokku 70 kandjat ja kui nendest ei piisanud, tuli appi võtta töömehi.⁶² Ühine oli aga nii Tallinnas kui ka Uus-Pärnus, et kandjaid iseloomustas suur füüsiline vastupidavus. Sellest tulenevalt kuulusid nad Tallinnas rae n.-õ. erikomandosse, kes pidi julgestama kohtuotsuste täideviimist, aitama tulekahjusid kustutada ning kaitsma avalikku korda ehk täitma politseilisi ülesandeid.⁶³ Samasugust rakendust leidsid kandjad Uus-Pärnus, kuigi esimene konkreetne teade sellest pärineb alles 1593. aastast, kui kohtufoogt saatis kandjad tooma ühte meremeest tema ette aru andma.⁶⁴ 1598. aasta teade samast allikast vihjab, nagu viinuks kandjate vanem (*der treger eldter mahn*) täide ka kohtu määratud karistusi (piitsutamine).⁶⁵ Et linna timuka kohustusi täitsid kandjad, oli tegelikult vana tava ja tuntud ka mujal, aga näiteks Riias vabanesid kandjad sellest põlastusväärsest ametist juba aastal 1466.⁶⁶ Arvestades kandjatele pandud politseiülesandeid, vajasisid nad relvastust. Tallinnas kuulusid nende relvastuse hulka oda, kirves ja teised pikad relvad (*ander lange were*).⁶⁷ Uus-Pärnus osteti 1530. aastal linnale hellebarde, mis võib-olla olid mõeldud just kandjatele.⁶⁸

Kaugkaubanduses kasutati abitööjõuna peale kandjate **voorimehi**, kuid Uus-Pärnu linnaraamatud vaikivad sellest ametist täielikult. Alles 16. sajandi lõpust pärinevast rae protokolliraamatust tuleb nende olemasolu linnas ilmsiks. On ebatõenäoline, et voorimehi varem Uus-Pärnus ei töötanud, pigem vastupidi – 16. sajandi lõpp näib nende ametile vaat et

⁵⁵ PA, lk. 343, § 3.

⁵⁶ Vt. I. Põltsam. Söömine-joomine keskaegses Tallinnas. Tallinn, 2002, lk. 49–51.

⁵⁷ Vrd. I. Põltsam. Söömine-joomine keskaegses Tallinnas, lk. 59.

⁵⁸ PA, lk. 224, nr. 155.

⁵⁹ PA, lk. 28, nr. 13.

⁶⁰ PA, lk. 141.

⁶¹ 1598. aastast on lausa nimeliselt teada kolm eesti soost kandjat: Orikas Tonny, Harrikas Tonnyes ja Teider Thomas, vt. EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 277p.

⁶² K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 124.

⁶³ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 158.

⁶⁴ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 94p

⁶⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 263p.

⁶⁶ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 158.

⁶⁷ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 158.

⁶⁸ PA, lk. 281, nr. 2.

väljasuremise ajana. Nimelt selgub 1597. aasta sissekandest protokolliraamatusse, et linnas oli ametis neli voorimeest (*forleüdte*) kahe vankriga (igauks), nad kõik olid mittesakslased (s. t. eestlased) ning elasid eeslinnas. Selgub, et voorimeestel oli Uus-Pärnus raske tööd leida, sest igal kodanikul oli oma hobune ja vanker.⁶⁹ Seega valitses oluliselt teine situatsioon kui transiitkaubanduskeskuses Tallinnas. Võimalik, et 16. sajandi esimesel poolel, kui linnas käis pidevalt hoogne ehitustöö, oli voorimehi Uus-Pärnus siiski rohkem, kuivõrd just nemad vedasid peale mitmesuguste kaupade kohale ehitusmaterjali: palke, kive, lubjakivi jms.⁷⁰

Uus-Pärnu raekoja ühes tiivas paiknenud vaekojas töötasid **kaalujad** (*weger*). Need kaks ametnikku olid rae poolt ametisse seatud ja vannutatud ning said raelt palka.⁷¹ Vaekojas lasid kaupmehed kontrollida oma ekspordiks mõeldud kauba kaalu ja mõõdu õigsust, vaekoja kasutamine oli tasuline. Kui raad otsustas kehtestada mõnele importkaubale aktsiisimaksu, siis pidid selle välja arvestama ja sisse kasseerima samuti kaalujad.⁷² Linnakaalud olid linnale arvestatav sissetulekuallikas (nn. kaaluraha).

Suhteliselt palju oli Uus-Pärnus ametis **arste-habemeajajaid** (*arste, barbierer*). Dokumentaalselt on vaatlusalusest ajavahemikust jälgitavad 5 selle ameti esindajat. 1509. aastal on mainitud ka hobusetohtrit, kes ravis terveks Tallinna raesaadiku hobuse.⁷³ Uus-Pärnu arstide-habemeajajate tööpõld oli lai: juustelõikus, habemeajamine, kirurgitöö, aadrilaskmine ja ravitsemine. Tallinnas oli habemeajaja-kirurgi ülesandeks muu hulgas salvide, plaastrite ja

pillide valmistamine,⁷⁴ Uus-Pärnus oli nende tööks ilmselt ka kõigi teiste ravimite valmistamine, sest apteekri kohta on esimesed teated alles aastast 1595.⁷⁵ Nähtavasti ei olnud arsti ja habemeajaja ameti vahel päris selget vahet. Nii on Jurgeni ametinimetus kord *de arste* kord *de barbier*.⁷⁶ Omaette küsimus on, kas Uus-Pärnus oli ametisse seatud ka nn. linnaarst? Üks võimalik kandidaat sellesse ametisse on *mester* Veltin *de arste*, kelle tarvis raad lasi 1545. aastal ehitada ühe kambriga elumaja (*bude*).⁷⁷ 1559. aastal elas ka Jurgen, *de arste*, raele kuuluvas majas.⁷⁸ Kas nende puhul võis olla tegu õppinud arstidega, pole teada. Samas, Narvas kandis 1548. aastal sellist tiitlit (*de arste*) erialase haridusega arst.⁷⁹

Mainima peab ka kirikus ja koolis tegutsenud ametimehi. Linn maksis pärast reformatsiooni sündmusi Uus-Pärnus palka kooliõpetajale, köstrile, organistile, saksa ja mittesaksa jutlustajale, kirikuteenritele (sh. kellamehele).⁸⁰ **Orelimängija** (*orgelistenn*) ja **kooliõpetaja** (*scholemester*) koos õpilastega olid teadaolevalt ainsad, kes muusikat tegid. Nimelt pole Uus-Pärnu allikates kordagi mainitud pillimehi, samas on väga ebatõenäoline, et suuremaid pidustusi peeti ilma pillimänguta.

Liivimaa ordumeistri 1431. aastal välja antud privileegi järgi pidi Uus-Pärnu rae teenistuses ja ülalpidamisel olema **vahekohtunik** (*schedelmann*) ja **kohtuteener** (*bodel*), kes moodustasid nn. turupolitsei ning kelle tarbeks eraldati templiks kutsutud väike maja (*bode*) turuplatsi ääres.⁸¹

Teenijad ja teised abitöölised. Käsitöölis-

⁶⁹ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 229p.

⁷⁰ Vrd. P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 159.

⁷¹ PA, lk. 140.

⁷² PA, lk. 141.

⁷³ Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Hrsg. L. Arbusow (sen). Zweite Abteilung. Bd. 3 Riga, Moskau, 1914, lk. 474, nr. 652.

⁷⁴ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, lk. 80.

⁷⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 162p.

⁷⁶ PA, lk. 244, nr. 204.

⁷⁷ PA, lk. 288, nr. 15. 1545 on Veltin kirjas kui *barbier*; 1559 aga juba kui "arst", vt. PA, lk. 220, nr. 147.

⁷⁸ PA, lk. 244, nr. 204.

⁷⁹ A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg, lk. 306.

⁸⁰ Vt. PA, lk. 288, nr. 16.

⁸¹ PA, lk. 22–23, nr. 6.

te kõrval pakkus linn tööd n.-ö. teenindavale personalile: majateenijad, sulased, päevatöölised, mitmesugused abitöölised ja muu palgatöötajad, kes allikais üliharva ilmsiks tulevad. Ükski vähegi suurem majapidamine ei saanud läbi teenijateta. Iseasi, kui palju oli teenijaid ühes majapidamises palgal. Claws Molleri maja mahapõlemise eest karistati majas elanud kahte naisteenijat (*dyrne* ja *maget*).⁸² Karksi vanal foogtil Melcher v. Galenil oli Uus-Pärnus teenija-majapidajana Hille.⁸³ Dam van dem Brami testamendis mainitakse samuti teenijat.⁸⁴ Linnakindlustuste ehitus- ja taastamistöödel osalevatena on 1520.–1250. aastatel mainitud päevatöölisi ja abitöölisi (*arbeydz volk unnd dochloenernn*).⁸⁵ See palgaline töötajad võis olla pärit Uus-Pärnu eeslinna või lähema ümbruskonna elanike hulgast või hoopis sisse rännanud mõnest teisest linnast.⁸⁶

Sellid ja õpipoisid, kes elasid meistri juures, ei tule 16. sajandi esimese poole pärusraamatuist üldjuhul ilmsiks. 1533. aasta tulekahju Uus-Pärnus algas süütamisest, mille teostasid *barbier knecht* ja *derne*, neist esimene on identifitseeritav kui habemeajajasel.⁸⁷ See on ka sisuliselt ainus teade käsitöösellidest. Seevastu 16. sajandi teisest poolest pärit Uus-Pärnu rae protokolliraamat annab meistritest ja sellidest rohkem teavet, reeglina oli siis igal meistril mõni sell või õpipoisid. Nii kuulusid enam kui tõenäoliselt sellid ja õpipoisid ka 16. sajandi esimesel poolel käsitöömeistri majapidamisse.

Kirjalike allikate põhjal esines 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus keskeltläbi 25–30

käsitööeriala või -ametit. See arv on näiteks Tallinnaga võrreldes tagasihoidlik, arvestades et seal oli juba 14. sajandi keskpaiku u. 60 käsitööala.⁸⁸ 12.–13. sajandil oli Saksa suurtes ja keskmise suurusega linnades keskmiselt samuti 60–100 käsitöö eriala.⁸⁹ Kahjuks puudub võrdlusvõimalus teiste Liivimaa väikelinnade seisukorraga. Väheste olemasolevate kirjalike teadete järgi võis Vana-Pärnus 16. sajandi I poolel olla u. 10–15 käsitööala.⁹⁰ On teada, et Narvas oli 17. sajandi I poolel u. 20 ning Haapsalus sama sajandi lõpul u. 15 käsitööeriala.⁹¹ Need teated ei ole muidugi päris adekvaatne võrdlusmaterjal 16. sajandi Uus-Pärnu oludele, siiski näib kõik viitavat, et väikelinna kontekstis oli Uus-Pärnus käsitöö isegi hästi arenenud ja spetsialiseerunud.

Käsitöölise elu- ja töörajoonid

Keskaja linnas koondusid ühe eriala meistrid sageli elama ühte linnaossa. Kõige paremini on see jälgitav suurtes linnades. Kuivõrd Uus-Pärnu arhiiviallikest on kasutada ainult pärusraamatud, s. t. majade, mitte perede asukoha määravad, siis ei teki päris õiget ülevaadet käsitöölise elurajoonidest ja nende muutumisest ajas. Siiski eristuvad teistest käsitöölisest sepad, kes olid selgelt koondunud elama linna kaguossa Pühavaimu kiriku lähedusse, Pühavaimu tänavale. Nähtavasti pärast Pühavaimu kiriku lagunemist (oli varemetes pärast 1533. aasta tulekahju) kinnistus seppade elu- ja tööruumi järgi en-

⁸² PA, lk. 143.

⁸³ PA, lk. 228, nr. 165.

⁸⁴ PA, lk. 178, nr. 63.

⁸⁵ Vt. PA, lk. 279–295.

⁸⁶ Vrd. A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg, lk. 293.

⁸⁷ PA, lk. 341.

⁸⁸ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 89.

⁸⁹ E. Engel. Die deutsche Stadt im Mittelalter, lk. 143.

⁹⁰ Vt. PA, lk. 28, 63–108.

⁹¹ A. Soom. Narva käsitöölised ja nende tööväli 17. sajandil. – Mälestusi ja artikleid. Koost. E. Kung. Tartu, 1996, lk. 275; A. Soom. Jooni Haapsalu ajaloo 17. sajandil. – Mälestusi ja artikleid, lk. 156.

⁹² PA, lk. 129, nr. 25.

⁹³ PA, lk. 129, nr. 26.

⁹⁴ PA, lk. 129, nr. 26.

disele Pühavaimu tänavale Sepa tänava nimi, tehes “sepa” ja “Püha Vaimu” vähemalt ajutiselt sünonüümideks.

1520. aastate algul ja enne seda elasid mitmed käsitöölised prestiižikates kohtades. Lukksepp Hinrick Gude elas turuplatsi lähedal (*by deme marckede*).⁹² Tema lähedal oli plats, kus vanasti elas lihunik Merten.⁹³ Üks teine lihunik elas Nikolai kiriku peasissekäigu vastas (*gegen der groten kerckdoren, dar de slachter ynne wanth*) asunud majas.⁹⁴ Muutusi käsitöölise elukohtade paiknemise Uus-Pärnu linnapildis töid korduvad tulekahjud (1513, 1524, 1533), mis puudutasid kõige valusamalt just vaesemaid linnaelanikke. Paljude käsitöölise majanduslik olukord halvenes, nad ei suutnud põlenud hooneid taastada, seepärast ostsid kaupmehed soodsas kohas paiknenud käsitöölise majad-krundid üles ning ehitasid sinna uued hooned. Jõuliselt trügisid Uus-Pärnu kinnisvaraturule ka kohalikud mõisamehed ning endised ordu- või piiskopi ametnikud. Majade liikumist käsitööliselte kaupmeeste või vasallide kätte illustreerib hästi kingsepp Oleffi maja juhtum. 1528. aastal müüs ta oma Kitsal tänaval asunud puumaja Johann Korbeckele 40 marga eest. 1543. aastal oli maja omanikuks juba raehärra Diderich Muntz. Berndt Frones kosis Muntzi tütre Anna, kes sai kõnealuse maja kaasavaraks. Frones müüs maja edasi Gossin Susselbeckile, see omakorda raehärra Luder Klanthile. Viimane ehitas vana asemel uue elumaja ja müüs selle 2100 marga eest Hans Oerthkenile.⁹⁵

Samasuguseid näiteid võib tuua veel mitmeid. Pottsepp Jost vann Collenni Karja tänaval asunud maja põles 1533. aasta tulekahjus, 1537. aastal ostis selle Karksi vana foogt Melcher von Galen oma elukaaslasele ja ehitas sinna kivist elumaja, *boede*’ga tänaval.⁹⁶ Pagar Thomase puust elumaja Pühavaimu tänaval müüs tema lese uus mees rätsep Peter 300 marga ja 4 puuda linnaste eest raehärra

Luder Klanthile. Viimane omakorda müüs 1554. aastal maja Gossin Susselbeckele.⁹⁷

Iseasi, kas pidada toimunut teadlikuks või sihipäraseks käsitöölise väljatõrjumiseks. Esiteks elasid jõukad käsitöölised ikkagi just selles linnaosas, mille nad ise valisid ja kuhu nende rahakott võimaldas elamut soetada. Teiseks, kui ka algas käsitöölise linna tsentrumist ja hinnatud piirkondadest äärelinna tõrjumine, siis ühelt poolt oli see kindlasti seotud asjaoluga, et linnal ei olnud mõtet hoida heas kohas tühje krunte. Niisamuti soodustas linnavalitsus tuleohutust silmas pidades kivihoonete ehitust (eriti kesklinna), milleks olid suutelised eeskätt jõukad kaupmehed.

Sellegipoolest tundub, et vahetult enne Liivi sõda käsitöölise osa majaomanike seas siiski langes, nad elasid üha rohkem üürilistena või nn. ametikorterites (-majades). Mitmed käsitöölised elasid raele kuulunud majas. Torkab silma, et 1540. aastal rae käsitöölise tarbeks ehitada lastud elumajad jäid samuti linna kagupiirkonda: 1542. aastal lasi raad ehitada ühe maja “peensepa ette”,⁹⁸ 1543. aastal aga kaks vahvärkmaja Punase torni juurde.⁹⁹ Seega oli turuplats, gildimaja ümbrus üsna selgelt kaupmeeste elurajoon. Uus-Pärnu käsitöölised olid eemale tõrjutud linna jõepoolsest küljest, sadamasse viiva tänavaaärest, samuti linna ordulossi poolsest küljest. Käsitöölise elurajoon koondus 16. sajandi esimese poole jooksul üsna selgelt Uus-Pärnu kagu- ja lõunaossa. Samasse piirkonda jäid Punane torn ehk vangimaja, Pühavaimu kirik, vaestemaja, Pühavaimu torn ja 1520.–1530. aastate paiku kinni müüritud Pühavaimu värav; lõunapoolses osas kuulus sinna pooltorni ja Gertrudi kiriku vaheline ala. Nimetatud linnaosades asusid veel mitmed kõrtsihooned, samuti aiad.

Uus-Pärnu mitte kuigi võimsate linnamüüride ees laiusid eeslinnad, kus asusid linnaelanike arvukad aiad, kuurid, saunad, tiigid

⁹⁵ PA, lk. 328, nr. 68; lk. 243, nr. 201.

⁹⁶ PA, lk. 313, nr. 29.

⁹⁷ PA, lk. 332–333, nr. 86.

⁹⁸ 1543 elas peensepp Pühavaimu tänaval, vt. PA, lk. 332, nr. 82.

⁹⁹ PA, lk. 287, nr. 12; nr. 13.

jms. Eeslinnas paiknesid ka mitmed linna nn. tööstusettevõtted, samuti olid mõned käsitööerialad linnamüüride vahelt välja tõrjutud. Pärnu jõge pidi ülesvoolu laiuvas eeslinnas, Maarja-Magdaleena kiriku lähedalt algas Uus-Pärnu nn. **tööstuspiirkond**. Seal asusid kaks raehärradele kuulunud *harepois hutte*. *Harepois* oli tõrva, pigi ja vaigu segu, mida kasutati laevade tihtimiseks. Edasi, Jaani kiriku lähedal asus rae **lubjaahi** ja hiljem maha põlenud **linapress**, milleni *bursprake* järgi oli lubatud puid parvetada.¹⁰⁰ Teine linapress asus jõesuudmes. Linapress oli koht, kus pakiti lina, peajasjalikult meritsi väljaveoks. Kõige tavalisem oli lina pakkimine tunni. 1498. aasta hantsapäeva määruse järgi võis Pärnu tünn kaaluda 4 laevanaela.¹⁰¹ Töenäoliselt kasutati nii suurte raskustega opereerimiseks linapressis mehhaanilisi abivahendeid. Seda oletust kinnitavad bürgermeister Johann v. Lynthem'i mälestused, kus ta kirjutab, et 1524. aasta tulekahjus põlesid kõik linapressid: kaks maja koos kaheksa vintsiga (*ij hueßer myt viij spillen*).¹⁰² Kindlasti oli aga linapakkimisel vaja inimtööjõudu. Kui palju töölisi ühe linapressi juures töötas, see jääb paraku teadmata.

Sauga jõe suudmes, Vana-Pärnu vastas ning jõesaarel olid lossi kalurikülad.¹⁰³ Kusagil jõepoolses eeslinnas pidi asuma ka linna kaluriküla. Peale kalurite tavatsesid kalapüügiga tegelda ka eeslinnas elavad kandjad.¹⁰⁴ Pole teada, kas kalurid täitsid vajadusel ka lootsi ülesandeid. Eeslinna olid koondunud elama teisedki mittesakslased, kes linnas tööd ja teenistust leidsid: voorimehed, kandjad, mitmesugused palgatöölised. Paraku midagi lähemat nende elupaikade ja -tingimuste vms. kohta teada ei ole.

Eeslinna teises osas oli **parkalite** (*gerhave*)¹⁰⁵ ja **köiepunujate õu**. Eraldi parkaleid ei ole Uus-Pärnu kirjalikes allikates mainitud, seda ilmselt seepärast, et nahaparkimisega tegelesid kingsepad. Köiepunujatele viitab 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus öieti ainult tänava ja/või linnaosa nimi *reperbahn* ehk “kõismäe”. Sellised linnaosad oli olemas teisteski Liivimaa linnades ja asusid üldjuhul samuti väljaspool linnamüüre. Kanepiketramine ja köiekeerutamine oli üks mustemaid ja raskemaid töid, mis enamasti lasus eestlaste õul. Tallinnas oli kõisi ja kanepiheiet keelatud linnaturule tuua, sest nendest pudenes palju prahti, kaubatehingud tuli sõlmida Kõismäel või sadamas.¹⁰⁶ *Reperbahni*-nimelise eeslinna kohta pole Uus-Pärnust palju teada, nii *reperbahn*’il kui ka selle taga paiknesid linnaelanike aiad, isegi kalatiik ning see külgnes karjamaaga. Ainus kirjalik teade köiepunujast Uus-Pärnus pärineb aastast 1545, kui raad võttis Tallinna kodanike nõudmisel võlgade pärast vahi alla kellegi *repsleger* Hannsu. Oma kirjas Tallinna raele kaebas Uus-Pärnu raad, et ei saa meest kaua kinni pidada, sest linna lagunened vanglas ei elaks ta külma talve üle.¹⁰⁷

Sealsamas eeslinnaosas oli ka **tuuleveski**. Viimane kuulus ordule, aga oli läänistatud kahele kodanikule.¹⁰⁸ Nähtavasti kuulus ordule Uus-Pärnus veskiõigus.¹⁰⁹ Nii kästi 1539. aastal rael maha lõhkuda vana tava vastaselt ehitatud uued veskid: tuuleveski ja hobuveski, niipea kui komtuur on oma veski korda saanud.¹¹⁰ Tõsi küll, 1543. aastal olid mõlemad veskid linnas veel alles. Veskites ametis olnud möldritest, veskimeestest, nende sulastest ja abilistest pole linnaraamatutes kordagi juttu, kuigi on selge, et nendeta ei saanud veskeid käigus hoida.

¹⁰⁰ PA, lk. 344 § 23.

¹⁰¹ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), lk. 51.

¹⁰² PA, lk. 143. Võimalik, et hiljem taastati ainult üks linapress, vt. H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), lk. 51.

¹⁰³ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), lk. 53.

¹⁰⁴ Vt. PA, lk. 214, nr. 135.

¹⁰⁵ PA, lk. 231, nr. 171.

¹⁰⁶ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 137–138.

¹⁰⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B. D. 5 I b, l. 34.

¹⁰⁸ PA, lk. 267, nr. 257.

¹⁰⁹ PA, lk. 29.

¹¹⁰ PA, lk. 31–32, nr. 15.

Kontaktid teiste linnade ja piirkondadega

Käsitöölise päritolu. Uus-Pärnu käsitöölise päritolu kohta on andmeid napilt. Tähtsamad ja tulutoovamad ametid olid, nagu Liivimaal üldiselt tavaks, hõivanud saksa päritolu meistrid. Kuid viimaste puhul pole enamasti teada, kes neist olid sündinud Liivimaal, kes rännanud sisse Saksa aladelt või mujalt Euroopast. Sisserändajate osakaal Uus-Pärnu käsitöölise hulgas pidi olema suhteliselt suur, sest küllaltki harva jätkasid kohalike käsitöölise pojad samas ametis või jäid Uus-Pärnusse elama. Tornikiivripanija poeg Pawel müüs oma isa jäetud päranduse maha poolvennale-õdedele ning kõigi eelduste järgi lahkus linnast.¹¹¹ Rätsep Hinrick Gudewili poeg Jesper asus elama Preisimaale Belgradi.¹¹² Sepp Peter Koningki poeg Melchior ei näi isa jälgedes käinud olevat, vähemalt müüs tema ema isa surma järel 100 marga eest raele maha sepikoja sisseaade (*gantze smede tuch*).¹¹³ Kohaliku lukksepa poeg kullassepp Thomas Gude oli üks väheseid käsitöölisi, kes jäi ametisse sünnilinnas.¹¹⁴ Just seepärast oli Uus-Pärnus vajalik pidev käsitöölismestrite juurdevool väljastpoolt. Linnavalitsuse eelistus kuulus mõistagi saksa soost meistritele.

Arvatavasti saabusid paljud käsitöölised Uus-Pärnusse nagu teistesse Liivimaa linnadesse Põhja-Rein-Westfalist ja Alam-Saksimaalt, kuigi kirjalikud allikad sedasorti informatsiooni eriti ei sisalda. Erandlikult on tornikiivripanija meister Pawel Gosenichi kohta ühes linnaraamatu sissekandes märgitud, et ta oli pärit Campenist (Alam-Saksimaalt).¹¹⁵ Klaassepast raehärra Johann v. Acken oli tõenäoliselt tulnud Riiast.¹¹⁶ Pottsepp Jost vann Collenni puhul võib tema nime järgi

otsustades kõne alla tulla pärinemine Kölnist. Tallinnas olid puunikerdajad valdavas enami- kus rootsi päritolu.¹¹⁷ Uus-Pärnu puhul ei ole nende meistrite päritolust midagi konkreetset teada, aga nimede Euwoldt (Enwoldt) ja Andreas järgi otsustades pole ei välistatud ega kinnitatud nende võimalik Skandinaavia päritolu. Samuti võib kangru nimi Hollandt, viidata tema Hollandi päritolule. Nimede järgi on Uus-Pärnu käsitöölise päritolu üldiselt raske määrata, sest nt. perekonnanimed olid neist ainult osadel (u. pooltel).

Nagu Liivimaa suurtes linnades, olid ka Uus-Pärnus eestlased vähem tulutoovates ja spetsiaalset väljaõpet mitte nõudvates ametites: puusepad, voorimehed, kandjad, teenijad jne.; ka pistelseppade hulgas oli eestlasi. Tõenäoliselt olid eestlased pärit Uus-Pärnu lähemast ümbruskonnast (eriti ordualadelt?). Oma osa võis talupoegade linna elama asumise juures mängida isanda suhe Uus-Pärnuga ja selle kodanikkonna eliidiga. Eestlasest müürsepp-meister Andreas Block oli pärusraamatu järgi 1543. aastal Uus-Pärnus tegev ja majaomanik,¹¹⁸ seda hoolimata asjaolust, et alles 1546. aastal ostis ta end Pornuse¹¹⁹ mõisahärra Johann Slippenbecke käest vabaks.¹²⁰ Ilmselt tuli Uus-Pärnusse sisserändajaid ka Läti aladelt. Heinrich Laakmann juhib tähelepanu Lelekaghe nimele Nikolai kiriku raamatus. Tema väitel peaks olema tegu läti nimega, mis tõlkes tähendab “suurjalg” (*liechs – suur, kaja – jalg*).¹²¹ Tõenäoliselt oli see mittesaksa nime kandev mees käsitööliline, paraku ei selgu, mis ametit ta pidas.

Tellitud tööd. Väikelinna käsitöölised tootsid peaaugalt siseturul jaoks. Erialade arv ja spetsialiseerumine näitab, kui paljude-

¹¹¹ PA, lk. 204, nr. 111.

¹¹² PA, lk. 238, nr. 189.

¹¹³ PA, lk. 157, nr. 8.

¹¹⁴ PA, lk. 333, nr. 90.

¹¹⁵ PA, lk. 189, nr. 84.

¹¹⁶ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), lk. 201–202.

¹¹⁷ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn, lk. 87.

¹¹⁸ PA, lk. 331, nr. 79.

¹¹⁹ Viljandi lähedal.

¹²⁰ PA, lk. 205, nr. 115.

¹²¹ Vt. PA, lk. 127, nr. 20; märkus nr. 40.

le ametitele suutis väikelinn ja selle lähem tagamaa kindlustada teenistuse. Väikelinna reaalsus oli, et ametid võisid ka välja surra. Nagu juhtus tornikiivripanija ametiga Uus-Pärnus. Isegi üllatav, kuidas selline meister üldse Uus-Pärnusse elama sattus. Vaid selliste käsitöölise nagu sepad, pagarid, lihunikud ja kingsepad toodangu järele valitses isegi väikelinnas pidev nõudmine, neile suutis linn järjepidevalt elatist pakkuda. Nendele lisanud veel ametimehed, kes olid linna palgal (kaalujad, suurtükimeister, kooliõpetaja jt.).

Käsitöölade vähesus ning kitsama spetsialiseerumise puudumine Uus-Pärnus tingisid, et eriliste tööde jaoks, nagu kellade või suurtükkide valamine, tuli otsida meistreid väljastpoolt oma linna.¹²² Juhul kui kohapeal vajalikku meistrit ei leidunud, telliti ta kas mujalt kohale või viidi tooraine teise linna meistri juurde või kasutati nn. rändavate meistrite teeneid.¹²³ Isegi kui oma linnas oli vastava ala meister olemas, oli sageli ikkagi nii, et kvaliteetsemat tööd tegid suure linna vilunud meistrid. Uus-Pärnus kasutati Liivimaa kõigi kolme suure linna, s. o. Tallinna, Tartu ja Riia meistrite teeneid, mingeid eelistsi nende seast välja ei paista.

Kui 1513. aasta põlengu järel ehitas Nikolai kirikule uue torni kohalik meister Pawel Gosemich Campenist,¹²⁴ siis pärast 1524. aasta tulekahju tuli vajalik meister tellida juba mujalt, sest Pawel oli surnud ja rohkem tema eriala esindajaid Uus-Pärnus ei olnud. 1528. aastal töötas Nikolai kiriku torni ülesehitustöödel Karksi piirkonnast Johann Vincke mõisast tulnud meister Janos.¹²⁵ Tegu oli mittesaksa, s. o. eesti meistriga, keda Heinrich Laakmann peab

maal ringi rändavaks meistriks.¹²⁶ Janos töötas Uus-Pärnus kahel aastal. 1529. aastal sai torn valmis, tornitipp kaeti plekiga, ülejäänud katusekividega. Meister seadis kirikutorni üles ühe kirikukella ja seieritega kella. Linn tagas meistriale vajalike abiliste olemasolu, selleks hoidis ta oma kostil 4 puuseppa ning vajadusel palkas veel päevatöölisi ja muid abilisi.¹²⁷ Töö eest sai Janos tasuks 40 marka, teatava koguse soola ja heeringaid ning mõistagi kindlustati ta töötamise ajal prii kosti ja õllega.

1524. aasta tulekahju tagajärjel olid Nikolai kiriku võlvid sisse langenud. Kuigi linnas oli müürseppi, ei leidunud ometigi kirikut võlvida suutvat meistrit ja see tuli kohale tellida Tartust. Müürsepp-meister koos kolme sulasega saabus linna 1529. aastal suure paastu ajal. Uus-Pärnu raad andis tema käsutusse 4 puuseppa. Meister töötas koos abilistega seitse kuud, enne kui sai kiriku ja selle torni võlvid.¹²⁸

Kannuvalajaid Uus-Pärnus polnud, seepärast tellis linn vajalikud tööd mujalt, kas Riias või Tallinnast. 1520. aastate paiku tahtis Uus-Pärnu raad saada Riia meistritelt ühe väikese kella, milleks ta andis Riia raele 100 Horni kuldnat.¹²⁹ Pärast 1524. aasta tulekahju saadeti kogu metall, mis kirikukelladest oli järele jäänud, Riiga, et sealsed meistrid valaksid uued kellad. Paraku valati Riias sellest metallist Uus-Pärnu rae teadmata hoopis suurtükke ning õiged omanikud said tagasi ainult kaks väikest kella. Bürgermeister Johann van Lynthem sõitis isiklikult kohale ning ajas välja veel kaheksa laevanaela vaske. Sellest vasest lasi ta Riia meistril Hans Schillinckil valada ühe kella ja seitse suurtükki (kaks madu, ühe veerandmao

¹²² Sama kehtis teistes väikelinnades, näiteks Narvas telliti Tallinnast meister, kui kerkis päevakorrale telliselöövi rajamine või kiriku võlvimine. Vt. A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg, lk. 293.

¹²³ Enne 1464. aastat oli Uus-Pärnus (samuti Tallinnas ja Vönnus) käinud Rostocki meister Matthäus Davyd ja valanud seal 24-laevanaelase kella. Vt. Heinrich Laakmann. Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, lk. 130.

¹²⁴ PA, lk. 189, nr. 84.

¹²⁵ PA, lk. 279, nr. 1.

¹²⁶ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), lk. 77, 202.

¹²⁷ PA, lk. 279, nr. 1.

¹²⁸ PA, lk. 279, nr. 1. Vt. ka I. Põltsam. Uus-Pärnu ehitusloost bürgermeister Johann van Lynthem (ameti)ajal. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 3. Artiklite kogumik 2. Pärnu, 2000, lk. 51.

¹²⁹ PA, lk. 279, nr. 1. vrd. PA, lk. 139. Valminud ajanäitaja müüs Uus-Pärnu raad aga miskipärast hoopis kahe lasti rukkii eest Dobleni komtuurile, vt. ka I. Põltsam. Uus-Pärnu ehitusloost..., lk. 51.

ja neli falkonetti).¹³⁰ Et metallist tuli puudu, ostis ta veel vaske ja tina juurde. Nagu selgub linna arveraamatust, oli Uus-Pärnu rael seitse leisikat vaske ka ühe Tallinna meistri juures. Kokkuleppe kohaselt pidi sellest valatama üks kabelikell. Raad polnud 1529. aastaks aga midagi kätte saanud, seepärast läks bürgermeister Lynthem Tallinna ja lasi kahest laevanaelast vasest valada suurtüki.¹³¹

Käsitöömeistrite suur voolavus Uus-Pärnus ei soodustanud kohalike traditsioonide tekkimist. Teisiti võis olla ehk nendel erialadel, mis said täiendust põhiliselt kohaliku rahva hulgast (müürsepad, puusepad). Kohalike traditsioonide nõrkus või puudumine tähendas ühelt poolt avatust kõigele uuele, teiselt poolt toodangu ebastabiilset kvaliteeti. Nii jõudsid Uus-Pärnusse koos sisserännanud meistritega uued käsitöövõtted ja kunstistiilid. Iseasi muidugi kui osavad ja head uute stiilide viljelejad olematu konkurentsi tingimustes väikelinna pidama jäänud meistrid alati olid.

Kui 16. sajandi algul hakkas Liivimaal laiemalt levima renessanss-stiil, siis ei jätnud see puudutamata ka kohalikke väikelinna, olgu tööde teostuse tasemega lood kuidas olid. Näiteks valmis 1553. aastal Uus-Pärnus kohutua uus portaal, mis Heinrich Laakmanni hinnangul, tõsi küll, oli abitu katse viljeleda renessanss-stiili.¹³² Samal ajal on Pärnust pärit üht renessansskunsti levinumat motiivi, suurt lilledega vaasi kujutav raidkivitahvel hästi teostatud töö.¹³³ Ka olid bürgermeister Lynthem ja pastor Engelsmanni hauakivid Nikolai kirikus tähelepanuväärsed renessansskunsti stiilinäited.¹³⁴ Kõrvuti renessansskunsti viljelejaga oli linnas ometi meister, kes endiselt harrastas vana gooti stiili. Nii oli näiteks Diderich van Ermeni hauaplaat vanas stiilis ja küllaltki armetul tasemel teostatud töö. Gooti stiilis oli isegi veel 1566. aastal Nikolai

Raidkivitahvel 16. sajandi I poolest. Allikas: H. Üprus. Raidkivikunst Eestis XIII–XVIII sajandini. Tallinn, 1987, ill. 140.

kirikusse maetud Poola kuninga asehalduri Bernhard von Hoevelni hauaplaat.¹³⁵

Omaette teema võiks olla kontaktid Vana-Pärnu käsitöölisedega, näiteks, kas vahetati vastastikku ametimehi? Paraku ei ole allikad selles küsimuses kuigi informatiivsed. Uus- ja Vana-Pärnu klaasijate oletatavatest sidemetest oli juttu juba eespool. Muus osas on kahe linna käsitöölised kontaktidest teada vaid niipalju, et kullassepp ja puunikerdaja olid Vana-Pärnus tunnistajad kinnisvaratehingute juures.¹³⁶ Vastupidistest sidemetest pole teada niigi palju.

Väljaõpe. Käsitööametit oli võimalik õppida Uus-Pärnu kohaliku meistri juures,

¹³⁰ PA, lk. 280, nr. 1, vrd. I. Põltsam. Uus-Pärnu ehitusloost, lk. 49–50.

¹³¹ PA, lk. 280, nr. 1.

¹³² H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 140.

¹³³ H. Üprus. Raidkivikunst Eestis XIII–XVIII sajandini. Tallinn, 1987, lk. 109–110.

¹³⁴ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 141.

¹³⁵ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 141.

¹³⁶ PA, lk. 77, nr. 74; lk. 84, nr. 97.

kuid võimalusel oli kasulik seda teha hoopis suures linnas. Kullassepaametit käidi õppimas näiteks Tallinnas. Raehärra Hinrich Kallenberchi kasupoeg Hinrick Rickmann saadeti u. 1543. aasta paiku kullassepaametit õppima Tallinna meistri Jurgeni juurde, kus ta õppis 7 aastat.¹³⁷ Kuhu Tallinnas õppinud kullassepp ametisse sai, pole teada, Uus-Pärnu allikates ta igatahes ei figureeri. Seegi on vaid üks järjekordne tõend käsitöölaliste suu- rest voolavusest Uus-Pärnus.

Varanduslik seis

Käsitöölaliste elamud jm. kinnisvara. Käsitöölaliste elumajadena on esindatud kõik elamutüübid, mis Uus-Pärnu linnaraamatuist esile tulevad: *tasche*, vahvärk (*stendewerk*), puumaja, *bude* (elupood või putka), kivist *dörnse*´ga (ehk köetava eluruumiga) puumaja (*holten wonhus mith einer steinen dornsen*) ja kivimaja. Ainult *tasche*´de puhul on selguse- tu, mis hoonetüübiga oli tegu. See nimetus eksisteerib üksnes kirikuraamatus.¹³⁸ Jääb teadmata, kas sellised ehitised kadusid lin- napildist või oli ühte teatud liiki majakeste nimetamine *tasche*´ks lihtsalt kirjutaja suva.

Veel on käsitöölised elanud kõrtsiruu- mis. Nii kuulus bürgermeister Tonnies von Laerile kõrts, milles varem elas pagar Mar- ten Torffe.¹³⁹ Keldreid, kus lina hoiti, oli raad keelanud kasutada eluruumina.¹⁴⁰ Samas võis keldris elamine olla üsna levinud, sest hansa- ruumis olid levinud elumajatüübina nn. elu- keldrid.¹⁴¹ Hansaruumile kõige iseloomuliku- maks elamutüübiks peetakse *bude*´t.¹⁴² *Bude*

näol oli tegu *diele*-elamu miniatuurvormiga, mille pindala võis olla kõigest 25 m². Liivi sõja ajast pärineb ühe Uus-Pärnu klaassepa valduse (*dvor*) kirjeldus: see oli 6 sülda ja üks küünar lai (u. 10, 1 m) ning 5 sülda pikk (8 m), seal oli puhas tuba, kivist tuba ja varikatus koos puust sahvriga.¹⁴³ Umbes 80 m² suurune oli ilmselt kogu klaassepale kuulunud krunt, mitte üksnes elumaja. Muidu vastab elamu just nn. elupoe kirjeldusele.

Kivimajas, mis olid Uus-Pärnus oma te- ravanurksete kivistustega tüüpilised mitme- kordsed hansamajad, elas ainult jõukam osa käsitöölalistest, nagu kullassepad ja klaassepad. Kullassepp Johann Scharbowile kuulus kogu- ni mitu kivist elumaja.¹⁴⁴ Samas elasid kullas- sepad ka kivist *dörnse*´ga ja puust eeskojaga majas ning vahvärk majas. Kullasseppade jõu- kust demonstreerivad peale uhke elumaja ar- vukad kõrvalhooned, aiad (kapsaaed, luksuse näitaja puuviljaaed jm.). Esindusliku kinnis- vara poolest paistavad teiste hulgast silma ka klaassepad.¹⁴⁵ Kivimajas on elanud veel: sepp, rätsep, habemeajaja, kingsepp ja pagar. Tavaline (raud)sepp kivimaja omanikuna pole kõige tavalisem nähtus, sest näiteks Küllike Kaplinski liigendab nad madalama järgu kä- sitöölaliste hulka.¹⁴⁶ Heinrich Laakmann toob Uus-Pärnu pärusraamatust esile kolm eestla- sest majaomanikku: väikekraamikaupmehe ja kaks müürseppa.¹⁴⁷ Neist esimene elas puu- ja teised vahvärkmajas.

Enamasti kuulus majaomanikest käsitöö- listele üks või mitu aeda (kapsaaed,) üldjuhul asukohaga kuskil eeslinnas. Üldiselt eristati kapsaaeda, küttepuude hoiuplatsi ja sau- na. Olenevalt võimalustest asusid need kas

¹³⁷ PA, lk. 224, nr. 156.

¹³⁸ PA, lk. 129, nr. 25.

¹³⁹ PA, lk. 181, nr. 69.

¹⁴⁰ PA, lk. 344 § 14.

¹⁴¹ Lübecker Kolloquium 1999 (Der Hausbau) – Zusammenfassung. – Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau. Hrsg. Manfred Gläser. Lübeck, 2001, lk. 838.

¹⁴² Lübecker Kolloquium, lk. 838.

¹⁴³ A. Selart. Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 5. Artiklite kogumik 3. Koost. A. Vunk ja I. Laurik. Pärnu, 2002, lk. 33.

¹⁴⁴ PA, lk. 320–321, nr. 46–48.

¹⁴⁵ PA, lk. 167, nr. 37; lk. 185, nr. 77.

¹⁴⁶ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised, lk. 54.

¹⁴⁷ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 77.

omaette või täitis üks aed mitut funktsiooni. Seevastu puuviljaia ja kõrtsi omanikud olid käsitöolistest ainult kullassepad ja klaassepp. Üldiselt oli ühel perekonnal-majapidamisel üks kõrts, aga kullassepp Thomas Gudel oli koguni kaks kõrtsi.¹⁴⁸ Uus-Pärnust on 16. sajandi keskpaigast teada ka üks kivist *dörnse*´ga kõrtsihoone. See linna kõige uhkem kõrts kuulus klaassepast raehärrale Johann v. Akenile.¹⁴⁹ Allikad ei võimalda aru saada, kas tõepoolest kuulus treija Tewesi maja juurde pool pingist Nikolai kirikus ning pottsepp Jost vann Collenni maja juurde viimane pink kabelis (paremat kätt, kui sisse tulla), või pigem “lisandusid” need majale alles pärast uute omanike (raehärra L. Klanth; Karksi vana foogti elukaaslane) valdusse minekut.¹⁵⁰ Igatahes oli oma pink kirikus luksus, mis käis kaasas ainult väheste majadega Uus-Pärnus.

Suur osa Uus-Pärnu käsitöolistest elas üürilistena. Küllike Kaplinski väitel elasid Tallinnas kahekorruselistes kivimajades koos 3–5 perekonda.¹⁵¹ Uus-Pärnu linnaraamatud samasugust teavet paraku ei paku. Kõik, mida üürimajas elamise kohta Uus-Pärnus teada saab, on, et raad üüris elumajadeks välja oma turuplatsi ääres paiknenud kivihooneid (aitu), *bude*´sid ning vahvärk- ja puumaju.¹⁵² Aga raad võis ka eraldada platsi, kuhu käsitöoline ise maja ehitas, nagu tegi kangur Hollandt.¹⁵³

Tähelepanu väärib, millises vormis raad elukohti välja üüris. Esiteks olid nn. ametikorterid, kus elati niikaua, kuni oldi linna teenistuses. Niisugust tasuta elamispiinda kasutasid kiriklas orelimängija või kirikuteenrid.¹⁵⁴ Edasi olid nn. ametimajad, kus raega

sõlmitud lepingu järgi elati “oma elupäevade lõpuni” ja maksti raele üüri, pärast üürilise surma läks maja tagasi linnale. Sellises majas elasid linna teenistuses olnud mürsepp Peter ja arst-habemeajaja Jurgen.¹⁵⁵ Teine väljaüürimise moodus oli, et üürnik maksis raele mingi summa (50–100 marka), ilmselt selleks, et saada üldse võimalust maja üürida, ning mõistagi maksis ka aastaüüri. Just sellise tehingu tegi raega puunikerdaja Euwoldt Budden. Ta maksis rae omandusse 50 marka (*vor den egendam*), viimane müüs maja puunikerdajale ja tema naisele kasutamiseks nende elupäevade lõpuni. Lisaks tuli maja eest maksta 12 marka üüri aastas.¹⁵⁶

Sissetulekud. Raske on saada ettekujutust Uus-Pärnu käsitöoliste sissetulekutest. Linnavalitsus oli kahtlemata kõige suurem tellija ja tööandja Uus-Pärnus. Paraku ei olnud Uus-Pärnus sisse seatud sellist põhjalikku ja üksikasjalikku arvepidamist linna tulude ja kulude üle nagu Tallinnas. Seepärast on ka tööliste makstud tasude kohta vaid üksikuid mitte eriti konkreetseid teateid, stiilis: 23. novembril 1526 lubjaahju juures 41 marka 12 penni – müüriladujate, tööliste, puidu, savi, kosti, õlle jms. eest.¹⁵⁷ 1531. aastal “kellamaja” valmistanud puuseppadele (u. 2–4 meest) maksti 2 marka ja 8 killingit, s. o. 20–40 killingit mehe kohta, sepale ja puunikerdajale, kes aitasid kella üles seada, kummalegi üks mark.¹⁵⁸ Kui arvestada, et seesama puunikerdaja pidi oma maja eest maksma raele 12 marka aastas,¹⁵⁹ polnud üks mark kuigi märkimisväärne sissetulek. Seevastu *smede* Dirickile tasus raad 1526. aastal mitmesuguse sepatöö eest korraga üle 24 marga, millest piisas tervelt kolme

¹⁴⁸ PA, lk. 157, nr. 7. Kõige arvukamalt oli korraga kõrtse raehärra Thonnies v. Laeri valduses – kolm. PA, lk. 181, nr. 69.

¹⁴⁹ PA, lk. 337–338, nr. 109.

¹⁵⁰ PA, lk. 315–316, nr. 34; lk. 313, nr. 29.

¹⁵¹ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised, lk. 41.

¹⁵² Vt. nt. PA, lk. 174, nr. 52; lk. 289, nr. 21.

¹⁵³ PA, lk. 336, nr. 103.

¹⁵⁴ PA, lk. 288, nr. 14.

¹⁵⁵ PA, lk. 218, nr. 142; lk. 244, nr. 204.

¹⁵⁶ PA, lk. 175, nr. 53.

¹⁵⁷ PA, lk. 292, nr. 29.

¹⁵⁸ PA, lk. 295, nr. 38.

¹⁵⁹ PA, lk. 175, nr. 53.

aasta üüri (8 marka aastas) lunastamiseks.¹⁶⁰ Koolmeister ja organist olid ühed linna poolt tasustatavad ametid. 1546 sai koolmeister aastas 40 ja organist 50 marka. Mitte eriti kõrget tasu kompenseeris see, et linn kindlustas neile tasuta ülalpidamise (*frige kost*).¹⁶¹

Bürgermeister Lynthemis mälestuste põhjal sai kumbki kaaluja aastas (1520.–1530. aastatel) palka 10–12 marka.¹⁶² Mis polnud kuigi hiilgav sissetulek. See oli pool vaekojast laekunud tuludest. Lilian Kotteri andmeil maksti 15. sajandil Tallinnas kaalujaile keskmiselt 4 marka aastas.¹⁶³ Mis on hämmastaval kombel veelgi kesisem sissetulek kui Uus-Pärnu kaalujatel. Seejuures oli 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi algul Tallinnas laekunud kaaluraha keskmiselt 100–300 marka aastas. Tallinna rae arveraamatus esinevat väljendit *rades part*, *rades del* interpreteerivad nii R. Vogelsang kui ka L. Kotter rae kohustusena jagada kaaluraha maahärraga.¹⁶⁴ Uus-Pärnu praktikat arvestades võis aga tegu olla hoopis kaalujate osaga, s. o. nende tegeliku palgarahaga.

Jõukaks saada ja vara koguda polnud Uus-Pärnu käsitöölistel kerge ning see õnnestus vähestel. Juba ainuüksi tasu elamispinna eest, s. o. krundirent või üür, mida käsitöölised pidid linnale maksma, polnud sugugi väike summa. Jurgen *de arste* elas raele kuulunud majas, kuhu tal lubati surmani elama jääda tingimusel, et ta maksab raele 26 marka üüri aastas.¹⁶⁵ Samal ajal maksis näiteks majaomanikust kullassepp Thomas Gude raele krundirenti kõigest neli marka aastas.¹⁶⁶ Mürsepp Peter sai kohusetruu teenistuse eest raelt vahvärkmaja, milles ta võis oma elupäevade lõpuni elada,

kuid Peteri lesk ei suutnud maja pidada ning elas vaesuse tõttu kodanik Clawes Szinte kottil.¹⁶⁷ Kui lesk jäi käsitöömeistri surses vaesusse, siis elu jooksul tööga saavutatud varalisest kindlustatusest see muidugi ei räägi.

Tõenäoliselt kasutati Pärnu ordulinnuses suuremal või vähemal määral linnakäsitöölise teeneid või olid ordu käsitöölised linna elama asunud. Võib-olla just see, et ordulinnuse heaks töötades saadi lisateenistust, on põhjus, miks Uus-Pärnus olid mõned mitte kõige prestiižikama eriala käsitöölised üllatavalt jõukad ja sotsiaalselt mõjukad. Näiteks sepp Peter Koningk, kellele kuulus kivist elumaja kahe aiaga,¹⁶⁸ või lihunik Michel Loysener, kellel oli kivist *dörnse* ga puumaja ja aed ning kelle mõlemast pojast said raehärrad: ühest Uus-Pärnus, teisest koguni bürgermeister Kurressaares.¹⁶⁹ Juhul kui Uus-Pärnu käsitöölised täitsid ka komtuuri tellimusi, elasid ordulinnuses väikelinna käsitöölisele tänuväärseid tellijad ning olukord oli sellega sootuks vastupidine Tallinnale, kus Toompea käsitöölised olid all-linna omadele tülikad konkurendid.

Jõukatele kinnisvaraomanikest käsitöölisele laekus sissetulekuid kinnisvara väljarendimisest. Seda esines, tõsi küll, harva. Kullassepp Johann Scharbowile kuulus linnas mitu elumaja, milles ta ise ei elanud – need rentis ta tõenäoliselt välja.¹⁷⁰

Saksa soost kaupmeestele ja käsitöölisele andis lississetulekut vaid neile kuuluv õigus valmistada õlut (16. sajandil ilmselt ka viina) müügiks. Mõistagi pole allikaid, millele toetudes saaks ettekujutust, kui palju õllemüük võis keskmiselt tulu anda. Õllekul-

¹⁶⁰ PA, lk. 292, nr. 29; lk. 158, nr. 12.

¹⁶¹ PA, lk. 288, nr. 16.

¹⁶² PA, lk. 140.

¹⁶³ L. Kotter. Tallinna rae finantsid 15. sajandil (1433–1507). Tallinna Linnaarhiivi toimetised, nr. 4. Tallinn, 1999, lk. 95.

¹⁶⁴ Vt. L. Kotter. Tallinna rae finantsid 15. sajandil (1433–1507), lk. 72.

¹⁶⁵ PA, lk. 244, nr. 204.

¹⁶⁶ PA, lk. 333, nr. 90.

¹⁶⁷ PA, lk. 218, nr. 142.

¹⁶⁸ PA, lk. 157, nr. 8.

¹⁶⁹ PA, lk. 334, nr. 92. Viljandi allikate järgi maksti näiteks ordulinnuse heaks töötanud sepale 1554. a. lihavõteteks kuni 15 marka, lihunikule 5 marka, turvissepale isegi 30 marka töötasu. Vt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 128, 129.

¹⁷⁰ PA, lk. 320–321, nr. 46–48.

tuur oli igatahes sügavalt juurdunud Liivimaa hiliskeskaja linnakultuuri, seega oli õllel tarbijaid Uus-Pärnus nii oma linna kui ka ordu lossi elanike, nõndasamuti linna külaliste hulgas. Õllega kostitas raad mitmesuguseid töölisi ja oma külalisi, aga muidugi tarbis ka ise. Linna ainsas gilditoas käisid igapäevased õlle võtmised. Gildi ülalpeetaval jutlustajal oli õigus tasuta õllele gilditoas. Juhul kui talle seal ei meeldinud juua, võis ta lasta endale iga päev õlut koju saata.¹⁷¹ Uus-Pärnu 16. sajandi lõpu kirjalike allikate järgi kuulus selle aja suhtluskultuuri juurde käia naabri või muu kaaskodaniku pool mõõduka tasu eest õlut joomas. Just nii toimus 1596. aastal kullassepp Mardtenn Schültze, kes koos oma naise ja selliga astus sisse habemeajaja majja, et juua kann õlut heanaaberlikus ja sõbralikus meeles. Tähtsatu oli vaid asjaolu, et kui ta jõudnud õlle eest tahtis tasuda, tuli habemeajaja talle ilma mingi arusaadava põhjuseta noaga kallale.¹⁷² On tõenäoline, et tava ametikaaslaste vm. kaaskodanike pool õlut joomas käia kujunes välja palju varem kui 16. sajandi lõpus, eriti arvestades, et Uus-Pärnu käsitöölised ei olnud tegelikult oma gildituba. Kui Tallinnas hakati 16. sajandi keskpaiku piirama käsitöölised õigusi õllemüügil,¹⁷³ siis Uus-Pärnust selliseid teateid pole.

Uus-Pärnu käsitöölised kaubanduslikud harrastused ei piirdunud õllemüügiga. Näiteks mitteraksa käsitöölised ei olnud lubatudki õlut müüa. Nagu võib järeldada Vana-Pärnu ja Viljandi kodanikumäärustest, mis võitlesid ülesostjate vastu, tegelesid käsitöölised talupoegadelt kauba (vilja, lina) ülesostmisega ja vaheltkasuga edasimüümisega.¹⁷⁴ Sama kehtis tõenäoliselt Uus-Pärnu kohta, vähemalt keelas kodanikumäärus talupoegadele (vilja)möödusi laenata.¹⁷⁵ Ilmselt kindlustas niisugune väikekaubandus sageli palju arvestatavama sissetuleku kui käsitöölise amet.

Hiliskeskaja ja varase uusaja käsitöölised Uus-Pärnus tootis peaaesjalikult siseturu tarbeks, sageli ei suutnud seegi talle piisavalt elatist kindlustada ning lisa tuli teenida õllemüügi või spekulatsiooniga. Kuigi Uus-Pärnu käsitöölised ja elukutsete arv jääb alla Liivimaa suurte linnade omadele, oli käsitöölised osa linnaelanikkonnas arvestatavalt suur. Eriliseks teeb väikelinna olukorra see, et seal oli isegi üks meister n.-ö. sõdur lahinguväljal, s. t. ühest meistrist sõltus mõne ametiala eksistents. Veel oli väikelinnale iseloomulik, et iga üksiku meistri sotsiaalne staatus ja varanduslik seisund ei sõltunud otseselt tema ameti "väärkusest". Seega ei olnud ametite hierarhia nii selgelt välja joonistunud kui suures linnas.

Tõsi on, et väikelinna meistrite käsitööoskus võis alla jääda suure linna meistrite omale, aga see polnud kaugeltki kindel reegel ning tervikuna ei ole käsitöölised osatähtsust väikelinna majanduselus põhjust alahinnata. Muidugi liikusid hansakaupmeeste käes suured rahad, aga kes siis lõpuks selle raha eest ehitas maju, kandis kaupa laiali või küpsetas leiba? Käsitöölised valmistasid asjad, mille keskel elati: elamud, mööbli, rõivad – sõnaga kõik selle, mingis ajas ja ruumis ühtse, linnaelanike identiteeti kinnitava või lammutava esemelise kultuuri. Just käsitöölised löid oma kätega ja füüsilisel kujul linna elukeskkonna. Oluline on seejuures näha nimelt käsitöölised jms. elukutsete kaudu eestlaste kaasamist sellesse nn. loomeprotsessi.

Inna Põltsam-Jürjo

(1969)

Lõpetanud 1992. a. Tartu ülikooli. 1996. a. *magister artium*. Alates 1993. aastast Ajaloo Instituudi teadur. Peamine uurimisvaldkond kesk- ja varase uusaja linnaajalugu. Tegelenud ka Eesti vanema ajaloo allikate publitseerimisega.

¹⁷¹ PA, lk. 143.

¹⁷² EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 201–204p.

¹⁷³ I. Põltsam. Söömine-joomine keskaegses Tallinnas, lk. 49.

¹⁷⁴ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau, lk. 113–114.

¹⁷⁵ PA, lk. 344 § 21.

Võrdlevalt Eesti- Nõukogude ja Soome- Nõukogude läbirääkimistest sügisel 1939

Heino Arumäe

Eestlased on soomlaste kangelaslikku võitlust Talvesõjas alati imetlenud. Rõõmus-taval kombel on ajaloo huvilistel lugejatel avanenud võimalus selle Soome ajaloo tähtsündmusega ka emakeeles lähemalt tutvuda.

Meenutagem vaid 2002. aastal ilmunud ulatuslikku koguteost “Talvesõda”¹ ning diplomaadi ajaloolase Max Jakobsoni teoseid “Talvesõja diplomaatia”² ja “XX sajandi lõpparve”.³ Viimane kujutab endast küll laiahaardelist ülevaateid nii autori enda elust kui ka 20. sajandi näo määratlenud sündmustest, kuid selleski on Talvesõjale ja Jätkusõjale väärilist tähelepanu pööratud.

Lisaks on eesti keeles olemas kaks olulist mälestusteraamatut, nimelt Soome sõjavägede ülemjuhataja, marssal C. G. E. Mannerheimi⁴ ja tookordse välisministri V. Tanneri memuaarid.⁵ Kahjuks on need ilmunud pool sajandit tagasi Rootsis ning seega asjahuvilistele raskesti kättesaadavad.

Talvesõja diplomaatilist tausta käsitleva M. Jakobsoni teose ilmumine 1955. aastal mõjus soomlastele lausa ilmutuslikuna.

Meenutagem, et mitte ainult okupeeritud Eesti, vaid ka iseseisva Soome ajaloo käsitlemisel tekkisid sõjajärgsetel aastakümnetel omad “valged laigud” ja “mustad augud”. Asi oli selles, et tookordse Soome kogu ametliku poliitika aluseks olnud nn. Paasikivi-Kekkoneni doktriin lähtus tõdemusest, et suurriigi naabruses asuv väikeriik peab arvestama oma suure naabri elulisi huve, kõigepealt muidugi julgeolekukaalutlusi. Sellise poliitika elluviimine viis nähtuseni, mida rahvusvahelises avalikkuses on nimetatud finlandiseerumiseks ehk soomestumiseks. Soomlastele lihtsalt taoti pähe, et riik ja rahvas peavad igas olulisemas küsimuses arvestama Moskva seisukohti.

Teadagi mõjus soomestumine pärssivalt ka ajalooteadusele. Mõnegi teema käsitlemist peeti ebasoovitavaks, teiste puhul tuli autoril alati silmas pidada: ega ma ei kahjusta riigi välispoliitilisi huve? Üheks selliseks peamurdmist põhjustavaks teemaks oli kogu Talvesõjaga seotud probleemistik. Kippus domineerima seisukoht, et Soome sõjajärgne valitsus ei arvestanud küllaldaselt Nõukogude Liidu strateegilisi huve Läänemere piirkonnas, ei teinud Moskvale hädavajalikke järeleandmisi ning see asjaolu viis fataalsete tagajärgedeni. Max Jakobson kirjutab tabavalt, et tookord kuulus Talvesõda soomlaste poliitilise enesenuhtluse valdkonda.

Just sellisel foonil oli “Talvesõja diplomaatia” ilmumine 1955. aastal julge samm. Autor on hiljem tähendanud, et välismaal töötades oli ta hingeliselt suhteliselt sõltumatu neist köidikuist ja takistustest, mis tollal Soomes avaldasid mõju igasugustele katsetele lähiminekiviku tundlikke teemasid käsitleda.

Kuigi “Talvesõja diplomaatia” ilmunisest möödunud poole sajandi vältel on avaldatud arvukalt uurimusi – näiteks S. Henttila, J. Herlin, J. Ilvessalo, M. Jokipii, O. Jussila, A. Juutilainen, M. Jääskäläinen, J. Kalela,

¹ Talvesõda 1939/1940. 105 päeva Soome rahva kangelaslikku võitlust. Koostanud Jari Leskinen ja Antti Juutilainen, Tallinn, 2002.

² M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia. Tallinn, 2004.

³ M. Jakobson. XX sajandi lõpparve. Tallinn, 2005.

⁴ G. Mannerheim. Mälestused. Stockholm, 1952.

⁵ V. Tanner. Olin välisministriks Talvesõja ajal. Göteborg, 1951.

K. Korhonen, J. Leskinen, O. Manninen, J. Mylly, S. Myllyniemi, J. Nevakivi, J. Paasivirta, R. O. Peltavuori, T. Polvinen, L. A. Puntila, H. Rautakallio, K. Selén, J. Seppinen, T. Soikkanen, J. Suomi, M. Turtola, O. Vehviläinen, T. Vihavainen ja lausa lugematu hulk teisigi autoreid –, on M. Jakobsoni seisukohad ja hinnangud tänaseni vettpidavaks osutunud.

Saatuse tahtel ilmus äsja kõrvuti M. Jakobsoni teosega kaks põhjalikku käsitlust Eesti välispoliitikast. Nii kollektiivses töös “Sõja ja rahu vahel”⁶ kui ka filosoofiadoktor M. Ilmjärve mahukas monograafias “Hääletu alistumine”⁷ on pühendatud palju tähelepanu 1939.–1940. aasta sündmustele.

Kõnesolev probleemistik on varemgi pakunud avalikkusele suurt huvi ning aeg-ajalt on lahvatanud ulatuslikke diskussioone Eesti sõjaeelse välispoliitika ja eriti 1939. aasta baasialepingu sõlmimise üle. Nagu tundlike teemade puhul tavaline, on põrkunud vastandlikud seisukohad. Eesti sõjaeelse juhtkonna aadressil on üsnagi sageli esitatud negatiivseid hinnanguid ning kutsutud üles karmilt kohut mõistma nii presidendi, valitsuse kui ka sõjaväe juhtkonna üle. Mõnigi kord on väidetud, et läbirääkimistel Moskva oleks Eesti pidanud toimima samamoodi, nagu seda veidi hiljem Soome valitsus tegi.

Niisiis on põhjust vaadelda ühelt poolt Eesti ja teiselt poolt Soome julgeolekupoliitilise olukorra erinevusi, millest sügisel 1939 tulenes ka erinev suhtumine Moskva nõudmistesse. Paratamatult tuleb küsida: miks sõda Eestit ei oleks päästnud, kui Talvesõda Soome ometi päästis, isegi siis, kui ta oli Moskva nõudmised vastu võtnud? Kes langetasid Eestis, kes Soomes otsused saatusrasketes küsimustes? Milline oli tookord välispoliitiliste otsuste langetamise protseduur ühelt poolt autoritaarses Eestis ja teiselt poolt demokraatlikus Soomes? Kuivõrd Soomes sõja eel ning selle ajal demokraatiale omastest riigielu reeglitest kinni peeti?

Kolmas võimalus?

Eesti ja Soome julgeolekupoliitikas oli palju ühist, kuid samas ka mõndagi erinevat. Teadagi oli mõlema riigi kogu välispoliitika kõige olulisem eesmärk riigi ja rahva julgeoleku kindlustamine.

Mõlemad vennasrahvad saavutasid oma iseseisvuse relvavõitluses kommunistliku Venemaa vastu. Mõlemas riigis domineeris veendumus, et ka tulevikus ähvardab nende iseseisvust kõigepealt idanaaber, kehtigu seal milline režiim tahes. Nii Eesti kui ka Soome püüdsid julgeolekukaalutlusi silmas pidades kõikide riikidega häid suhteid hoida, jõudmööda riigikaitset tugevdada ning teha kõik, mis võimalik, välisabi leidmiseks eelolevate katsumuste päevadeks. Välise abistajana peeti silmas mõnda suurriiki, Rahvasteliidule tuginevat kollektiivset julgeolekusüsteemi ja lähinaabreid.

Eestis loodeti Vabadussõja kogemuste ja muudegi kaalutluste põhjal tuge kõigepealt Inglismaalt. Seevastu Soome valitsus sai 1918. aasta sõjas, mis teadagi oli samaaegselt nii kodu- kui ka vabadussõda, relvaabi kindral R. von der Goltzi juhitud Saksa ekspeditsiooni-korpuse näol. Selle tulemusena, M. Jakobsoni kujuka väljendi kohaselt, jagas minevik Soome rahva kaheks ning seesama minevik sidus ühe neist pooltest Saksamaa külge. Tõsi küll, peagi omandasid demokraatlikud lääneriigid Soome välispoliitikas üha kaalukama rolli ning pärast Hitleri võimuletulekut Saksamaa autoriteet langes. M. Jakobsoni tõdemus Soome välispoliitikast 1930. aastate teisel poolel kehtib täiel määral ka Eesti kohta: “Kahtlemata heideti Helsingist sel ajal igatsevaid pilke Londoni poole ning Londonist pärinesid paljud neist teadetest ja käsitustest, mis Soome valitsusringkondade maailmapoliitilist nägemust kujundasid. [– – –] Kuid Chamberlaini Suurbritannia oli näidanud üles soovimatust hakata Mandri-Euroopa kindlustuskompaniiks ning miski ei viita sellele, et ta

⁶ Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2004.

⁷ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskepaigast anneksioonini. Tallinn, 2004.

oleks vähimalgi määral innustanud Soomet oma toetusele lootma.”⁸

Ka teine Eestis ja Soomes kõrgelt hinnatud julgeolekupoliitika alustala – Rahvasteliit – ei suutnud selle organisatsiooniga seotud lootusi õigustada. M. Jakobson tõdeb: “Pärast Abessiinia sõda tunnistasid Rahvasteliidu pooldajadki selle jõuetust: vahikoer, kes oli pandud rahu valvama, oli osutunud hambutuks kiskjaks, kes ei osanud muud, kui haukuda.”⁹

Kujunenud olukorras mõisteti mitmel pool, kaasa arvatud Soomes ja Eestis, et Rahvasteliidult reaalselt abi loota ei ole, kuid mõnel juhul võib Rahvasteliidu põhikirjast tulenevate kohustuste täitmine põhjustada väikeriigile tõsisid komplikatsioone. Rahvasteliidu põhikirja kohaselt pidid kõik liidu liikmed ühinema agressori vastu rakendatavate sanktsioonidega. Seega, väikeriikidel puudus mõne eventuaalse konflikti puhul erapooletuks jäämise võimalus, kuid samas oldi kohustatud läbi laskma mõne teise riigi relvajõud, mis Rahvasteliidu Nõukogu otsusega suunatakse agressori vastu. Pikemate diskussioonide järel asus rida riike, nende seas Skandinaavia maad, Soome ja Balti riigid, seisukohale, et sanktsioonides osalemine ei ole kohustuslik, vaid vabatahtlik. Seega väikeriigid asusid neutraliteedipoliitika teele, kuid agressiivsetele suurriikidele, Saksamaale ja N. Liidule oli erapooletus vaid tühine sõnakõlks.

Seevastu kolmanda julgeolekupoliitilise tugisamba osas, nimelt koostöö kindlustamisel naabritega, näis Soomel rohkem vedavat kui Eestil.

Teatavasti tehti 1920. aastate esimesel poolel suuri jõupingutusi Soomest Poolani ulatava kaitseotstarbelise Balti liidu loomiseks, kuid tulemused olid kesised. Leedu langes kohe ansamblist välja, Helsingis jõuti tõdemuseni, et Soome pole Balti riik ja liit väiksemate lõunanaabritega on ennemini kahjulik kui kasulik, ning Poolal olid omad suurpoliitilised huvid. Püsima jäi vaid Eesti-

Läti kaitseliit, kuid selle efektiivsus oli väike. Ka 1934. aastal loodud Eesti, Läti ja Leedu kolmikliidu – Balti Entente – kohta kinnitati: see on liit ilma liitlasteta.

Seevastu Soome rajas peamised lootused koostööle Skandinaavia maadega, eriti Rootsi. 5. detsembril 1935 deklareeris valitsus Eduskunnale, et riigi välispoliitika oluline eesmärk on koostöö Skandinaavia riikidega Põhjamaade neutraliteedi ühiseks kaitsmiseks. Järgnevatel aastatel püüti leida alust ka Soome-Rootsi sõjaliseks koostööks, kõigepealt Ahvenamaa saarte kindlustamiseks. Rootsi oli mitmes mõttes olulise potentsiaaliga riik ning temale tuginedes näis Soomele avanevat n.-õ. kolmas võimalus, mis Balti riikide puhul oli välistatud. Eestil puudusid võimalused Soomele või Skandinaaviale lähenemiseks. Skandinaavia riigid ei tahtnud poliitilisest koostööst Eestiga kuuldagi. Soomel omakorda oli silmi vaid Rootsi jaoks ning ta hoidus kõigest, mis näis viitavat soojematele suhetele Eestiga.

Tõsi küll, kõrgemad sõjaväelased mõtlesid veidi teisiti ja 1930. aastatel arenes Eesti-Soome koostöö rannakaitse ja informatsiooni vahetamise osas vägagi edukalt.¹⁰ Et aga poliitilised kokkulepped olid välistatud, oli võimsate patareide rajamine asjata vaev.

Kuid tänu Skandinaaviale oli Soomel Eestiga võrreldes veel üks oluline eelis. Sõja korral Nõukogude Liiduga oleks Eesti rannik kergesti blokeeritav ja seega igasugune ühendus Läänega läbi lõigatud. Seevastu Soomel jäid just tänu Skandinaaviale ka Talvesõja ajal ühendusteel Läände avatuks ja see asjaolu avaldas sõja käigule olulist mõju.

Eesti juhtkonnal tuli arvestada, et riigi saatus sõltub üksnes Saksamaast ja Nõukogude Liidust ning mingisuguse kolmanda jõu kui julgeolekuteguriga arvestada ei saa. Peale selle: kui Soomel tuli karta üksnes idanaabrit, siis Eesti oli ähvardatud mõlema agressiivse suurriigi poolt. Seega on mõistetav, miks nii valitsusringkondades kui ka rahva seas vaieldi

⁸ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 56.

⁹ Samas, lk. 57.

¹⁰ J. Leskinen. Vendade riigisaladus. Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Tallinn, 2000.

selle üle, kas Eestile on ohtlikum kommunistlik Venemaa või natsionaalsotsialistlik Saksamaa. Teatavasti peeti valitsusringkondades ja sõjaväe juhtkonnas peamise ohu allikaks Stalinit, pahempoolsed ringkonnad, suur osa haritlasi ning demokraatlik opositsioon eesotsas Jaan Tõnissoniga pidasid kõige ohtlikumaks vaenlaseks Hitlerit. Just nendest erinevatest hinnangutest tulenes ka erinev vastus küsimusele: kust ohu puhul abi leida? Eesti välispoliitiline juhtkond ja eriti Sõjavägede Staap nägi Saksamaas vastukaalu Nõukogude Liidule. Demokraatliku opositsiooni ideaaliks jäid mõistagi lääneriigid, kõigepealt Suurbritannia. Et Lääne reaalne abi oli siiski problemaatiline, peeti abistajana silmas Nõukogude Liitu. Seetõttu astus opositsiooni liider J. Tõnisson 1939. aastal kontakti Moskva esindajatega ja tegi Saksamaa poolt ähvardava ohu tõrjumisele viidates ettepanekuid Nõukogude Liidu baaside rajamiseks Eesti territooriumile.

Sõjaeelse kriisi tingimustes suvel 1939 oli Moskva strateegiline põhieesmärk Läänemere idarannikul – sõjaliste baaside rajamine Balti riikide ja Soome territooriumil – Eesti välispoliitika juhtidele üsna selge. See asjaolu selgus juba Nõukogude-Soome salajastel läbirääkimistel 1938. ja 1939. aastal ning leidis taas kinnitust Briti-Prantsuse-Nõukogude sõjalistel läbirääkimistel suvel 1939 Moskvast. Mõistagi oleks baaside rajamine tähendanud ka kontrolli asjaosaliste väkeriikide välispoliitika üle. Moskva taotlus protektori rollile ilmnes juba Molotovi noodis Eestile ja Lätile 28. märtsist 1939 ning kolme riigi läbirääkimiste käigus Nõukogude valitsuse poolt esitatud Balti riike puudutavates seisukohtades.

Tallinnas arvestati juba enne MRP sõlmimist, et Briti-Prantsuse-Nõukogude Liidu läbirääkimiste käigus kokkulepet ei saavutata ning hoopis tõenäolisem on Hitleri ja Stalini lähenemine. Välisminister K. Selter tegi kujunenud olukorrast selge järelduse: Saksa-Nõukogude kokkuleppe sõlmimise korral sõltub Eesti ja teistegi Balti riikide saatus ainult Moskvast ja seetõttu tuleb idanaabri suhtes teostada hoopis uut poliitikat. Just sellel tee-

mal pidas K. Selter augustis 1939 kahel korral nõu ka Läti välisministri V. Muntersiga.

Mis tulemas oli, see tuli 23. augustil 1939 sõlmitud MRP ja selle salaprotokollil näol. Seega, baasidelepingu sõlmimise üle peetud läbirääkimiste ajal oli Eesti välispoliitiliselt täiesti isoleeritud. Kuigi Saksamaa toetus oli välistatud, pöörduti siiski erinevate kanalite kaudu Berliini poole eesmärgiga saada diplomaatilist toetust Moskvast toimunud läbirääkimiste tarbeks. Tulemus oli teadagi negatiivne. Ka oli *a priori* selge, et Läti ja Soome abist ei saanud juttugi olla, ning seetõttu toetust ei küsitudki. K. Selteri sõnutsi püüti vältida olukorda, kus Läti ja Soome valitsus satuksid keeldumisel piinlikku olukorda.

Elutark Max Jakobson tõdeb Eesti vastuapanuvõimaluste kohta: “Eestil polnud aastatel 1939–40 vähimatki võimalust saavutada sellist tõrjevõitu, mille Soome saavutas. Vastupanu oleks olnud paljas žest.”¹¹

Niisiis, septembris 1939 puudus Eestil taas igasugune kolmanda tee võimalus. Tuli valida: kas võtta Moskva tingimused vastu või pidada lootusetut sõda. Nagu teada, valiti sõja vältimise tee.

Mõistagi oli ka Soome valitsusele enam-vähem selge, mis tulemas oli, kuid erinevalt Eestist otsustati Moskva nõudmistele vastu astuda. Juba 1. septembril asuti katteväeosade tugevdamisele, millele peagi järgnes reservohvitseride teenistusse kutsumine ja kordusõppuste nimetuse all varjatud mobilisatsioon. Võimalikuks sõjaks tehti mitmekülgseid ettevalmistusi, suurematest linnadest evakueeriti elanikke jne.

Kuidas avalikkust informeeriti

Eesti tookordsele juhtkonnale on ette heidetud, et riigile ja rahvale saatuslikest läbirääkimistest Moskvast avalikkust küllaldaselt ei informeeritud. Nii see tõepoolest oli. 26. septembril teatati ajalehtedes, et välisminister K. Selter on sõitnud Moskvasse alla kirjutama juba varem kooskõlastatud Eesti ja

¹¹ M. Jakobson. XX sajandi lõpparve, lk. 222–223.

Nõukogude Liidu kaubavahetuse kokkulepele, kuid Nõukogude valitsus tegi täiendavaid ettepanekuid ja seetõttu jõudis K. Selter 25. septembril nõupidamisteks Tallinna. 28. septembril teatati, et Eesti delegatsioon koosseisus K. Selter, A. Piip, J. Uluots ja A. Rei jõudis 27. septembril taas Moskvasse. Baasideleping koos asjakohaste kommentaaridega avaldati ajakirjanduses 29. septembril.

Mõnedki kommentaarid näivad oletavat, et läbini demokraatlikus Soomes oli kõik teistsiti. Oletatakse, et Soomes võis avalikkus valitsust mõjutada, ajalehed võisid kõigest kirjutada ning jagasid rikkalikult informatsiooni, rahvas võis oma saadikute kaudu Eduskunnas enda tahte maksma panna jne. Kõigile, kes Talvesõja eellugu vähegi tunnevad, on ammu teada, et sedalaadi oletused on sügavalt ekslikud. Ka Max Jakobson võib põhjendatult tõdeda: “Oktoobris 1939 teadsid vaid vähesed, mida Soomelt oli nõutud: kuidas saab siis rääkida avalikust arvamusest?”¹²

Iseloomustamaks valitsuse ja pressi poolt soomlastele jagatavat teavet Moskva läbirääkimistest, lehitsegem näiteks valitsusele lähedalseisva ajalehe Helsingin Sanomat oktoobri- ja novembrinumbreid aastast 1939. M. Jakobson nimetab lehte välisministri hääletoruks, sest enne ministriks saamist oli E. Erkko selle peatoimetaja.

Teatavasti esitas V. Molotov Nõukogude valitsuse soovi alustada Soomega läbirääkimisi 5. oktoobril. Helsingin Sanomat avaldas sellekohase silmapaistmatu teate ilma igasuguste kommentaarideta 8. oktoobril. 10. oktoobril teatati, et J. K. Paasikivi sõitis eelneval päeval Moskvasse, ja 13. oktoobril informeeriti läbirääkimiste algusest Kremliis. 14. oktoobril informeeriti lugejaid, et Soome valitsus peab läbirääkimiste jätkamist vajalikuks ning et Paasikivi tuleb nõupidamiseks Helsingisse. Kuid põhilises küsimuses – mille üle läbirääkimisi peeti ning millised olid mõlema valitsuse seisukohad – ei saanud soomlased valitsuselt ega ajakirjanduselt min-

gisugust informatsiooni. Siin-seal esines tagasihoidlikku kurtmist, et pole saadud Soome ega Nõukogude Liidu valitsuse esindajatelt sisulisi kommentaare.

Läbirääkimiste sisu ei avalikustatud ka edaspidi.

Oktoobri teisel poolel ilmus siiski päevalvalgele valitsuse infokeskus, kust jagati teateid vanas vaimus: Soome delegatsioon sõitis taas Moskvasse, Kremliis toimusid läbirääkimised, Soome delegatsioon sõidab tagasi Helsingisse... 27. oktoobri teadaandes märgiti, et Moskvast saabunud Paasikivi ja Tanner informeerisid presidenti ja valitsust nii Soome poolt kahe riigi suhete parandamiseks ja julgeoleku tagamiseks tehtud ettepanekutest kui ka Nõukogude valitsuse vastuettepanekutest ning pärast arutelu valitsuses sõidab delegatsioon Moskvasse tagasi. Samas kinnitati, et läbirääkimised toimuvad sõbralikus vaimus ja nende käigus on jõutud edasi.¹³

E. Erkko rõhutas 26. oktoobril Rahvusteatriis peetud kõnes, et erakordsetes oludes tuleb riigiasju teisiti ajada kui normaalsel ajal. Soome teeb sõjalisi ettevalmistusi, kuid rahvas ei tea, milleks seda kõike tehakse. Välisminister kinnitas, et tegemist on ülikonfidentsiaalsete suhete ja väga salajaste läbirääkimistega. Enneaegsete teadete levimisel võivad olla saatuslikud tagajärjed. Erkko ütles selge sõnaga: “Miski ei ole ohtlikum kui selliste küsimuste, kus rahva eneseteadvus ja rahva elulised huvid on ohus, liiga varajane avalik käsitletu.”¹⁴ Niisiis kardeti, et rahva tõekspidamiste emotsionaalsed reaktsioonid võiksid läbirääkimisi negatiivselt mõjutada.

31. oktoobril avaldati valitsuse infokeskuse teade, et valitsuse ja Eduskunna esindajad on Venemaale antava vastuse suhtes ühel meelel ning et Soome delegaadid sõidavad taas Moskvasse. Kuid juba samal päeval ilmus Soome lehtedes tõeline pommuudis. V. Molotov oli eelneval päeval Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil peetud kõnes Soomele esitatud nõudmised avalikustanud. Vastu-

¹² M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 234.

¹³ Virallinen tiedonanto. – Helsingin Sanomat 27.10.39.

¹⁴ Miksi Suomi neuvottelee? – Helsingin Sanomat 27.10.39.

seks rõhutas E. Erkko 1. novembril Rootsi Teatris peetud kõnes, et rääkimine on hõbe ja vaikimine kuld, ning kahetses, et ebasoovitav informatsioon on levinud üle maailma. Välisminister kinnitas, et Soome valitsuse arvates olnuks eelistatavam, kui läbirääkimised oleksid kestnud edasi usalduslike ja salajasena, avalikkuse ette toomata, nagu nad olid alanud. Erkko lisas, et Soome on Leningradi julgeoleku küsimuses juba Nõukogude Liidule vastu tulnud ning tal on õigus küsida: millised tagatised Soomele antakse, et teine pool peab lepingust kinni?¹⁵

E. Erkko kinnitas edaspidigi, et nii kaua, kui läbirääkimised kestavad, Soome seisukohti ei avalikustata. Ka peaminister A. K. Cajander rõhutas oma kõnes 4. novembril, et sellistes küsimustes on tavaks salajased ning usalduslikud läbirääkimised, sest sellisel teel on kõige kergem kokkuleppele jõuda. Kõne põhiline sõnum kõlas nii: mõlemal riigil tuleb arvestada teise poole huve ning teha järeleandmisi. Millestki loobumine tähendab edu teistes küsimustes.¹⁶

Niisiis kuulsid soomlased alles Molotovi suust, mille üle Moskvast öieti vaieldi, ning Soome valitsus avaldas läbirääkimiste lõpuni nende kohta vaid minimaalset informatsiooni.

Seega on asi rahva informeeritusega selge. Kuid mida teadsid valitsuse liikmed, mida parlament ning kes üldse läbirääkimisi juhtisid ning sõja või rahu küsimuse otsustasid?

Kes otsustasid sõja või rahu üle?

Eesti valitsusele on ette heidetud, et saatusraskeid otsuseid langetati poliitikute kitsas ringis, kuid paradoksaalsel kombel oli Soomes otsustajate ring veelgi piiratum.

Teatavasti arutati Eestis Stalini-Molotovi ettepanekut baasidelepingu sõlmimiseks 26. septembril Tallinnas kolmes instantsis. Põhimõttelise otsuse langetas mõistagi Vabariigi Valitsus ja see kinnitati Riigivolikogu ning Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel koosolekul. Lisaks arutati kõnesolevat küsimust ka Sõjavägede Staabis. Mainitud koosolekutel oli paljudel Eesti poliitilise ja sõjaväelise juhtkonna esindajatel võimalus öelda oma arvamus kujunenud olukorra kohta. Kõigil kolmel koosolekul oli osalejatele selge, et sisuliselt arutatakse sõja või rahu küsimust.

Tänapäeval on Nõukogude väejuhatuse kallaletungikavad Eestile üldiselt tuntud. Esmakordselt juhtis sellekohastele dokumentidele tähelepanu Moskva väliministeeriumi diplomaatia ajaloo tegeleva osakonna töötaja A. Dongarov juba 1980. aastate lõpul ajalehes Soveršenno Sekretno. Hiljem on sama küsimust käsitlenud vene¹⁷ ja soome¹⁸ ajaloolased ning asjakohaseid dokumente on avaldatud ka Eesti väljaannetes.¹⁹

Dokumendid kinnitavad, et Balti laevastiku eesmärgiks oli Eesti laevastiku hävitamine, Tallinna ja Kunda merebaaside purustamine ja Soome lahe blokeerimine. Pärast sellekohase korralduse saamist tuli hävitada kõik Soome lahel liikuvad ning Soome ja Riia lahte suunduvad vaenlase laevad. Nähti ette dessantide korraldamine Narva-Jõesuus ja Kundas. Kolm allveelaevade gruppi pidid 29. septembri koidikul asuma positsioonidele Tallinna, Helsingi ja Paldiski piirkonnas ning Soome lahe suudmes. Maaväed pidid Eesti piiri ületama 30. septembril, tungima Narva ja Rakvere kaudu Tallinna ning lõunast Tartu kaudu Pärnu ja Tallinna suunas. Kuigi Moskva konkreetsed sõjaplaanid polnud Eestis

¹⁵ Helsingin Sanomat 02.11.1939.

¹⁶ Helsingin Sanomat 05.11.1939.

¹⁷ Zimnjaja vojna 1939–1940. Kn. 1. Poliitšeskaja istorija. Moskva, 1999; B. Sokolov. Tajny finskoj vojny. Moskva, 2002 jt.

¹⁸ O. Manninen. Neuvostoliiton operatiiviset suunnitelmat 1939–1941 Suomen suunalla. Sotahistoriallinen Aikakauskirja 1992, nr. 11; O. Manninen. Talvisodan salatut taustat. Neuvostoliiton operatiiviset suunnitelmat 1939–1941 Suomen suunalla. Helsinki, 1994 jt.

¹⁹ E. Kaup. Punalipulise armaada sõjakäigud Eesti vastu. September 1939 – juuni 1940. – Tuna 1999, nr. 4; L. Lõhmus. Ühe käskkirja jälgedes. – Laidoneri muuseumi aastaraamat 2003, nr. 3 jt.

teada, hinnati nii valitsuses kui ka sõjaväe juhtkonnas olukorda õigesti ja sellest tehti ka vastavad järeldused.

26. septembril kell 15.35 alanud valitsuse koosolekut juhatas president K. Päts. Lisaks valitsuse liikmetele oli kohal sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner, riigikontrollör L. Soonpää, riigisekretär K. Terras, õiguskantsler A. Palvadre ja saadik A. Rei. K. Selter ja A. Rei selgitasid Moskvas toimunud läbirääkimiste käiku ning Molotovi hoiatust, et küsimus on kiireloomuline ja vajadusel “saavutab Nõukogude Liit oma julgeoleku teisel teel”. Nii K. Selter kui ka J. Laidoner kinnitasid, et rahvusvaheline olukord on Nõukogude Liidule soodne ja Eestile ebasoodne. Välisriikidelt võib saada ainult moraalselt toetust, mingisugusest reaalsest abist ei saa juttugi olla. Sõjavägede ülemjuhataja rõhutas, et sõja puhul saab Eesti arvestada ainult oma jõududega ja nendega ei suudeta kaua vastu panna. Sõnavõtjad rõhutasid, et läbirääkimiste venitamine ei annaks midagi. Majandusminister L. Sepp, sotsiaalminister O. Kask, põllutöominister A. Tupits ja peaminister K. Eenpalu kinnitasid samuti, et Nõukogude valitsuse ettepanek tuleb vastu võtta. President K. Päts tegi koosolekul avaldatud seisukohtadest kokkuvõtte ja kinnitas, et lükata säärases olukorras Nõukogude Liidu ettepanek tagasi tähendaks panna rahva olemasolu ilmsesse ohtu: “Me peame teatama oma põhimõttelisest nõusolekust pakti sõlmimiseks, astuma läbirääkimistesse, püüdma viia pakti meie soovitud parandused ja pakti sõlmima.”²⁰

Kohe pärast valitsuse istungit arutati kujunenud olukorda Riigivolikogu ning Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel koosolekul. Koosolekul osales rida isikuid, kes kummagi komisjoni koosseisu ei kuulunud. Istungi protokollis on fikseeritud: “Koo: Riigivolikogu liikmed: M. Hansen, A. Jürima, V. Kadarik, A. Karineel, J. Nyman, A. Piip, O. Pukk, R. Riives, L. Vähter; Riiginõukogu liikmed: F. Akel, J. Soots, J. Laidoner, V. Päts, J. Puhk.

Koosolekust võtavad osa: Riigivolikogu esimees J. Uluots, Riiginõukogu Esimees M. Pung, Peaminister K. Eenpalu, Välisminister K. Selter, Sõjaminister P. Lill, Sotsiaalminister O. Kask, Riigivolikogu esimene abiesimees A. Anderkopp, Riiginõukogu teine abiesimees A. Mauer, Eesti saadik Moskvas A. Rei, Sõjavägede staabi ülem N. Reek, Välisministri abi O. Öpik ja Riigivolikogu liige J. Tõnisson.

Koosolekut juhatab A. Jürima.
Protokollib Riigivolikogu sekretär P. Malvet.”²¹

Välisminister Karl Selter selgitas olukorda ja tutvustas Molotovilt saadud vastastikuse abistamise pakti projekti. Ta lõppjäreldus kõlas nii: “Valitsus on seisukohal, et kui väliskomisjonid ei anna eitavat vastust, et siis tuleb asuda läbirääkimistele.”

Ülemjuhataja kindral Laidoner rõhutas kõigepealt: kahtlust ei tohiks olla – kui kokkulepet ei saavutata, puhkeb sõda. Eesti võib teadmata aja vastu panna, kuid lõpp on selge. Laidoner tõstis esile asjaolu, et praegu on kõik egoistid ja lootust abi saada ei ole, pealegi on rusuvalt mõjunud ühe 35-miljonilise riigi lagunemine lühikese aja jooksul. Laidoner märkis, et kui naabrid isegi tahaksid appi tulla, ei saa nad seda teha, ja toonitas: “On selge, et kui väljapääs veel on, siis ei tohi sõtta minna. Kui oleks lootust, et kuskilt abi tuleb ja meie teame, et sel ja sel ajal, siis võitleksime. Kui Vene ei ole tugev suurriigi vastu, siis meie vastu küllaltki tugev. Suur sõda tuleb veel. Millega see lõpeb, seda ei tea.”

Kõik sõnavõtjad – lisaks Selterile ja Laidonerile veel A. Jürima, A. Piip, A. Rei, J. Puhk, K. Eenpalu, M. Pung, J. Tõnisson, A. Maurer ja J. Uluots – toonitasid läbirääkimiste ja lepingu sõlmimise vajadust. Üldiselt toonitati, et sõja puhul on kaotus paratamatu ning seepärast valikut ei ole. Sõda tuleks raske ja hävitav ning tooks eesti rahvale parandamatuid kaotusi.

Kuigi Vene-Saksa koostöö ulatus oli kõigi-

²⁰ Vabariigi valitsuse koosolek 26. sept. 1939. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. II. Stockholm, 1953, lk. 199–201.

²¹ ERA f. 84, n. 1, s. 1046, 33–39.

le selge, kõlas siiski häält, et Moskva arvestab mingil määral Saksamaad ning et teatud tasakaal nende riikide vahel püsib. A. Rei lootis: “Kui Saksa ei saa väga purustatud, siis on tasakaal olemas.” V. Päts lootis: “Loodame, et ka tulevikus Saksa ei taha, et meie hävi-me. Praegu aga pidi Saksa ise järeleandmisi tegema...”

Mõistagi juhiti tähelepanu lepingu negatiivsetele külgedele. A. Piip rõhutas: “See leping on varjatud protektoraat – see peab meile selge olema.” A. Rei oli väga pessimistlik: “Poola arvatavasti tõuseb kunagi üles, kuid meie ei tõuse vist enam kunagi.”

Suhteliselt kõige optimistlikumalt oli meelestatud Jaan Tõnisson. Ta märkis, et pakti sõlmimise ettepanek ei olnud üllatus. Ta meenutas Nõukogude Liidu taotlusi Soome suhtes ja Moskva ootusi, et Soome oma poliitilised vahekorrad idanaabriga korrastaks, ning pidas Nõukogude Liidu aktsioone Soome ja Eesti suhtes paratamatuks. J. Tõnisson konstateeris, et kõik sõnavõtjad vastasid küsimusele – kas pakt sõlmida või ei? – jaatavalt ning toonitas: “Mina toetan seda ka.” Ta leidis, et Venemaal pole vallutamise tahet ning ta nõuab ainult seda, mis on tema julgeolekuks vajalik, ning kinnitas: “Kui Venel on julgeolekut, siis on meil lojaalsed vahekorrad Venega.”

Riigikogu komisjonide ühine koosolek lõppes juhataja A. Jürima konstateeringuga: komisjon nõustub üksmeelselt läbirääkimistega Nõukogude Venemaa poolt tehtud ettepaneku alusel ja võimalusel sõlmida leping.

Seega otsus vastupanust loobuda ning Eestile võimalikult soodne leping sõlmida tehti üksmeelselt nii valitsuse, Riigikogu mõlema koja välis- ja riigikaitsekomisjoni kui ka presidendi poolt.

Teadagi toimub kriitilistes oludes ka selliseid läbirääkimisi ja nõupidamisi, mille kohta kirjalikke jälgi ei jää või lähevad asjakohased materjalid nii või teisiti kaduma. Üheks selliseks oli Sõjavägede Staabis toimunud nõupidamine Moskva ettepaneku asjus. Siiski on üks osalejaist, kolonel Georg Leets seda

lähemalt iseloomustanud nii allakirjutanule kui teistelegi tuttavatele, näiteks ajaloolane Kaupo Deemandile. Nõupidamisel osalesid juhtivad staabiohvitserid ja väeliikide inspektorid. Arutatav küsimus oli asetatud sõjaväelaslikult otsekohele: kas sõda või ei? Vastata tuli kõigil nõupidamisel viibinud ohvitseridel ja G. Leetsi sõnutsi olevat ainult staabiülem kindralleitnant N. Reek isikliku seisukohana pooldanud vastupanu.

Nagu eespool viidatud, oli Helsingis Soome–Nõukogude läbirääkimiste sisust informeeritud isikuid vähe ning otsustajate ring palju kitsam kui Eestis. Kolme nädala vältel ei olnud isegi kõik ministrid toimuvast informeeritud, rääkimata Eduskunna liikmetest. E. Erkko teatas oma 26. oktoobri kõnes, et läbirääkimistega tegelevad neli valitsuse liiget, president ja kindralstaabi ülem. Kõnesolevad ministrid olid peaminister A. K. Cajander, välisminister E. Erkko, rahaminister V. Tanner ja kaitseminister J. Niukkanen, kes neljakesi moodustasid valitsuse väliskomisjoni. Muidugi oli sündmuste käigust informeeritud isikute ring veidi laiem. Sõjaväelastest olid asjaga kursis ja said mitmesugustel nõupidamistel sõna sekka öelda lisaks kindralstaabi ülemale kindralleitnant K. L. Oeschile ka kaitseõukogu esimees marssal C. G. E. Mannerheim ja sõjavägede juhataja kindralleitnant H. Österman. Mõistagi osalesid läbirääkimistega seotud küsimuste arutamisel ka J. K. Paasikivi ning teda Moskvas sekretärina saatnud J. Nykopp, ekspert kolonel A. Paasonen ja Soome Moskva saadik A. A. Yrjö-Koskinen.

Oktoobri lõpus teatati Soome ajakirjanduses, et Moskva peetud läbirääkimiste asja on siiani ajanud valitsuse liikmetest koosnev *valiokunta*, kuid 28. oktoobril informeeriti valitsuse istungil olukorrast ka teisi ministreid.²²

Torkab silma, et Moskvas oli toimunud juba kaks läbirääkimiste vooru, kuid parlamenti polnud veel mingil kombel informeeritud. 27. oktoobril teatati, et valitsus astub lähemal ajal Moskva läbirääkimiste asjus “ühel või teisel kombel” kontakti Eduskunnaga. Seega anti mõista, et parlamendis saalis asja ei arutata.

²² Helsingin Sanomat 29.10.1939.

28. oktoobril informeeritigi vaid Eduskunna esimeest ja fraktsioonide juhte.²³ Viimased võisid informeerida oma parteikaaslasi-rahvasaadikuid, kuid on teada, et mõnes erakonnas tehti seda valikuliselt. Edasistel nõupidamistel oli valitsus kontaktis Eduskunna esimehe ja fraktsioonide juhtidega.

Mis puutub välisriikide informeerimisse, siis Eestis ja Soomes tehti seda üsna ühtemoodi. Informatsiooni jagati vastavalt kas Tallinnas või Helsingis asunud välisriikide esindajatele, mõnele rohkem, teistele vähem. Samas aga nii Eesti kui ka Soome valitsus ei hoidnud oma välismaal asuvaid diplomaate sündmustega kursis. Hiljem on mõlema riigi saadikud kurtnud, et kolleegid küsisid neilt uudiseid, kuid neil polnud võimalik midagi konkreetset teatada. Näiteks Soome saadik Berliinis A. Wuorimaa kirjutab oma mälestusteraamatus, et diplomaatidest kolleegid küsisid iga päev uudiseid, kuid ta võis vaid vastata, et läbirääkimised kestavad.²⁴

Erinevalt Eestist, kus otsus langetati presidendi, valitsuse, Riigikogu väliskomisjonide ja sõjaväelise juhtkonna poolt üksmeelselt, esines Soomes nii valitsuse kui ka sõjaväelaste tasandil eriarvamusi. Mõned juhtivad tegelased leidsid, et Moskva nõudmistega tuleb rohkem arvestada, teised olid valmis vaid vähesteks järeleandmisteks. Tookordsetes sündmustes olulised tegelased ning hiljem ka ajaloolased on kinnitanud, et otsustajate enamus ei mõistnudki, kui lähedal oldi sõjale.

Ei järeleandmisi ega sõda?

On väidetud, et Eesti valitsus andis sügisel 1939 Moskva nõudmistele liiga kergesti järele ning et oskuslikuma poliitika või ka taktikaga olnuks võimalik vältida nii baasidelepingut koos kõigi sellest tulenevaga kui ka sõda. Kahjuks pole keegi suutnud faktide või loogiliste argumentidega tõestada, kuidas see oleks olnud võimalik. Selles osas on õpetlikud ka Soome kogemused. Teatavasti kasutas Soome

valitsus Moskvaga läbirääkimisi pidades just sellist taktikat: võimalikult vähe järele anda, kuid samal ajal sõda igal juhul vältida. Niisiis meenutagem lühidalt, kuidas seda taktikat rakendati ja millised olid tagajärjed.

1939. aasta 12. oktoobri õhtupoolikul Kremlis alanud läbirääkimistel olid Stalini ja Molotovi peamised nõudmised: Hanko sadama rentimine 30 aastaks, Soome lahes asuvate saarte (Suursaar, Seiskari, Lavansaari, Tütersaared ja Koivisto), osa Karjala maakitsusest ja Petsamo piirkonnas asuva Kalastajasaare lääneosa loovutamine Nõukogude Liidule. Kõnesolevate alade – kokku 2761 km² – kompensatsiooniks saaks Soome maa-alad Repola ja Porajani ümbruses, kokku 5529 km². Ka nõuti piirikindlustuste lammutamist mõlemal pool uut piiri ja teatati, et Nõukogude Liit nõustub Ahvenamaa kindlustamisega Soome poolt. Nõukogude–Soome mittekallaletungilepingule tuli lisada punkt, et kumbki riik ei ühine teisele lepinguosalisele vaenulike rühmituste või liitudega.

Et J. K. Paasikivil olid volitused läbirääkimiste pidamiseks vaid kolme Soome lahesaare üle, siis sõitis ta instruksioonide saamiseks Helsingisse. Kitsas ringis toimunud nõupidamistel otsustati loobuda seni kaitsitud Soome territooriumi terviklikkuse põhimõttest. Paasikivi ja temaga koos Moskvasse sõitnud V. Tanner said volitused kõnelda osa Karjala maakitsuse loovutamisest kompensatsiooni vastu.

23. oktoobril alanud läbirääkimiste teises voorus lubati Nõukogude Liidule Leningradile kõige lähemal asuva territooriumi osa sügavusega kuni 13 kilomeetrit. Stalin ja Molotov olid valmis oma nõudeid Karjala osas veidi vähendama, samuti piirama Hankosse ette nähtud garnisoni suurust, kuid rõhutasid, et suuremaid järeleandmisi nad ei tee. Soomlased polnud mõistagi nõus ja Molotov küsis jahmunult: “Kas te kavatsete asja viia konfliktini?” Stalin ja Molotov nõudsid suuremaid järeleandmisi Karjalas ning Hankot. Niisiis sõitsid Paasikivi ja Tanner taas koju nõu pi-

²³ Helsingin Sanomat 29.10.1939.

²⁴ A. Wuorimaa. Lähettiläänä Hitlerin Saksassa. Helsinki, 1967, lk. 117.

dama. Nende isikute vaated, tõekspidamised ja tegutsemismotiivid, kes tookord Soomes sündmuste käiku otsustasid, on arvukates uurimustes ja biograafilistes käsitlustes igast aspektist läbi uuritud.

C. G. E. Mannerheim oli aastal 1931 nimeatud kaitsenõukogu esimeheks ja sõna otseses mõttes võitles nii sise- kui ka välispoliitilisel areenil riigi kaitsevõime tõstmise eest. Sõja eelaastail oli tema välispoliitiliseks kreedoks kaitseliidu sõlmimine Rootsi ja võimalikult korrektsete suhete saavutamine idanaabriga. Ta soovitas kevadel 1939 Moskva taotlustele vastu tulla ja rentida Nõukogude Liidule mõned Soome lahe saared. Sügisel 1939 lähtus ta veendumusest, et juhul, kui Soome küllaldaselt järele ei anna, on sõda paratamatu, kuid sõjavägi ei suuda küllaldase varustuse puudumise tõttu kauemat aega vastu panna. Juba veidi enne sõja puhkemist võisid Mannerheimi külalised veenduda, et tema Helsingi korteris olid seintel vaid tühjad pildiraamid...

Niisiis on mõistetav, et Mannerheim soovitas Moskvaga küll tingida, kuid lõpuks nende nõudmised rahuldada. Hanko küsimusest soovitas ta nii üle saada, et poolsaare asemel pakutakse läheduses asuv Russarö saar. Kuid marssal kinnitas lisaks: Hanko loovutamine oleks Soomele raske, kuid surmaohtu see siiski veel ei kujutaks.

Kui selgus, et tema hoiatusi ei võetud tõsiselt, esitas Mannerheim otse sõja eel, 27. novembril president Kallirole lahkumispalve kaitsenõukogu esimehe kohalt. Pikemas kirjas presidendile selgitas ta olukorda ja tegureid, millest tulenesid puudused sõjaväe varustuse osas.²⁵ M. Jakobson hindab marssali tegutsemismotiive järgnevalt: tuleb püüda võita aega, et likvideerida kaitseinstituutide teravaimad puudujäägid ja üritada Rootsiaga kaitsepakti sõlmida.²⁶

J. K. Paasikivi hindas Moskva nõudmisi n.-ö. ajaloolis-filosoofilisest aspektist. Ta mõtiskles suurriikide ja nende huvipiirkonnas asuvate väikeriikide vahekorra üle ja tões,

et teatavas olukorras ei jää väikeriigil muud võimalust, kui arvestada oma suure naabri taotlusi. Ta leidis täpselt samuti nagu Stalin, et saatus on määranud Soome ja Venemaa naabriteks ja ajalugu kinnitab, et Soomel on tulnud arvestada idanaabri strateegilisi huve juba Peeter I päevist alates. Karjala maakituse roll Peterburi julgeoleku seisukohalt oli vana teema, millega Paasikivil endal tuli kokku puutuda 1920. aastal Tartu rahukonverentsi sõnalahingutes. Paasikivi ise jälestas Venemaa anastus- ja vägivallapoliitikat, leidis, et idanaaber on soomlaste põlisvaenlane ning sealne riiklik kord ja valitsuse taotlused on soomlastele alati võõrad olnud. Kuid poliitikas ei lähtuta emotsioonidest. Nagu Mannerheim, nii pidas ka Paasikivi Nõukogude Liidu kallaletungi võimalikuks ja soovitas saavutada Moskvaga kokkulepe.

Kolmas järeleandmiste pooldaja V. Tanner oli avara pilguga reaalspoliitik. Ta oli veendunud sotsiaaldemokraat, keda ei kammitsenud parempoolsetele ringkondadele ja hõimuaadetest vaimustunud noortele omane *ryssävihä* ning kes leidis, et välispoliitika peab olema võimalikult vaba ideoloogilistest kaalutlustest. Tema kirjad ja avaldused sügisest 1939 kinnitavad, et ka tema usku sõjaohtu ja seetõttu soovitas Moskvast küll kaubelda, kuid igal juhul konflikti vältida. Tõsi küll, Tanneri arvates pidi sõda puhkema alles kevadel.

Mannerheimi-Paasikivi-Tanneri liini peamised vastustajad olid välisminister E. Erkko, kaitseminister J. Niukkanen ja kindralstaabi ülem kindralleitnant K. L. Oesch. Erkko oli kindel, et Moskvast õnnestub edukalt kaubelda ja kui soomlased kaitsevad kindlalt oma seisukohti, annavad venelased järele. Ka lootis Erkko Rootsi toetusele, kogu maailma poolehoiule ja eriti USA vahendajarollile Moskvast. Paasikivi meenutas, kuidas ta sai Erkkolt viimase nõuande läbirääkimisteks: "Unusta, et Venemaa on suurriik." Paasikivi meelest oleks pidanud instruksioon kõlama: "Ära unusta, et Venemaa on suurriik."²⁷

²⁵ G. Mannerheim. Muistelmat. Toinen osa. Helsinki, 1952, lk. 129–133.

²⁶ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 258.

²⁷ J. K. Paasikivi. Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–1941. I. Talvisota. Porvoo–Helsinki, 1958, lk. 58.

Kaitseminister Niukkanen oli strateegilistel kaalutlustel vähegi olulisemate järeleandmistele vastu. Tema arvates ei oleks Nõukogude juhtkond nagunii piirdunud saavutustega, vaid hiljem nõudnud uusi järeleandmisi ja siis oleks Soome olukord lootusetu. Niukkaneni positsioon oli selge: suurematele järeleandmistele tuleb eelistada sõda. Kuid temagi arvates, et ega venelased talvel ei sõdi.

Peaminister A. K. Cajander ja president K. Kallio toetasid Erkko seisukohti. Oletati, et Soome kindla hoiaku puhul annab Nõukogude valitsus veelgi järele, ja loodeti, et idanaaber talvel sõda ei alusta.

Soome valitsuse rahastatud ja Soome Akadeemia organiseeritud, 10 aastat kestnud uurimistöo tulemusena valminud soomlaste sõjateed käsitlevas kolmeköitelises uurimuses kinnitatakse: valitsus ja sõjaväe juhtkond ei kartnud sõja puhkemist. Mannerheimi peeti lihtsalt vanaks ja arglikuks.²⁸

Hiljem on Talvesõda nimetatud isegi "Erkko sõjaks" või ka triumviraadi Erkko-Niukkanen-Cajanderi sõjaks.

Kui Soome delegatsioon 31. oktoobril taas Moskva poole teele asus, olid tal valitsuse volitused väiksemateks järeleandmisteks Karjala ning Kalastajasaare osas.

Just samal ajal sai kogu maailm Nõukogude valitsuse nõudmistest selge pildi. Asjatundjatele oli selge, et Stalin ja Molotov ei saa juba prestiižikaalutlustel suuremaid järeleandmisi teha. Soome valitsus oli segaduses: kas anda järele või riskida läbirääkimiste katkemisega. Kähku saadeti Viiburisse telegramm, et Paasikivi ja Tanner pöördusid Helsingisse tagasi, kuid paar tundi hiljem teatati: delegaadid otsustagu ise, kuidas nad toimivad. Paasikivi ja Tanner otsustasid sõita Moskvasse, teades, et valitsus ei soovi läbirääkimisi katkestada ega ka olulisi järeleandmisi teha. E. Erkko leidis, et Molotovi kõne oli vaid taktikaline manööver, et soomlasi hirmutada.

3. novembril ilma Stalini osaluseta alanud läbirääkimiste kolmas voor kulges hoopis süngemas atmosfääris kui eelnenud. Nõukogude

ajakirjandus oli alustanud teravaid rünnakuid Soome valitsuse vastu. Vaieldi tulutult kõigepealt Hanko ümber. 4. novembri nõupidamisel osales ka Stalin, kes teatas, et Nõukogude valitsus võiks piirduda ka Hanko lähedal asuvate saartega. Ta osutas lõpuks Russarö saarele, mida ka Mannerheim oli soovitanud pakkuda Hanko asemel. Paasikivi ja Tanner nõudsid telegraafi teel valitsuselt järeleandmisi, kuid Helsingis jäädigi endale kindlaks. Stalini uut ettepanekut arvestades oletati, et Moskva on valmis veelgi rohkem vastu tulema. E. Erkko saatis instruksiooni: rohkem järeleandmisi ei tehta, enne võib läbirääkimised katkestada. President K. Kallio väitis hiljem, et teda sellisest korraldusest ei informeeritud.

9. novembril, Paasikivi ja Tanneri viimasel kohtumisel Stalini ja Molotoviga konstateeriti, et kokkulepet ei saavutatud. Lahkuminek sündis sõbralikus vaimus. Stalin ütles soomlastele "Kõike head!", Molotov "Nägemiseni!". Helsingis arvestati, et läbirääkimised pole lõplikult katkenud, vaid et neid jätkatakse diplomaatiliste kanalite kaudu.

Teatavasti toimus 26. novembri pärastlõunal kurikuulus Mainila provokatsioon ning sama päeva õhtul nõudis V. Molotov, et Soome väed tuleb Karjala maakitsusel 20–25 km piirist eemale tõmmata. M. Jakobson, nagu teisedki autorid, on kinnitanud: Soome valitsus ei mõistnud, et küsimus sõjast ja rahust seisab noateral. Valitsuse koosolekul 27. novembril "usuti üsna üksmeelselt, et Nõukogude valitsus üritab vaid soomlaste närve proovile panna".²⁹ Niisiis vastati Nõukogude valitsusele, et vägede tagasitõmbamine peab olema vastastikune.

Talvesõda käsitletud ajaloolased tõdeavad, et läbirääkimiste käigus vähenes Soomes nii valitsuse kui ka rahva ohutunne. Kui valitsuse liikmed või parlamendifraktsioonide esimehed arutasid Moskva nõudmisi, ei räägitud sõja võimalusest kordagi tõsiselt. Ka avalikuses leiti, et oht on möödas. Reservväelasi hakati puhkusele laskma; evakueeritud lin-

²⁸ Kansankunta sodassa. I: Sodasta sotaan. Helsinki, 1989, lk. 113.

²⁹ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 256–257.

naelanikele anti raudteedel priipääse koju-sõiduks ja linnades suletud koolid alustasid taas tööd.

Õnneks hindasid marssal Mannerheim ja sõjaväe juhtkond olukorda realistlikumalt kui valitsus ja tegid riigi kaitsevõime tugevdamiseks kõik, mis teha andis.

Samal ajal intensiivistati sõjalisi ettevalmistusi ka teisel pool piiri. 29. oktoobril esitas Leningradi sõjaväeringkonna sõjanõukogu kaitse rahvakomissar K. Vorošilovile operatiivplaani Soome maa- ja merejõudude purustamiseks. Mõni päev hiljem anti Balti laevastikule ja Leningradi sõjaväeringkonna vägedele sellekohane direktiiv. 15. novembril käskis Vorošilov lõpetada vägede koondamine 17. novembriks. 21. novembriga dateeritud Leningradi sõjaväeringkonna sõjanõukogu direktiiviga pidid väed ja laevastik olema pealetungiks valmis ning 22. novembril anti korraldus vägede liikumiseks piirile. Kogu operatsioon pidi kestma vaid kolm nädalat.³⁰

M. Jakobson, nagu rida teisi ajaloolasi, on väitnud, et Nõukogude juhtkond polnud eeloleva sõja suhtes ühel meelel. Korduvalt on kinnitatud, et eriti A. Ždanov ja Balti laevastiku juhtkond pooldasid radikaalseid meetmeid. Seevastu kindralstaabi ülem B. Šapošnikov oli juba varem hoiatanud, et sõda Soomega ei kujune kergeks. Stalin olevat kõhelnud ja viimase hetkeni oodanud Soome alistumist. Kui seda ei toimunud, organiseeriti 26. novembril tuntud Mainila provokatsioon, mida saab pidada omamoodi ultimaatumiks.

27. novembri kesköö paiku teatas Yrjö-Koskinen Välisasjade Rahvakomissariaadile esitatud noodis, et Soome valitsus on valmis arutama küsimust mõlema poole vägede tagasitõmbamise kohta. Molotovi vastunoodis 28. novembrist märgiti, et Nõukogude vägede tagasitõmbumine 20–25 km võrra on võimatu, sest see tähendaks nende viimist Leningradi eeslinnadeni. Noodi lõpus teatati, et Nõukogude valitsus loeb Soome valitsuse vaenuliku hoiaku tõttu 1932. aastal sõlmitud mittekalla-

letungilepingu kehtivuse lõppenuks.

Soome juhtkond oli mõistagi jahmunud. Pärast lühiajalisi ägedaid vaidlusi jäid valitsuses domineerima järeleandmiste pooldajad. Nõukogude valitsusele otsustati teatada nõusolekust vägede ühepoolse tagasitõmbamisega piirist nii kaugemale, “et miski ei saanud enam Leningradi ohustada”. Kuigi Soome valitsus veelgi viivitas Välisasjade Rahvakomissariaadi informeerimisega, ei pööratud Moskvas Helsingi signaalidele enam tähelepanu. Liisk oli langenud. 29. novembri õhtul teatati Soome saadikule, et Nõukogude valitsus on katkestanud diplomaatilised suhted Soomega ning kallaletung järgnes 30. novembri hommikul. Väinö Tanner kirjutab novembri lõpupäevil toimunud nootidevahetuse kohta: ometi ei peetud Soomes ikkagi veel võimalikuks, et Nõukogude Liit teeb algust sõjaliste vahenditega.³¹

Nii Soome poliitikutel kui ka ajaloolastel on põhjust küsida: kas Soome valitsus oleks nõustunud uute järeleandmistega, kui Moskva oleks selgesõnalise ultimaatumiga ähvardanud sõja puhkemise võimalusega? Mõnigi kord on vastus sellele küsimusele olnud jaatav.

Niisiis, soomlaste põhimõtteline seisukoht – võimalikult vähe järele anda ja samal ajal sõda vältida – ei olnud realiseeritav. Valitsus ei eelistanud järeleandmistele sõda, vaid see küsimus jäi soomlaste poolt sisuliselt otsustamata. Otsuse langetas Stalin. Max Jakobson nendib, et just venelaste pommid päätsid Soome valitsuse hirmuäratava lõpliku otsuse tegemisest: kas järele anda või võidelda?³²

Teatavasti lootsid soomlased pärast sõja puhkemist esialgu ikka veel asja parandada ja läbirääkimisi jätkata. Rahu päästmise aktsiooni eesotsas seisis V. Tanner. Tal õnnestus veenda Soome sotsiaaldemokraatliku partei juhtkonda ja president K. Kalliot, et selleks tuleb kõigepealt Cajanderi-Erkko valitsus kõrvaldada ning riigi etteotsa peavad astuma uued inimesed.

³⁰ B. Sokolov. Täjny finskoj vojny. Moskva, 2002, lk. 22–23.

³¹ V. Tanner. Olin välisministriks... , lk. 151.

³² M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 263.

Mitte ainult Tanner, vaid teisedki Soome juhtpoliitikud lootsid, et koheste järeleandmistega on võimalik olukorda päästa. 30. novembri õhtul toimunud Eduskunna istungil ei räägitud veel sõja paratamatusest, vaid oletati, et tegemist võib olla ka Moskva sõjalise demonstratsiooniga oma nõudmiste läbisurumiseks.

Pärast lühikest vaheaega alanud uuel istungil kiitsid kõikide fraktsioonide esindajad valitsuse tegevuse heaks, kuid ometi oli valitsuse saatus kulisside taga juba otsustatud. Eduskunna liikmeid valitsuse kukutamisest ei informeeritud. Pärast istungi lõppu teatas Tanner Cajanderile, et valitsus peab astuma tagasi. Lahkumispalve esitati presidendile veel samal õhtul ja 1. detsembril nimetas K. Kallio ametisse uue valitsuse. Peaministriks sai Soome Panga juhatuse esimees R. Ryti ja välisministriks V. Tanner. Uue valitsuse esimesel istungil 2. detsembril peeti põhieesmärgiks rahu saavutamist ning selle kõrval kõikide jõudude koondamist kaitsesõjaks.

Soomlaste luhtunud lootused

Millised olid need kaalutlused, millele tuginedes tundis Soome valitsus end sügisel 1939 üsnagi kindlalt ega uskunud idanaabri agressiooni?

Nagu eespool märgitud, olid Eesti valitsus ja sõjaväeline juhtkond septembris 1939 täiesti kindlad, et baasidelepingust keeldumine tähendab sõda, et välisabi pole kusagilt loota, ning sellest tehti ka vastavad järeldused. Kuid soomlased arvestasid, et diplomaatilises võitluses Moskva on nende käsutuses vähemalt kaks trumpi, millele tuginedes nad võivad jäigast liinist kinni pidada ja ometi sõda vältida. Nendeks olid loodetav Skandinaavia abi ning kogu tsiviliseeritud maailma toetus. Kõige olulisemaks peeti just Rootsil oodatavat abi. Soome ajakirjanduses avaldati sügisel 1939 iga päev kümneid artikleid ja väljavõtteid Skandinaavia maade pressist,

kus rõhutati Põhjala riikide solidaarsust. Ikka ja jälle kinnitati, et Soome ei ole mingi Balti riik, vaid et oht Soomele kujutab endast ohu ka Skandinaaviale. Niisiis kujunes Soomes üldine veendumus, et Soome–Skandinaavia solidaarsuse tingimustes Nõukogude Liit lihtsalt ei riski agressiooniga.

Põhjala solidaarsust näisid kinnitavat ka Rootsi, Norra, Taani ja Soome juhtivate riigitegelaste kohtumised. Kopenhaagenis 18.–19. septembril toimunud nelja riigi pea- ja välisministrite konverentsi põhiküsimuseks oli teadagi omavahelise koostöö laiendamine puhkenud sõja tingimustes. Samuti 18.–19. oktoobril Stockholmis aset leidnud Rootsi, Norra ja Taani kuningate ning Soome presidendi ja nelja riigi välisministrite kohtumisele anti teadlikult eriti suurejooneline ning pidulik ilme. M. Jakobson kirjutab talle omase kujundlikkusega: “Pildid Soome talurahvajuhist [viide president K. Kallio talupoeglikule päritolule – H. A.] kolme pika Skandinaavia valitseja kõrval rahvahulkade austusavaldusi vastu võtmas tekitasid kodumaal kõige soojemat kindlustunnet: me polnud üksinda ohtlikus maailmas.”³³

Tagantjärele-targad, kaasa arvatud rootslased, on veendunud: kui Rootsi valitsus oleks selges ja kategoorilises vormis kinnitanud, et agressiooni korral Soome vastu toetatakse naabrit, siis poleks Moskva sõjaga riskinud. Kahjuks osutus loodetud Rootsi abi vaid illusiooniks.

Tõsi küll, Rootsi kõrgemad sõjaväelased ja ka välisminister R. Sandler pidasid Soome toetamist vajalikuks. Soome ajaloolased on tõdenud: “Erkko uskus Sandlerit ja pöördus tagasi Soome “heatujuliselt lootusrikkana”, nagu on kinnitanud kaasaegsed.” Ja edasi: “Erkko oli klammerdunud Põhjala-orientatsiooni nagu õlekõrre külge ja uskunud niihästi Sandleri kui ka Rootsi sõjaväejuhtkonna lubadusi. Loomulikult oli see valearvestus...”³⁴

Soome Stockholmi saadik O. Hjelt informeeris oma ettekannetes Soome valitsust, kuidas Rootsi reageeris sõja puhkemisele.

³³ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 225.

³⁴ Talvesõda 1939/1940..., lk. 39, 41.

30. novembril toimunud parlamendi väliskomisjoni istungil arutati Soome palvet saata Rootsi väed Ahvenamaale. Poolt olid välisminister R. Sandler, kuningas, kroonprints, parempoolsed ja osalt sotsiaaldemokraadid. Otsuse langetamine lükati edasi ning lõpuks lükati Soome palve tagasi. Peaminister P. A. Hansson oli nii kohkunud, et soovitas avaldada erapooletusdeklaratsiooni ja keelata relvade saatmine Soome, kuid see ettepanek ei läinud läbi.³⁵

Teadagi tulenes Rootsi valitsuse käitumine kartusest, et Nõukogude Liidu reaktsioon võib olla väga terav. M. Jakobson tõdeb: “Seetõttu kohtles Rootsi Soomet, nagu mees kohtleb armukest, kellest ta on tüdinud, aga keda ta ei taha solvata; ta mõtleb välja üha uusi põhjusi, et saatuslikku kohtumist edasi lükata.”³⁶

Veel üheks pettumuseks soomlastele oli Skandinaavia riikide käitumine Rahvasteliidus, kui päevakorras oli Nõukogude Liidu agressioon Soome vastu. Rahvasteliidu täiskogu kinnitas 14. detsembril 1939 resolutsiooni, milles mõisteti hukka Nõukogude Liidu tegevus, kutsuti üles osutama Soomele majanduslikku ja humanitaarabi ning nenditi, et Nõukogude Liit on oma tegevuse läbi Rahvasteliidust välja astunud. Hääletamisel olid Balti riigid paratamatult sunnitud erapooletuks jääma, kuid erapooletuks jäid ka Skandinaavia riigid. Kui Rahvasteliidu Nõukogu sama resolutsiooni kinnitas, siis Läti ja Rootsi delegaadid loobusid nõukogu liikme staatuselt ja osa delegaate ei ilmunud istungile. Viieteistkümnest nõukogu liikmest kirjutas resolutsioonile alla vaid seitse: Suurbritannia, Prantsusmaa, Belgia, Lõuna-Aafrika Liit, Egiptus, Boliivia ja Dominikaani Vabariik. Mida kaugemal Moskvast, seda julgem oldi.

Kuigi soomlaste nõrdimus naabrite suhtes oli suur, ei tohi unustada, et Soome sai Skandinaavia riikidelt ja Skandinaavia kaudu mitmekülgset abi. Ilma välisabita ei oleks Soome

suutnud nii edukalt sõidida.

Nõukogude-Soome läbirääkimiste ajal lootsid soomlased ka suurriikidelt saada diplomaatilist ja poliitilist toetust ning sõja puhkedes ka materiaalselt abi. Kuid samas arvestati, et üheaegne pöördumine omavahel sõdivate riikide poole pole sobiv ja seetõttu tehti panus kõigepealt Saksamaale ning USA-le. Oli selge, et tookord olid Suurbritannia ja Prantsusmaa suhted Nõukogude Liiduga enam kui jahedad, kuid samas oletati, et Saksa valitsusel oleks hea tahtmise korral võimalik Moskvast Soome huviseid kaitsta. Juba 6. novembril küsis Erkkko Saksa saadikult W. Blücherilt: kas juhul, kui Moskva nõudmised lähevad liiga kaugemale, võiks Soome loota Saksa abi?³⁷ Saadik teatas Berliini, et abi taotleatakse igast suunast, kusjuures Saksaalt loodeti “nõu ja toetust” Moskvast. Saadik omalt poolt soovitas selles osas soomlastele vastu tulla.

Niisiis sai Soome Berliini saadik A. Wuorimaa korralduse Saksa välisministeeriumis järele kuulata, kas Soome saatus jätab Saksamaa ükskõikseks või ei ning mida ta viimasel juhul kavatseb ette võtta. J. von Ribbentrop ei võtnud A. Wuorimaa vastu. Seevastu välisministeeriumi riigisekretär E. von Weitzsäcker viitas avameelselt, et Moskvast lepiti kokku huvifäärde piiritlemises ning Saksamaal pole eraldusjoonest ida pool asuvatel aladel mingeid huve. Weitzsäcker lohutas Wuorimaa, et venelaste nõudmised ei ulatu liiga kaugemale, ning mainis, et Saksamaa Soome-Nõukogude läbirääkimistesse ei sekku.³⁸ Ka teised Berliini esindajad soovitasid soomlastel Stalini nõudmised vastu võtta. Näiteks Saksa sõjaväeatašee H. Rössing mainis Soome sõjavägede staabi ülemale kindral K. L. Oeschile, et vastasel korral jääb Soomest järele vaid kangelasepos.

Pärast sõja puhkemist kasutasid Hitler, Ribbentrop jt. juhust, et Soomele etteheiteid teha. Soomlastele meenutati, kuidas nad

³⁵ Hjelt Stockholmist Soome Välisministeeriumile 4.12.1939. – Kansallisarkisto (KA). K. Kallion arkisto, kansio (k) 37.

³⁶ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 199.

³⁷ R. O. Peltovuori. Saksa ja Suomen talvisota. Keuruu, 1975, lk. 48.

³⁸ A. Wuorimaa. Lähettiäänä Hitlerin Saksassa, lk. 113–115.

Rahvasteliidus olid häälestatud Saksamaa vastu, kuidas Soome ajakirjandus oli Saksa välispoliitikat hukka mõistnud ega säästnud ka Hitlerit ennast, kuidas Berliini ettepanek mittekallaletungipakti sõlmimiseks tagasi lükati jne. Saksa ajakirjandus käsitles Talvesõda Moskva vaatekohast nähtuna. Saksa diplomaadid said korralduse vältida oma vestlustes Vene-vastast tooni, rõhutada Nõukogude Liidu loomulikke julgeolekuvajadusi ning Soome valitsuse Briti-sõbralikku liini.

M. Jakobson leiab: "See, et Berliini poole üldse pöörduti, oli ebarealistlik. Samuti polnud selles järjekindlust: Soome valitsus oli ju paari aasta jooksul sõnade ja tegudega rõhutanud, et Saksamaalt kaitset ei otsita. Kui sellest hoolimata loodeti Saksamaalt tuge saada, tunnistati senine välispoliitika omamoodi läbikukkunuks."³⁹

Hoolimata Hitleri ja Ribbentropi emotsionaalsetest avaldustest ei saanud Saksamaa Soome saatuse suhtes lõpuni ükskõikseks jääda. Juba baasidelepingute sõlmimine Balti riikidega ja Nõukogude Liidu positsioonide tugevnemine Läänemerele oli Berliinile ebameeldiv, kuid paratamatusena tundunud samm. Saksamaa huvid Soomes olid veelgi suuremad. Sealt saadi olulisi tooraineid, näiteks vaske, niklit, metsamaterjali, kuid veelgi suurem oli Soome strateegiline tähtsus. Soome langemise korral oleks Nõukogude Liit võinud Saksamaa ära lõigata sõjamajandusele äärmiselt olulisest toorainest, nimelt Rootsi rauamaagist, ja see oleks tähendanud juba lausa katastroofi. Niisiis on mõistetav, et Saksa valitsusringkondades ning eriti sõjaväes tunti Soomele kaasa. Kuigi Itaaliast ja Ungarist läbi Saksamaa Soome veetav relvastus saadeti enamasti tagasi, lipsas mõndagi ka läbi.

Erinevalt Saksamaast toetas Itaalia Soomet otsustavalt.

USA oli ainuke suurriik, kus ei valitsus ega elanikkond tarvitsenud arvestada konjunktuursete kaalutlustega. President Roosevelt tunnistas, et tema mõju Moskvale on nullilähedane, kuid soostus siiski saatma

Nõukogude valitsusele Soomet toetava avalduse, millel polnud mingisugust mõju.

Poolehoid poolehoiuks, kuid reaalselt abi saadi USA-st siiski suhteliselt vähe. Neutraliteediseadusest ja relvaekspordi keelust sõdivatele riikidele peeti kinni ka Soome puhul. Lõpuks suudeti siiski hankida 44 hävituslennukit, kuid need hakkasid Soome jõudma alles rahu sõlmimise ajaks. Ka laenude osas taotlesid soomlased märksa rohkemat, kui tegelikult saadi. Kokkuvõttes olid soomlased ka USA seisukohavõetus üsnagi pettunud.

Suurbritannia ja Prantsusmaa suhtumine Talvesõja puhkemisse oli mõneti vastuoluline. Mõistagi oli poolehoid Soomele üldine ning Nõukogude Liidu poliitika mõisteti hukka. Kuid samas lähtus eriti Briti valitsus kaalutlusest, et Läänemere idakallas olgu eneminim Nõukogude Liidu kui Saksamaa kontrolli all. Pealegi nägid paljud Briti poliitikud Nõukogude Liidus potentsiaalset liitlast. Kui oktoobri lõpus arutati Briti kindralstaabis Soome ümber kujunenud olukorda, siis leiti, et Soome vallutamine N. Liidu poolt ei ole liitlastele sõjalises mõttes ohtlik ja seega ei tule Soomele relvajõul abi anda. Kui aga sõjategevus laieneks Skandinaaviasse, peaksid liitlased sekkuma. Venelaste väljajõudmine Atlandi rannikule oleks juba otsene ähvardus Suurbritanniale.

27. oktoobriga 1939 dateeritud Winston Churchilli märgukirjas tõdetakse, et Briti huvides ei ole seista vastu Vene nõudmistele mereväebaaside saamiseks Baltikumis. Baase vajatakse Saksamaa vastu ning Suurbritannia ja Venemaa ühistes huvides on teha võimalikult suur osa Balti merest Saksamaale kättesaamatuks. Churchill soovitas valitsusel veenda soomlasi järeleandmisi tegema ning Venemaad rahulduma ainult strateegiliste tugipunktidega. Hiljem kirjutas Churchill oma tookordsest veendumusest, et Vene-Saksa antagonismi tõttu tuleb Nõukogude Liit lõpuks ikkagi Suurbritannia poolele. Ta rõhutas: "Ma teadsin, et nad ei tunnista mingit moraalikoodeksit ja peavad silmas ainult omaenda huvisid. [– – –] Ja sõjas, mida peetakse

³⁹ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 213.

elu ja surma peale, tuleb peamise vaenlase purustamise nimel vihast võitu saada. Ma olin kindlalt veendunud, et nende jälestusväärse käitumisega tuleb tulevikuplaanides kohane-da nii hästi kui võimalik.”⁴⁰

Ootamatu abipakkumine

Kriitilises, kiiresti arenevate sündmuste keerises võivad riikide poliitilised tõekspidamised kähku muutuda. Nii oli see ka Talvesõja puhul. Kui sõjategevuses oleks liisk langenud paari nädala jooksul, oleks Läänes vaid ohatud: küll on soomlastest kahju, kuid midagi pole parata. Kui aga soomlased ootamatult südilt vastu panid, tõusis Läänes võimas poolehoiuline. Tegemist oli ju väike-rahva võitlusega suurriigi agressiooni vastu, demokraatia võitlusega totalitarismi vastu; see oli õiglane võitlus iseseisvuse, vabaduse ja õigluse eest. Inglismaal ja Prantsusmaal tugevnesid antikommunistlikud meeleolud, avalikkus oli meeletatud Nõukogude Liidu vastu. Prantsuse kõrgemas seltskonnaas väideti, et prantslased ja inglased peavad vale sõda, Saksamaaga tuleks rahu sõlmida ning sõdida võiks hoopis Nõukogude Liiduga.

Londonis ja Pariisis otsustati kasutada soodsat juhust ning tabada kaks kärbest ühe hoobiga. Soome abistamise sildi all kavatseti saata ekspeditsioonikorpus Skandinaaviasse. Sõjategevuse laiendamise peamine eesmärk oli Saksamaa äralõikamine sõjatööstusele äärmiselt olulisest toorainest, nimelt Rootsi rauamaagist.

Briti valitsuses arutati interventsiooni võimalikkust Skandinaavias juba enne Talvesõja puhkemist. 19. septembril soovitas Winston Churchill rauamaagitarnete lõpetamiseks asetada miine Norra territoriaalvetesse, kuid see ettepanek ei leidnud valitsuse poolehoidu. Samal ajal arutati Briti mereväestaabis Churchillil ettepanekut lähendada Läänemerre

tugev Briti laevastik. Mõistagi oli laevastikul vaja baase ja Londonis loodeti optimistlikult, et neid leitakse Rootsi sadamates. Kõnesolev kava, mis kandis nimetust “Catherine”, oli nii tehnilises mõttes kui ka poliitilistelt eeldustelt praktikas teostamatu.

Detsembris 1939 otsustati Briti sõjabineti istungitel taas Churchillil initsiatiivil, et sõjategevuse raskuspunkt tuleb kanda üle Skandinaaviasse. Esialgu peeti kõige tähtsamaks Narviki sadama blokeerimist ning arutati võimalust saata maale ka Briti-Prantsuse väed. Sellistes tingimustes oli Mannerheimi palve abivägede saamiseks nii Briti kui ka Prantsuse poliitilisele ja sõjalisele juhtkonnale lausa taevakingitus. Staapides töötati pingeliselt ning veebruaris 1940 oligi interventsioonikava valmis. Otsustati moodustada kaks väegruppi kodeeritud nimetustega “Avonmouth” ja “Stratford”. Esimene pidi maabuma Narvikis ja liikuma mööda itta suunduvat raudteed Rootsi ja Soome suunas. Väegrupp “Stratford” pidi haarama Lõuna-Norra tähtsamad sadamad Trondheimi, Bergeni ja Stavangeri ning olema valmis Saksamaa võimalike aktsioonide tõrjumiseks. Esialgsete kavade puhul pidi see väegrupp olema tegutsemisvalmis 28. veebruariks ning Narvikisse suunduv grupp 20. märtsiks. Kogu operatsioonis pidi osalema 100 000 meest.⁴¹

Samal ajal kui interventsioonikavad veebruaris 1940 valmisid, oli Talvesõja käigus toimunud pööre. Punaarmeel õnnestus Soome kaitseliinidesse sisse tungida. Pealegi olid reservid väikesed ning sõjavägi rasketes lahingutes väsinud. Niisiis tuli valitsusel ja väejuhatusel lahendada raske küsimus: kas loota välisabile ja jätkata sõda või tüürida rahu sõlmimise suunas?

Teatavasti õnnestus soomlastel rahuvõimaluste sondeerimisel saavutada kontakt Moskva juba jaanuaris 1940. Esialgu toimus see eraviisiliselt Hella Wuolijoe initsia-

⁴⁰ W. Churchill. Tormihoiatust. Tallinn, 1995, lk. 336.

⁴¹ H. Arumäe. Talvesõja draamatilised lõpupäevad. – Horisont 2004, nr. 2; J. Nevakivi. Apu jota ei pyydetty. Liittoutuneet ja Suomen talvisota. Helsinki, 1972; J. Nevakivi. Apu jota ei annetu. Länsivallat ja Suomen talvisota. Juva, 2000.

tiivil, kes välisminister V. Tanneri teadmisel pidas Stockholmis läbirääkimisi Nõukogude saadiku A. Kollontaiga ja Nõukogude saatkonna teise sekretäri B. Jartsevigaga. Rahuva-hendusse sekkus ka Rootsi välisminister C. E. Günther ja 29. jaanuaril saadi V. Molotovilt teade, et N. Liit on põhimõtteliselt valmis rahu sõlmima. Peagi saadud rahutingimused olid raskemad kui sügisel 1939: loovutada kogu Karjala maakitsus Viiburi, Käkisalme ja Sortavala linnaga ning Hanko poolsaar.

Kujunenud keerulises olukorras arenes Soomes edasise tee valiku ümber pinev sise- ja välispoliitiline ning diplomaatiline võitlus. Sõjaväe juhtkonnas kaldus marssal Mannerheim rahu sõlmimise poole, tema asetäitja operatiivalal kindralmajor A. F. Airo oli vastu. Valitsuses pooldasid rahu sõlmimist V. Tanner ja portfelli minister J. K. Paasikivi, vastu olid kaitseminister J. Niukkanen, haridusminister U. Hannula ja kohtuminister J. O. Söderhjelm. M. Jakobsoni hinnangu kohaselt osutus vastuolu lepitamatuks ja mingis ühises välispoliitilises joones kokkuleppele ei jõutud. Sellises olukorras võttis triumviraat – Ryti, Tanner ja Paasikivi – endale otsustamisõiguse riigi saatuse üle ja asus rahupoliitika teele.⁴²

Briti ja Prantsuse esindajad asusid interventsioonikava soomlastele lausa peale suruma, kuid see lükati lõpuks tagasi. Peamiseks põhjuseks oli kaalutlus, et abiväed saabuvad liiga hilja, ning lisaks oli ekspeditsioonikorpus liiga nõrk. Oli selge, et suur osa Briti-Prantsuse vägedest pidi Saksa ohu kartusel jääma Norrassa. Peale selle olid nii Norra kui ka Rootsi resoluutselt kõnesoleva kava vastu.

Kuigi Briti-Prantsuse interventsioonikava jäi ellu viimata, oli sellel Soome saatuse suhtes oluline tähtsus. Paljud uurijad on veendunud, et just lääneriikide sekkumise oht mõjutas Moskvat rahu sõlmima just siis, kui Soome vastupanu oli raugemas ja Nõukogude Liidu sõjamasin täie hoo sisse saanud.

Pärast juhtpoliitikut kitsas ringis ja lõpuks ka valitsuses toimunud dramaatilisi

läbirääkimisi otsustati 6. märtsil saata rahu-delegatsioon peaminister R. Ryti juhtimisel Moskvasse.

Erinevalt sügisel 1939 peetud läbirääkimistest, kui Paasikivi ja Tanner Moskvast kahtsesid, et nende volitused järeleandmiste osas on liiga piiratud, sai Soome delegatsioon rahulepingu sõlmimiseks täiesti vabad käed. Moskvast selgus, et rahutingimused olid raskemad, kui Nõukogude valitsus oli eelnevalt teatanud, kuid maha kaubelda ei õnnestunud enam midagi.

Pikemat aega kestnud rahusondeerimisest ega delegatsiooni sõidust Moskvasse avalikust ei informeeritud. Välisajakirjanduses ilmus küll sellekohaseid kuuldusi, kuid Soome tsensuur ei lubanud neid avaldada. Alles 11. märtsil, päev enne rahulepingu allakirjutamist teatasid ajalehed kontaktidest Soome ja Nõukogude Liidu valitsuse vahel.

11. märtsil kiitis Eduskunna väliskomisjon rahusõlmimise häälega 13:4 heaks. Samal päeval kell 17 avaldasid peaministrid N. Chamberlain ja E. Daladier üheaegselt teadaande lubadusega Soomet abistada, kui vaid viimane esitaks sellekohase palve. Ühes Šotimaa sadamas asus väeosa isegi laevadele, kuid Helsingis oli liisk juba langenud. 12. märtsi hommikul toimunud valitsuse istungil asuti seisukohale, et rahudelegatsioonile tuleb anda volitus rahulepingu allakirjutamiseks. Asjakohasele dokumendile kirjutasiid alla president ja välisminister ning see saadeti telegraafi teel Moskvasse. President K. Kallio ütles volitusele alla kirjutades: “Kuivagu mu käsi, mis on sunnitud sellisele dokumendile alla kirjutama.” Mõni kuu hiljem sai Kallio halvatushoo, mis muutis parema käe liikumisvõimeks.

Rahulepingu sõlmimist heaks kiites ei olnud valitsusel veel teada, kuhu Stalin, Molotov ja Ždanov on otsustanud piiri joone tõmmata. Rahulepingu täpne sisu, kaasa arvatud riigipiir, sai Helsingis teatavaks pärast selle allakirjutamist suure hilinemisega, sest telegrammid Moskvast saabusid Stockholmiga kaudu.

⁴² M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 329–330.

Eduskunnas arutati rahulepingut 15. märtsil. Rahvasaadikud enamasti mõistsid rahu sõlmimise paratamatust, kuid samas sai valitsus ka terava kriitika osaliseks umbes samasuguses sõnastuses, nagu tagantjärele on kritiseeritud K. Pätsi ja K. Selterit baasidelepingu pärast. Rahu sõlmimist nimetati argpükslikuks sammuks. Soome kogu sõjaeelne välispoliitika olevat olnud väär ning õigel ajal polevat osatud kindlustada välisabi. Pealegi olevat valitsus teinud tõsise vea sellega, et ei küsinud enne rahulepingu allakirjutamist Eduskunna arvamust ning seega on toimitud ebaseaduslikult ja kitsendatud parlamendi õigusi.

Rahuleping kiideti heaks 145 häälega. Vastuhäälatajaid oli siiski vaid kolm, erapooletuid üheksa. Istungilt puudus 42 saadikut, kes ei soovinud oma nime kõnesoleva lepinguga nii ega teisiti siduda.

Hitler Soome elupäästjana

Sageli on küsitud: kuidas õigupoolest päästis Talvesõda riigi iseseisvuse? Oli ju Soome sunnitud leppima hoopis karmimate rahutingimustega, kui 1939. aastal nõuti?

Ometigi ei saa Talvesõja mõttekust kahtluse alla seada. Selle tähtsuse hindamisel tuleb silmas pidada kõigepealt kahte asjaolu. Kuigi Nõukogude juhtkonna eesmärgid Soome suhtes jäid endiseks, veenduti Moskvas ometi, et selle riigi allaneelamine on raske ettevõtmine, millega ei saa kiirustada. Teiseks: kangelaslikku võitlust pidades võitis Soome aega. Aeg aga töötas Soome kasuks ning seoses üldise sõjalise olukorra muutumisega võis Soome pääseda Saksa vihmavarju alla.

Sageli on väidetud, et suvel 1940, kui päevakorras oli Eesti, Läti ja Leedu okupeerimine ja annekteerimine, jäeti Soome just Talvesõja kogemuste põhjal rahule. Tõsi küll, tegemist on siiski oletusega, mingisuguseid tõendeid sellise versiooni paikapidavusest ei ole esitatud. Võimalik, et ka ilma Talvesõjata ei oleks Stalin riskinud liiga suure suutäiega,

sirutades üheaegselt käe nii Balti riikide kui ka Soome järele. Soome oleks ka 1939. aasta nõudmistel põhjal sõlmitud lepingu tagajärgi arvestades võrreldamatult paremini kaitstav kui Balti riigid pärast baasidelepingut.

Nii või teisiti, ajaloolased on kindlad, et Stalin, Molotov, Ždanov jt. polnud Soome allutamise plaanidest loobunud. Kindel on ka see, et sõda 1940. aasta suvel olnuks Soomele palju ohtlikum kui eelneval talvel. Prantsusmaa oli agoonias ning Suurbritannial oma probleemidega nii palju tegemist, et Soome abistamisest ei saanud juttugi olla. Niisiis toimus Talvesõda Soomele optimaalsel ajal. Sõda kärelda pakasega tuli kasuks just soomlastele ning lisaks oli moment välisabi saamiseks kõige soodsam. Niisiis, need isikud, kes lootsid läbirääkimiste venitamisega sõda 1940. aasta kevadeni edasi lükata, eksisid.

Soome juhtivate tegelaste memuaarides, samuti ajalookirjanduses domineerib väide, et Soome ja Saksamaa suhted olid ka pärast rahu sõlmimist külmad ning et alles augustis astus H. Göring ootamatu sammu Berliini–Helsingi koostöö alustamiseks. Ka Soome Berliini saadik H. Wuorimaa kurdab oma mälestusteraamatus korduvalt sakslaste külma ja Hitleri enda lausa vihameelse suhtumise üle. Hitleri ja tema mõttekaaslaste arvates oli Soome jõudnud sõjani vaid inglaste ja Rootsi välisministri R. Sandleri õhutusel ning soomlasi tabas selle eest teenitud karistus.⁴³

Kuigi A. Wuorimaa teatas pidevalt Helsingisse, et Saksa valitsus ei soovi Soome heaks midagi teha, oli tegelik pilt veidi teistsugune. Berliini ametliku ja ebaametliku poliitika vahel ilmnis selge erinevus. Nimelt jõudis Talvesõja lõpupäevil Berliini endine Soome president P. E. Svinhufvud ja temaga räägiti hoopis teist juttu kui A. Wuorimaaga. Sõit oli eraviisiline ning V. Tanner kinnitab, et vähemalt valitsusel ei olnud sellest midagi teada. Svinhufvud püüdis tulutult pääseda esialgu Hitleri ja seejärel Ribbentropi jutule taotlusega, et Saksa valitsus kaitseks Moskvas Soome

⁴³ A. Wuorimaa. Lähettiläana Hitlerin Saksassa, lk. 119, 124, 208.

⁴⁴ V. Tanner. Olin välisministriks..., lk. 384.

huve. Lõpuks toimus Svinhufvudi kohtumine E. von Weitzsäckeriga, mis V. Tanneri teada jäi igasuguste tulemusteta.⁴⁴

Kuid kõnesoleva kohtumise tulemustest on ka teistsuguseid andmeid. Allakirjutanu leidis R. Holsti paberite seast ühe tundmatuid teid pidi tema valdusesse sattunud 11. märtsiga dateeritud Saksa välisministeeriumi dokumendi, mis kõneleb Berliini uuest suhtumisest Soomesse juba märtsis 1940.⁴⁵ Dokumendis on fikseeritud: Svinhufvud teatas 10. märtsil Saksa valitsuse nimel Mannerheimile, et Saksamaa nõuab otsekohe Venemaa rahutingimuste vastuvõtmist. Vastasel korral ei suuda Saksa valitsus Moskvas oma soovivat suhtumist Soomesse alal hoida. Mannerheimi nõustumine olevat jõudnud Berliini juba samal päeval, s. o. 10. märtsil. Niisiis, juba märtsis 1940 räägiti Saksa välisministeeriumis salaja Berliini meelet saladusväärsele isikule Saksamaa soovivast suhtumisest Soomesse ja viidati, et selles küsimuses on ka Moskva kontakti astunud.

Samas põhjendatakse vägagi demagoogiliselt Saksa valitsuse poliitilist külmust Soome suhtes Talvesõja ajal. Saksamaa olevat lubanud Venemaa pealetungi Soomele, kuigi see tähendas rünnakut Saksamaa domineeriva seisundi vastu Läänemerele ja riivas tema huvisid kogu Ida-Euroopas vaid seetõttu, et seoses sellega tõusis kogu maailmas võimas antikommunistlik laine ning teravnesid vastuolud Venemaa ja lääneriikide vahel. See eesmärk on saavutatud ja Saksamaal on võimalus “teha Soome asjast oma asi”, kusjuures Soome ei pea kartma ohtu Venemaa poolt. Soome peab küll tooma ohvreid ning nõustuma Venemaa nõuetega, kuid sellega päästetakse Soome iseseisvus.

Kuigi kõnesolev avaldus oli tehtud isikule, kes polnud valitsusega otseselt seotud, kinnitab see siiski, et Saksa valitsuse suhtumine Soomesse oli muutumas. Mõni aeg hiljem, augustis-septembris 1940 tegigi Saksa valitsus “Soome asjast oma asja”.

Marssal Mannerheim kohtus 18. augusti

til Göringi abilise relvakaubanduse alal J. Veltjensiga. Veltjens soovis, et Soome anaks loa varustada Norras paiknevaid Saksa vägesid läbi Soome ning lubaks haigetel ja puhkusele minevatel sõjaväelastel sõita läbi Soome territooriumi. Pärast konsulteerimist presidendi kohusetäitja R. Rytiga andis Mannerheim jaatava vastuse. Tehniline kokkulepe Saksa sõjaväelise transiidi osas sõlmiti 12. septembril ja asjakohane leping 22. septembril. Mannerheimi hinnangul mõisteti Soomes, et Berliini ettepanek oli tookordsetes oludes ainus õlekõrs, millest oli võimalik kinni haarata.⁴⁶ M. Jakobson kinnitab sedasama: “Pakkumine oli otsekui päästerõngas uppujale: sellest haarati kohe kinni.”⁴⁷

Mannerheimi hinnangul, mida on jaganud mitmed uurijad, oleks ilma selle lepinguta langenud Soome taas Nõukogude Liidu kallaletungi ohvriks, millele tookord ei oleks suudetud vastu panna.

Millega seletada Göringi–Veltjensi aktsiooni, mis paratamatult oli suunatud Nõukogude Liidu huvide vastu?

Tegemist oli selge viitega suunamuutusele Hitleri sõjaprogrammis. Teatavasti pakkus Hitler pärast Prantsusmaa purustamist Suurbritanniale taas rahu, nagu ta seda oli teinud ka pärast Poola vallutamist. Inglisele lubati valitsemist maailmamerele ja impeeriumi püsivust, kuid tahtejõulise Winston Churchilli ümber koondunud valitsus lootis USA abile ega andnud järele. Sakslaste järgnenud massiline õhuofensiiv Inglismaa vastu ei toonud sakslastele edu. Kindlat ülekaalu õhus ei õnnestunud saavutada ning sellega kadusid eeldused operatsiooni *Seelöwe* õnnestumiseks. Just sellel asjaolul oli Soome edasise saatuse suhtes oluline tähtsus. Hitler pööras pilgu Itta ning päevakorda tõusis *Barbarossa* kava.

Soome pääses küll Saksa vihmavarju alla, kuid sellega määrati kindlaks ka riigi ja rahva edasine tee, mis saladuskatte all viis Jätkusõjani.

⁴⁵ Politischer Bericht No 3., 11.03.1940. KA, R. Holstin arkisto, lk. 68.

⁴⁶ G: Mannerheim. Muistemat. II, lk. 289–290.

⁴⁷ M. Jakobson. Talvesõja diplomaatia, lk. 223.

Eeltoodust järeldub: väide, nagu oleks sügisel 1939 Eesti ja Soome reageerinud Moskva nõudmistele üksnes seetõttu erinevalt, et Eesti oli autoritaarne ja Soome demokraatlik riik, ei pea paika. Sama alusetud on vihjed, nagu oleks president Konstantin Päts ainuisikuliselt otsustanud baasidelepingu sõlmimise. Nii president, valitsus, sõjavägede juhtkond kui ka Riigikogu valitsusmeelne blokk ning opositsiooni esindajad olid selles küsimuses ühel meelel. Valitsuse ja sõjavägede juhtkonna veendumus, et Moskva nõudmiste tagasilükkamine tähendab sõda, on hiljem tõeseks osutunud.

Soome puhul on veenvalt tõestatud, et Talvesõja eel otsustas riigi välispoliitika üle vaid pool tosinat juhtivat poliitikut. Enamik neist ei pidanud kallaletungiohtu reaalseks ning sõja puhkemine oli valitsusele üllatuseks.

Ka pärast Talvesõja lõppu jäi Soome välispoliitika juhtimine mõnest isikust koosneva nn. siseringi monopoliks ning suhete arendamine Saksamaaga läks välisministeeriumilt kindralstaabi kätte. Osa valitsuse liikmetest, rääkimata Eduskunnast, ei olnud informeeritud nendest sammudest, mis viisid Jätkusõja puhkemiseni.*

Pärast käeaoleva artikli valmimist on ühes äsja Soomes ilmunud teoses – E. Hautamäki. Suomi myrskyn silmässä. Marsalkka C. G. E. Mannerheimin kansion S-32 salaiset asiakirjat vuosilta 1932–1940. Osa 1. Helsinki, 2005 – esitatud uusi ja üllatavaid, kuid samas ka vaieldavaid andmeid suurriikide poliitikast Soome suhtes Talvesõja ajal. Vt. ka retsensiooni “Mida uskuda?” käesolevas Tuna numbris.

Heino Arumäe

(1928)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloolasena 1953. a. Ajalookandidaat 1960, ajaloodoktor 1987. Töötanud TA Ajaloo Instituudis teadurina ja sektorijuhatajana 1959–1998. Uurimisvaldkond: lähiajalugu, eriti Eesti Vabariigi välispoliitika 1918–1940.

*Artikkel on valminud Sihtasutuse Eesti Teadusfondi granti nr. 5972 toetusel.

Göring ja Soome Talvesõda

Kalervo Hovi

Talvesõda, soomlaste püha sõda, pakub Soome ajaloolastele ikka veel huvi. Esimesed romaanid Talvesõjast, samuti väejuhtide mälestused ilmusid juba 1940-ndate lõpus. Esimene teaduslik ülevaade avaldati 1949. aastal, 1955. aastal tõusis see harrastus uuele tasemele, kui Wolf H. Halsti avaldas esimese osa oma suurest sõjaajaloost “Talvesõda 1939–1940”. Samal aastal andis Max Jakobson välja oma kuulsa teose “Talvesõja diplomaatia. Soome maailmapoliitika 1938–1940”. Raamat vastas tõese teabe vajadusele. Raamat tõlgiti rootsi, saksa ja inglise keelde ning autori uue sissejuhatusena varustatuna sellest on välja antud Soomes 7. trükk 2002. aastal.¹ Uusim tõlgitud variant puudutab Saksamaa riigimarssali Herman Göringi rolli Talvesõjas.

Göringi-diskussiooni juured

Diskussiooni juured algavad juba 1970-ndate keskelt ning arutelu on viimaste aastatega ainult hoogustunud. Sakslase Gerd R. Ueberschäri teos “Hitler und Finland. Die deutsch-finnischen Beziehungen während

des Hitler-Stalin-Paktes” (1978) nentis, et väikesed ja keskmise suurusega rahvused ei olnud Hitleri liitlased ning Soomegi ei kuulunud selliste *Hilfsvölkern*’i hulka nagu rootslased, taanlased ja norralased või Balti riigid, mis kuulusid Saksamaa *Lebensraum*’i äärele. Saksamaa loovutas tuntud Molotovi-Ribbentropi lepingu järgi Soome, Eesti, Läti, Poola idaosad ja Bessaraabia ning natuke hiljem ka Leedu Nõukogude Liidu huvisfääri. Kui Soome ei nõustunud loovutama Moskva läbirääkimistes oktoobris-novembris 1939. aastal Nõukogude Liidu poolt nõutud piirkondi, siis 30. novembril 1939. aastal asus Punaarmee rünnakule. Algas Talvesõda, mis kestis kolm ja pool kuud.

Kohe sõja algusest alates oli Saksamaa riigivalitsus kindlalt erapooletu. Relvade toomine lõpetati ning takistati ka Itaalia ja Ungari relvasaadetisi. Hitler kirjutas või lasi 08.12.39 *Völkischer Beobachteris* kirjutada artikli, kus eitati Saksamaa vastutust seoses sündmustega, mis olid toimunud Põhja-Euroopas, ning süüdistati karmilt soomlasi nende vihameelse suhtumise pärast sakslastesse.

Saksa-Soome suhted jõudsid nullpunkti. Hiljem üritas Hitler mitmeid kordi selgitada oma seisukohta, kuid kuni Talvesõda kestis, toetas Saksamaa avalikult Nõukogude Liidu poliitikat. Sakslaste toimikute põhjal võtab Ueberschär Hitleri sõnu tõe pähe ja hülgab seal mõned kohad, kus Göringi seisukohad lähevad Hitleri omadest lahku.²

Kolm aastat varem oli selle valdkonna soomlasest eelkäija Risto O. Peltovuori avaldanud väitekirja “Saksamaa ja Soome Talvesõda”. Ta uuris enam-vähem samu saksa dokumente mis Ueberschärgi, kuid ta kasutas

¹ H. Öhquist. Talvisota minun näkökulmastani. Porvoo, 1949; A. Korhonen. Toisen maailmansodan aika. – Suomen historian käsikirja II. Toim. A. Korhonen. Porvoo, 1949; W. H. Halsti. Suomen sota 1939–1945 I. Talvisota 1939–1940. Porvoo, 1955; M. Jacobson. Diplomaattien talvisota. Suomi maailmanpolitiikassa 1938–40. Porvoo, 1955; autori sissejuhatusena varustatud uuendatud 7. trükk. Porvoo, 2002.

² G. R. Ueberschär. Hitler und Finnland 1939–1941. Die deutsch-finnischen Beziehungen während der Hitler-Stalin-Paktes. – Frankfurter Historische Abhandlungen 16. Wiesbaden, 1978, lk. 111–117.

Uusim suur Molotovi-Ribbentropi pakti sündi ja tagajärgi käsitlev saksa uurimus ei võta aluseks Talvesõda, vaid valgustab eelajalugu ja “vihmavarju”, mille Hitler Soome kaitseks ulatas, ning arengut, mis viis Saksamaa ja Soome Jätkusõjas ühele poolele: J. Lipinsky. Das geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999. – Europäische Hochschulschriften III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 991. Frankfurt am Main, 2004, lk. 230–231.

Göring ja Mannerheim jahil Ida-Preisimaal 1935.

ka rootslaste ja soomlaste allikaid. Nendest kerkib esile pilt, mis viitab rohkem Göringi erilisele rollile ja isegi Hitleri järeleandlikkusele Soome relvastusküsimuses. Moskva läbirääkimiste ajal said soomlased Saksamaalt mitmeid mitteametlikke nõuandeid. Oktoobri lõpus sekkus asjasse ka Göring. Pidades nõu oma rootslasest langsu Eric von Roseniga, kaitses ta alguses Hitleri idapoliitikat, suhtus soomlastesse külmalt ja noomis neid ebasõbraliku poliitika pärast. Hitleri idapoliitikat kaitses oleks ta peaaegu nutma puhkenud ning väitnud, et enam ta ei jõua. Tema oli siin ja kaitses kommuniste, ning see käis ta tõekspidamistele vastu. Järgmisel päeval palus ta soomlastele teatada, et nood peavad ilmtingimata tegutsema karmilt eriti Lääne-Soomet puudutavate nõudmistega. Stalinit mõjutaks ainult resolutsus. Göring lubas asjasse uuesti sekkuda, kui Soome seisukord nõrgeneb.

Kui läbirääkimised Moskvast venisid, siis saatis Göring novembri alguses rootslaste kaudu isikliku teate marssal Mannerheimile. Soome peaks nõustuma venelaste tingi-

mustega laevastikubaasi suhtes Soome lahe lääneosas, muidu alustavad venelased sõda. Saksamaa ei oleks saanud praegu aidata, kuid asja võiks hiljem parandada. Göringi emissar krahv Carl Armfelt loovutas teate Mannerheimile 06.11.39.³

Vahepeal tegeles Göring aktiivselt relvade tarnimisega. Varem kokku lepitud kogused saadeti Rootsi kaudu Soome, samuti lubati läbi Itaalia transiitlennud. Seda märkas siiski Rootsi ajakirjandus ja tegi sellest suure uudise. Kui Nõukogude Liit karmilt protesteeris, siis lõpetas Saksamaa relvatarneed. Mõni kogus pääses siiski "tolliametnike eksimuse tõttu" läbi. Göring ütles vihaselt, et kui Rootsi ajalehed oleksid kannatanud paar päeva oodata, siis oleks asi korda saanud. Saksa relvatoimetisi jätkati nii, et relvad müüdi Rootsile, kes tohtis need edasi müüa Soomele – peaasi et avalikkus sellest teada ei saaks. Göring kinnitas oma relvamüüjale kolonel Veltjensile, et Hitler on sellise tegutsemisviisi heaks kiitnud. Asi oli siiski Nõukogude Liidu pideva valve tõttu riskantne. 22. detsembril 1940 otsustati kindluse mõttes,

³ R. O. Peltovuori. Saksa ja Suomen talvisota. Helsinki, 1975, lk. 51–52.

et relvi tohib müüa ainult Rootsile, kes pidi lubama, et ta ei müü ega loovuta neid edasi. Pärast seda andis Rootsi relvi oma varudest, mida siis Saksamaa jälle täiendas.⁴

Kõigist Saksamaa juhtidest suhtus Göring Soomesse kõige sõbralikumalt ning tema ringkondadest olid pärit terve sõja vältel tulnud kaastundlikud ja julgustavad teated Soomele. Tema arvates olid soomlased head sõdurid, ent viletsad diplomaadid. Göring kordas oma algset nõuannet veel päris sõja lõpulgi. Ta teatas Soome valitsuse erisaadikule, endisele peaministrile T. M. Kivimäkile, et Soome peab sõlmima rahu isegi ränkade tingimustega. Kõike saaks hiljem parandada. Göring kinnitas oma sõnumit, öeldes tuntud rootslasest uurimisreisijale Sven Hedinile, et kõige tähtsam on, et vähemalt väikegi osa Soomest jääks okupeerimata.⁵

Heikki Ylikangase panus

Peltovuori ei öelnud, kas Göringi teated Soome valitsust mõjutasid. Seda rohkem oli sel seisukohal Heikki Ylikangas, professor, kes on kirjutanud Soome ajaloo eri etappide kohta mitu märkimisväärset raamatut. Ta avaldas käesoleva aastakümne alguses kaks tugevat artiklit Saksamaa ja Soome suhetest Talvesõja ajal: “Trump, mida ei kasutatud” (1999) ning “Soome ja Saksamaa Talvesõjast rahuni” (2001), enamjaolt soome allikate põhjal. Viimane artikkel on sajaleheküljeline väike uurimustöö. Mõlema artikli peamine mõte on, et Soome valitsus lükkas tagasi Suurbritannia ja Prantsusmaa pakutud abi ning sõlmis rasketest tingimustest hoolimata rahu, sest olulisemad ministrid uskusid Saksamaa võitu maailmasõjas.⁶

Teises mainitud artiklis seletab Ylikangas eriti hästi lahti Peltovuori poolt juba varem

mainitud Göringi 22. veebruaril 1940. aastal saadetud teate Kivimäkile. Ylikangas ei nimeta Peltovuorit, vaid toetub kindral Paavo Talvela arhiivist leitud kõnede sisule. Talvela tänas oma kõnes Berliinis 1940. aasta detsembris Göringit selle eest, et ta oli veebruaris andnud Soome valitsusele nõu sõlmida viivitamatult rahu. Talvela järgi oli Soome seda nõuannet järginud. Hiljem kirjeldas kindral W. E. Tuompo oma päevikus arutelusid, mida ta pidas Mannerheimiga peastaabis. Göring oli juba enne sõda saatnud Mannerheimile kirja, milles ta kirjutas, et soomlased peaksid Nõukogude Liidu tingimustega nõustuma, sest muidu viimane ründab. Göring oli apelleerinud sellele, et hiljem esialgne olukord taastatakse. Mannerheim olevat mitu korda kahetsenud, et Göringi nõuannet kuulda ei võetud.⁷

Ylikangasel on Göringi tähtsa nõuande kohta rohkem infot. Soome valitsus pidas eriti tähtsaks, et ukсед Saksamaale ei sulguks lõplikult, eriti kui 12. veebruariks 1940 oli rinde Summas murdunud ja Soome väed olid sunnitud taanduma vahepositsioonidele. 19. veebruaril saadeti Kivimäki uuesti Berliini ja seekord võttis teda vastu välisministeeriumi riigisekretär Ernst von Weizsäcker. Kivimäki jutustas talle antud juhiste kohaselt, et soomlastele ei jää selles tupikus muud võimalust, kui võtta lääneriikidelt vastu lubatud abi. Weizsäcker hakkas kohe soomlasi sellelt hukatuslikult teelt ära kallutama. Ta kinnitas, et Saksamaal ei ole midagi selle vastu, kui Rootsi aitaks Soomet. Saksamaa oli vaid lääneriikide interventsiooni vastu Skandinaaviasse. Just samal päeval oli Hitler määranud, et Norra okupeerimiseks peab “Weserübingi” plaaniga kiirustama.

Arutlust Weizsäckeriga saadi Soomes aru kui muutusest Saksamaa seisukohtades. Veel otsustavam oli, et nüüd nõustus Göring

⁴ R. O. Peltovuori. Saksa ja Suomen Talvisota, lk. 69–70.

⁵ Samas, lk. 109–110.

⁶ H. Ylikangas. Valttiässä jota ei käytetty. – Väkivallasta sanan valtaan. Suomalaista menneisyyttä keskiajalta nykypäivään. Helsinki, 1999; H. Ylikangas. Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan. – H. Ylikangas. Tulkintani talvisodasta. Helsinki, 2001, lk. 147–149.

⁷ H. Ylikangas. Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan, lk. 157–158, 167–168.

Kivimäki vastu võtma oma kodus. Kivimäki on kirjeldanud kohtumist oma memuaarides lühidalt: “Göring võttis mind sõbralikult vastu, aga kui ma rääkisin talle oma asjast, siis ei reageerinud ta sellele muudmoodi, kui soovitas soomlastel kiirelt rahu sõlmida. Göring mainis veel lisaks, et kui Saksamaa sõja võidab, siis saaksime intressidega tagasi selle, mille me kaotaksime.”⁸

Kivimäki sõber ja reisikaaslane Ragnar Nordström räägib oma memuaarides, mis avaldatud postuumselt, üksikasjalikumalt, mida ta oli Kivimäkilt kuulnud. Göring olevat öelnud, et see ei tähenda midagi, kui Viipuri ja Sortavala peaks kaotatama, peaasi, et Soome iseseisvus säiliks ja rahvast ei tabaks hukatus. Okupeeritud Soomet ohustaksid küüditamine ja hävituslaagrid. Kohtumise lõppedes saatnud Göring Kivimäki esikusse, võtnud tal kahe käega käest kinni ja öelnud: “Pidage meeles, et teil on vaja sõlmida rahu ükskõik millistel tingimustel. Garanteerin, et kui me lühikese aja pärast astume sõtta Venemaa vastu, siis te saate kõik intressidega tagasi.”⁹

23. veebruaril helistas Kivimäki Berliinist peaminister Rytile, kuid tutvustas pealtkuulamise ja lindistamise hirmus asja nii varjatud moel, et peaminister ei saanud aru muust, kui sellest, et Kivimäki oli kohtunud Göringiga. Valitsuse väliskomisjon käsitles samal päeval Nõukogude Liidult saadud rahutingimusi ja jätkas 25. veebruaril koosolekut kogu valitsusega. Nüüd oli Kivimäki sõnum teada nii Rytile kui ka välisminister Tannerile. Nad ei paljastanud Göringi teadet kartuses, et see info võiks lekkida, vaid esitasid oma seiskohana arvamuse, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu liitlассуhted pole püsivad ning välja pakutud maa-alade loovutamise peab nõustuma. Tagasi tuleb lükata vaid Nõukogude Liidu pakutud abistamisele-

ping, sest see võiks Soome viia sõtta Saksamaa vastu. Ryti tegi ettepaneku saata Tanner Stockholmi teavitama Stalinit, et ebasoodus vaherahu ei jääks püsima ning Soome võiks üritada kasutada esimest sobivat võimalust selle parandamiseks.

Järgmisele valitsuse koosolekule 28.02 jõudis ka Kivimäki kohale. Ta sõnastas saadud nõuande niimoodi: “Soomele on kõige targem sõlmida rahu ükskõik millistel tingimustel ja oodata suure sõja lõppu, kui endine olukord taastatakse, hoolimata sellest, milline osapool sõja võidab (Saksamaa või lääneriigid).” Lääneriikide võimalik abi jäi valitsuse aruteludesse peaaegu lõpuni.

Ylikangas peab otsustavaks 28. veebruaril Ryti valitsuse istungil esitatud kiire rahu põhjendust: “Parem on hoida armeed võitlusvõimelisena ja maad hävitusest, siis oleme sellises vormis, et soodsate sündmuste puhkedes oleme ka ise midagi väärt. Parem alustada maa tagasivallutamist Viipurist kui Tornios.” Avaldust ei saa tõlgendada muud moodi, kui et Ryti ootas Soomele saabuvat võimalust vallutada Karjala tagasi Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja tulemuseks. Ylikangas kinnitab oma tõlgendust, nentides, et see eeldas Saksamaa võitu ja Inglismaa kaotust.¹⁰

Seejärel oli vaja saada peastaap ja kõrgemad rindekomanndörid rahu poolele. See juhtus 29.02, kui Mannerheim osutas valitsusele solidaarsust, ilmselt ka seetõttu, et ülemjuhataja oli Göringi sõnumist teadlik. Ylikangase meelest ei pidanud rindekomanndörid olukorda nii katastroofiliseks, et see oleks sundinud rahu sõlmima.¹¹ 6. märtsil läks rahudelegatsioon, mida juhtis peaminister Ryti, Moskvasse. Talvesõda lõpetav rahu sõlmiti 13. märtsil 1940 mitmete maa-alade loovutamise, ent ilma vastastikuse abistamise lepinguta.

⁸ T. M. Kivimäki. Suomalaisen poliitikon muistelmat. Porvoo, 1965, lk. 127–128.

⁹ R. Nordström. Voitto tai kuolema. Jääkärieverstin elämä ja perintö. Suom. ja huomautuksin varustanut R.-R. Nordström. Juva, 1996, lk. 244–246. Vt. ka H. Ylikangas. Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan, lk. 182–184.

¹⁰ H. Ylikangas. Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan, lk. 193–202.

¹¹ Samas, lk. 203.

Kriitika sünd

Ylikangase teesidest kerkis Soomes juhtivate ajaloouurijate vahel viimaste aastate elavaim vaidlus. Just see väide, et Soome sõlmis raske rahu lääneriikide abipakkumise hoolimata, sest Soome juhid uskusid Saksamaa võitu, äratas suurt vastuseisu. Professor Jukka Nevakivi on kolme aastakümne jooksul uurinud muu hulgas just lääneriikide abipakkumist Soomele. Tema arvates olid Soome jõuvarud otsas ning üksnes see oligi piisav põhjus sõlmida rahu võimalikult ruttu. Hiljem on selgunud, et sõja lõpus langes Viipuri lähistel 5000 meest päevas. Lisaks sellele olid lääneriikide lubadused ebamäärased, teated abivägede suurusest vaheldusid ning lubatud väed oleksid igal juhul olnud liiga väikesed, et neil oleks olnud mõju sõja käigule. Mannerheim oli ka täiesti teadlik sellest, et abivägede tegelik eesmärk oli Põhja-Rootsi malmi leiualade okupeerimine.

Eriti lükkab Nevakivi ümber selle arusaamise, nagu oleks Soome sõjaline ja poliitiline juhtkond Talvesõja ajal orienteerunud Saksamaale. Hilisem areng oli teistsugune, aga veebruaris-märtsis 1940 ei saanud Nevakivi arvates keegi Soomes mõelda, et lääneriigid kaotaksid sõja. Prantsuse armee seisis puutumatu oma tugevatel positsioonidel ning midagi otsustavat polnud toimunud.

Ei võidud ka mõelda, et Hitler julgeks minna sõtta Nõukogude Liidu vastu enne, kui lääneriigid on alistatud. Nevakivi peab lausa naiivseks ideed, et valitsuse sisering uskus Berliinist tulnud lubadusi. Pigem oli Soome valitsus mures Saksamaa võimalike kavatsuste pärast Ahvenamaa ja Soome lääneosa suhtes.¹²

Suur Talvesõja-diskussioon

Vilgas arutelu äratas tähelepanu ning ajendas Risto Ryti-Seltsi, Paasikivi-Seltsi ja Helsingi ülikooli poliitajaloo õppetooli korraldama 23. novembril 2003 suure diskussiooniürituse Talvesõja teemadel. Põhivaidlejad olid “süüdistatav” Heikki Ylikangas ja “süüdistaja” Ohto Manninen.

Ylikangas jäi oma teesidele truuks. Põhiküsimuseks oli, miks tõrjus Soome valitsus lääneriikide pakutud abi ja sõlmis meelsami ni ebasoodsa rahu koos suurte kaotustega. Ylikangas tõlgendas seda nii, et juhtministrid uskusid Saksamaa võitu ja lääneriikide kaotust. Soome osapool oli 22. veebruaril võtnud omaks Göringi nõuande ja sõlmis rahu, lootes kaotatud maa-alad tagasi saada. Seetõttu oli pärast 25. kuupäeva hakatud süstemaatiliselt rääkima vaerahust ja mitte rahust. Ent mis jõududega saada tagasi Karjala? Ylikangase arvates oli see võimalik ainult Saksamaa abiga. Peaminister Ryti oli kindel, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu sõprus ei ole püsiv. Saksamaa pidas sel hetkel Molotovi-Ribbentropi paktist siiski kinni ning seetõttu tuligi Göringi nõuannet hoida salajas.

Ohto Manninen, professor, kes on niisamuti kirjutanud Talvesõjast ja üleüldse Soome sõjaajaloost mitmeid teoseid, oli viimati koos Kauko Rumpuneniga publitseerinud valitsuse nõupidamiste protokolle Talvesõja ajast.¹³ Mannineni peargument oli, et kõik Ylikangase väited ei põhine allkatel. Tä nentis ka – Ryti olevat pigem kartnud, et sakslased võiksid tungida Ahvenamaale ja Lääne-Soome. Mannineni arvates oli kiire rahu sõlmimise juures otsustav see kartus, et Saksamaa võiks takistada lääneriikidest saabuvaid abivägesid. Saksamaalt tuli mitmesuguseid teateid, kuid ühise sõjakäigu lubadus puudus. Teises seoses tõstatas Manninen küsimuse, kas Saksamaad

¹² J. Nevakivi. *Apu jota ei annettu. Länsivallat ja Suomen talvisota 1939–1940*. Helsinki, 2000; vrd. J. Nevakivi. *Apu jota ei pyydetty. Liittoutuneet ja Suomen Talvisota 1939–1940*. Helsinki, 1972; J. Nevakivi. *Appeal That Was Never Made. The Allies, Scandinavia and the Finnish Winter War 1939–1940*. London, 1976; J. Nevakivi. *Ystävistä vihollisiksi. Suomi Englannin politiikassa 1940–1941*. Helsinki, 1976.

¹³ *Murhenäytelmän vuorosanat. Talvisodan hallituksen keskustelut. Toim. Ohto Manninen ja Kauko Rumpunen*. Helsinki, 2003.

sai üleüldse usaldada. Ryti oleks öelnud, et Saksamaa võib ehk võita Nõukogude Liidu, aga mitte Teist maailmasõda. Diskussioonis korraldi veel muid varasemaid seisukohti, mida oli esile toonud juba Nevakivigi. Ylikangas jäi oma tõlgendusele kindlaks, seepärast lõppes arutelu lahenduseta.¹⁴

Diskussioonist kasvas välja veel mitu erinevat seisukohti selgitavat kirjutist ajakirjades *Historiallinen Aikakauskirja* ja *Historisk Tidskrift för Finland*. Ylikangas koondas oma põhiargumendid artiklisse “Vaherahu 1940 – millise sõja ootuses?”¹⁵. Ohto Manninen vastas sellele järgmises ajakirjanumbris oma artikliga “Vaherahu – eksistentsi säilitamiseks”. Ta nõuab Ylikangaselt täpsemat allikakriitikat. Manninen seostab Göringi sõnumi Saksamaa plaanidega okupeerida Norra. 28. veebruari valitsuse istungil tõdes Kivimäki protokollil järgi üldiselt järgmist: “Ei varjatud seda, et Saksamaa teeb kõik takistamaks Prantsuse ja Inglise vägede tegevust siin ja transportimist siia. Sest kuigi nad räägivad Soome aitamisest, on nende peaeesmärgiks kahjustada Saksamaad, sh. takistada malmieksporti. Kui tõdetakse, et siin on lääneriikide regulaarvägesid, siis saadab Saksamaa nende vastu lennukieskadrilli. Rootsi on sunnitud nende läbitulekut takistama. Jääb ainult kolmas võimalus. Soomel on kõige targem teha rahu ükskõik millistel tingimustel ja oodata suure sõja lõppu, kui taastatakse endine olukord, ükskõik, kumb osapool sõja võidab.”

Järgnevalt nendib Manninen, et Ryti ja Tanneri keeldumine Nõukogude Liidu abiandmislepingust 25. veebruaril ei põhinenud Göringu lubadusel alustada sõda. Valitsuse istungil oli protokollil järgi kasutusel vaid Kivimäki telegramm, kus oli lühidalt kirjas seesama, mis oli eespool tsiteeritud. Sama protokollil järgi oli Kivimäki reisimisprobleemide tõttu veel Berliinis ja pääses sealt alles

26. veebruaril Stockholmi. Mannineni sõnul keelduti abiandmislepingust sellepärast, et Soome oleks sattunud samasugusesse seotud olukorda nagu Balti riigid. Manninen juhib veel tähelepanu sellele, et Rytilt ja Tannerilt ei ole leitud avaldusi, milles usutakse Saksamaa võitu, seevastu lääneriikide võidu kohta küll. Kiire rahu sõlmimist seletaks ka rindejoon, mis nihkus neil päevil Viiburile üha lähemale. Teised, kes diskussioonis osalesid, tõid esile ka Mannineni toetavaid allikakriitilisi täpsustusi.¹⁶

Ylikangas vastas järgmises numbris. Tema meelest oli vastuoluline see, et kui Ryti uskus lääneriikide võitu, siis miks tõrjus ta plaanipäraselt sõja algusest alates nii abipalve esitamist kui ka lääneriikide abipakkumist ning miks ta saatis Kivimäki Saksamaalt Soomele abi paluma. Ylikangas nimetab veel muidki tõendeid selle kohta, et Kivimäki oli saanud Soome valitsusele saata oma teate enne 25. kuupäeva arutelusid. Ta küsib ka, miks muidu Ryti ja Tanner võtsid jutuks sama päeva koosolekul Saksamaa ja Nõukogude Liidu sõja võimalikuse küsimuse ning võimaluse saada Karjala tagasi. Siiski võis Ryti pikemas perspektiivis uskuda lääneriikide võitu. Esimese maailmasõja näide oli väga selge. Kõigepealt alistas Saksamaa Venemaa ja pärast seda alistasid lääneriigid Saksamaa. Sellist lahendust ei olnud siiski kuigi peatselt oodata ja Soome pidi hoolitsema oma huvide eest enne seda.¹⁷

Ohto Manninen oli rõõmus selle üle, et ka Ylikangas oli koos teistega aktsepteerimas, et Ryti võis uskuda lääneriikide lõplikku võitu suures sõjas. Teisalt möönab ta, et Ylikangase tõlgendus on loogiline, kuid ei hõlma kõiki asjasse puutuvaid tervikuid. Manninen vaidlustab ka Ylikangase tõlgenduse, et Karjala vallutamise plaan oleks seotud Tanneri korraldusega mõjutada Stalinit, või et Göringi sõnum oleks saanud kuidagigi mõjutada

¹⁴ P. Kanervo. Tutkijoiden talvisota. Selostus Turun yliopiston yleisen historian tutkijaseminaarissa 3.12.2003.

¹⁵ H. Ylikangas. Väli rauha – minkä sodan odotuksessa? – *Historiallinen Aikakauskirja* 2003, nr. 4.

¹⁶ O. Manninen. Väli rauha – olemassaolon säilyttämiseksi. – *Historiallinen Aikakauskirja* 2004, nr. 1. Mannineni toetavaid allikakriitilisi märkusi vt.: S. Eskola. Professori Ylikangas ja talvisodan rauha; M. Häikiö. Lähdekriitikkia Ylikankaalle Göringistä ja talvisodasta. – *Historiallinen Aikakauskirja* 2004, nr. 1.

¹⁷ H. Ylikangas. Kysymyksiä ja vastauksia koskien talvisodan rauhaa. – *Historiallinen Aikakauskirja* 2004, nr. 2.

Soome valitsuse arutelu 25. veebruaril rahutingimuste üle. Ta oli ju mitu korda maininud seda sageli kohatavat kahtlust, et kas Göring oligi nii tähtis mõjutaja, kui tema formaalne positsioon eeldas.¹⁸

Ylikangas mõõnis oma võimalikke vigu allikate tõlgendamisel ja tõdes, et ta võib aktsepteerida Ryti nägemust lääneriikide võidust pikemas perspektiivis, aga et sellel pole olulist tähtsust Göringi sõnumi mõju suhtes veebruaris-märtsis 1940. Ta oli jätkuvalt kindel, et on olemas Nordstörmi selge mälestusteade Göringi kohta, kes oli rääkinud varsti algavast sõjast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Kogu väitluse seisukohalt oli oluline see, kuidas Soome valitsus Göringi sõnumile reageeris. Ylikangas ei pea siiani tõestatuks, et Kivimäki poleks saanud Göringi sõnumi Rytile enne valitsuse otsustavat koosolekut 25. veebruaril teatavaks teha. Igal juhul Ryti rääkis kolm päeva kindlast vajadusest säilitada armee tegutsemisvõimelisena soodsa võimaluse tekkimise puhuks ning et parem on alustada Karjala tagasivallutamist Viiburist, mitte Tornios.¹⁹

Lääneriikide abi ebapiisavus, ebamäärasus ja kahtlused selle tõeliste eesmärkide suhtes, aga ka rindeolukorra raskus, kui isegi mitte katastroofilisus, olid juba iseenesest piisavad põhjused seletamaks valitsuse otsust sõlmida rahu, kuid tähelepanuta ei võiks minu arvates jätta ka Göringi poolt pakutud ahvatlevat võimalust ning Ryti sellekohast vaieldamatut ütlust. Muus suhtes lähenesid seisukohad üksteisele ning Historiallinen Aikakauskirja peatas ajutiselt arutelu.

Taas Göring

Göring ei ole soomlaste väitlustest siiski kadunud, vaid on kerkinud nähtavale siit ja seal. Minu õpilasel Pirkko Kanervol on just

valminud litsentsiaaditöö ning ta viimistleb oma väitekirja Itaalia ja Soome suhetest Talvesõja ajal. Ta on põhjalikult kursis Itaalia allikatega ning tal on arutelule lisada omapäraseid seiku Göringi rollist. Tema lähtekoht on, et Itaalia aitas Soomet Rootsi järel kõige rohkem. Talvesõja äratatud sümpaatialaine ulatus Itaalias kõige kõrgema valitsustasemeni. Lisaks oli Itaalia probleemide oma suure liitlasega kolmikpaktis. Sügisel 1939 ei pidanud Hitler vajalikuks informeerida Itaaliat oma välispoliitilistest algatustest, mis Mussolinit tuntavalt ärritas. See ärritus muundus osaks silmatorkavast abist Soomele, kes sai Itaalialt hävituslennukeid, lendureid ja relvi. 5. jaanuaril 1940 kirjutas Mussolini Hitlerile, laites tolle asumist Nõukogude Liidu liitlaseks ning rõhutatades vajadust Soomet toetada. Itaalia allikate järgi oli Hitleri reaktsioon huvitav. Ta luges kirja selle saamise järel kohe kaks korda läbi ja küsis Itaalia saadikult Attolicolt, kas itaallased tõesti tunnevad nii suurt sümpaatiat soomlaste vastu. Attolico vastas kindlalt jah.

Hitler ütles, et ta saab sellest aru, kuid lisas, et inglased olid ässitanud soomlasi olema teljeriikide vastu ebasõbralikud Abessiinia, Hispaania, Tšehhoslovakkia ja Poola juhtumil. Lisaks olid Nõukogude Liidu tingimused tema meelest suurriigi kohta mõõdukad. Soomlaste tõelised sõbrad oleksid pidanud soovitava neil järele anda. Pärast seda oli Hitler pidanud viis tundi nõu Ribbentropi ja Göringiga, kuidas kirjale vastata.²⁰ See viitab sellele, et Göring, kes oli võimsuselt teine mees riigis, kuulus Saksamaa välispoliitikat juhtivasse triumviraati ja võib-olla oli just tema Talvesõja ajal see "wahre Freund Finnlands".

2005. aasta suvel jõudis avalikkuse ette uus allikas Göringi ja Talvesõja kohta. See oli välisminister Erkki Tuomioja naisevenna paberite hulgast leitud koopia Kivimäki n.-ö. hea venna kirjast välisminister Rolf Wittingile Berliinis

¹⁸ O. Manninen. Yhden kortin varaan ei voitu heittäytyä. – Historiallinen Aikakauskirja 2004, nr. 2.

¹⁹ H. Ylikangas. Erään hallitustason linjauksen pitkä varjo. – Historiallinen Aikakauskirja 2004, nr. 2; H. Ylikangas. Nyckelkällan till vinterkrigetets historia. – Historisk Tidskrift för Finland 2005, nr. 1.

²⁰ P. Kanervo. Kohtalokas kolmiodraama. Italian suhteet Suomeen ja Saksaan talvisodan alla ja aikana. Fil. lis. tutkimus. Turun yliopisto 2005, lk. 252–263.

26. juunil 1941. Tuomioja jättis dokumendi säilitamiseks Rahvusarhiivi. Selle dokumendi järgi oli Soome vastselt nimetatud Berliini saadik saanud ülesande loovutada Göringile Soome Valge Roosi Suurristi medal. Loovutuskõnes tänas Kivimäki Göringit 1940. aasta veebruaris antud nõu eest sõlmida Nõukogude Liiduga kiiresti rahu. Samas tuletas ta Göringile meelde lubadust, et Soome saab koos intressidega tagasi kõik oma kaotused. Göring ütles, et ta oli kogu sõja aja väitnud, et Soome peab sõlmima rahu, enne kui Venemaa jõuab hävitada haritlased ja kogu juhtkonna, mis teel oleks soome rahvas lõplikult ära hävitatud. Göring oli rõõmus, et Soome oli tema nõuannet järginud. Nüüd pidi Soome saama hüvitise. Soome võivat valida endale sellised piirid, nagu ta tahab. "Pöördudes kaardi poole, küsis ta, millist piiri me tahame. Näitasin talle muu hulgas Nõukogude-Karjala piire ja tõdesin, et need on Soome vanad asustusalad, nagu ka Koola." Ainult viimast ei olnud Göring nõus Soomele loovutama.

Göring oli enne kirjeldanud detailselt Molotovi visiiti Berliini 1940. aasta novembris. Kolm päeva oli Molotov peale pressinud, et Saksamaa nõustuks Nõukogude Liidule loovutama Soomet. Lõpuks oli Hitler nentunud, et ta ei soovi uut sõda Põhjamaades ning et nii vaprat rahvust kui soomlased ei saa jätta üksinda. Göring oli toonitanud, et viimase mõtte oli tema Hitleri pähe pannud.

Tuomioja palus ka Heikki Ylikangasel kirja kommenteerida. Too pidas kirja tähelepanuväärseks ajaloodokumendiks. Juba tähtsa Soome ordeni loovutamine jaanipäeval, kolm päeva enne Saksamaa rünnaku algust Nõukogude Liidu vastu, oli märkimisväärne seisukoht. Sellega taheti Göringile meelde tuletada tema lubadust. Ylikangas tõdeb, et üle kõige oli Göring rõõmustanud, et Soome on tema nõu kuulda võtnud. See asjaolu toetab osalt Ylikangase tõlgendust Talvesõja kohta.²¹

²¹ Uusi asiakirja valaisee Suomen sotapolitiikkaa 29.7.2005. Kivimäe kiri Wittingille 26.6.1941 ja Heikki Ylikangase kommentaar. www.tuomioja.org.

Vahebilanss

Ylikangase tees on loogiline, nagu on tunnistanud ka ta peamine kriitik Manninen. Selles on rõhutusi, mida on rünnatud ning mida Ylikangas on modifitseerinud. Nagu on tähelepanu juhitud, oli rindeolukord juba piisav põhjus rahu teha ning lääneriikide abisse polnud erinevail põhjustel usku. Sõja-oht lääneriikidega võis siiski mõjutada seda, et Stalin nõustus sõlmima Soomega rahu isegi ilma abiandmise lepinguta. Aga ikkagi ei saa jätta tähelepanuta Göringi rolli. Saksamaa toetuse puudumist kogeti eriti valusalt ja kui selles suhtes näis lõpuks olevat lootust, võis see väga ilmselt mõjutada Soome valitsuse valmidust kiireks rahuks, sellega liitub valitsuse protokollis väga tõenäoliselt ka Ryti avaldus Karjala tagasivallutamisest. Hilisemat arengut võiks tõlgendada ka nii, et Saksamaa üritas tõepoolest aidata Soomel kaotatud alad koos intressidega tagasi saada.

Tõlkinud

Johann Langemets

Kalervo Hovi

(1942)

Lõpetas Turu ülikooli 1968, filosoofiadoktor 1975. Oulu ülikooli ajaloo abiprofessor 1979, Turu ülikooli üldajaloo abiprofessor 1983, professor alates 1986. Oulu ja Helsingi ülikooli dotsent. Peamised uurimisvaldkonnad rahvusvaheliste suhete ajalugu ning üldse Prantsuse, Poola ja Balti ajalugu, ka Tallinna restoranikultuuri ajalugu. Soome Teaduste Akadeemia liige.

Arad-Ahhešu kiri Aššurbanipalile

Vladimir Sazonov

Lühike ajalooline ülevaade

Autori teada on pealkirjas mainitud Uus-Assüüria kiri tõlgitud inglise keelde vähemalt paar korda: 1930. a. Leroy Watermani¹ ja 1998. a. S. W. Cole'i ja P. Machinisti² poolt. Kirja on kirjutanud Arad-Ahhešu ehk Urdu-Ahhešu kuningas Aššurbanipalile (668–627 e. Kr.) akkadi keeles.³ Arad-Ahhešu oli kuninglik arhitekt, kelle Assüüria kuningas oli määranud Babülioni linna taastama 689. a. e. Kr. Assüüria kuninga Sanheribi (704–681. a. e. Kr.) hävitatud peajumal Marduki templit Esagilat (vt. glossaari).⁴ Arvatavasti on Arad-Ahhešu kirja kirjutanud salaja,⁵ selles annab ta aru kuningas Aššurbanipalile, et Esagila tempel on taastatud. Tempel oli väga tähtis, sest see oli Babülioni peajumala Marduki tempel. Templikompleksi kuulus ka suur tsikuraat⁶ (91 meetrit kõrge) nimetusega Etemenanki (E-temen-an-ki),⁷ mis Piiblist on tuntud Paabeli tornina. Kreeka ajaloolane

ja “ajaloo isa” Herodotos kirjeldas Marduki templit 5. sajandil e. Kr. nii:

“Templi püha ala on nelinurkne, iga külg on pikkusega 2 staadioni. Selle templi püha ala keskele on püstitatud hiigelsuur torn pikkuse ja laiussega 1 staadion. Selle torni peal asub teine torn, tema peal – veel torn, kokku 8 torni üksteise peal.”⁸

Arad-Ahhešu kiri väärrib tähelepanu juba seetõttu, et ta kajastab Uus-Assüüria keisrriigis tollal toimunud huvitavaid sündmusi: seda, et Babülioni olid kunagi vallutanud Assüüria kuningad, kuid babüloomlased, assüürlaste sugulasrahvas (babüloomlased ja assüürlased rääkisid isegi ühte keelt – akkadi keelt) ei saanud sellega kuidagi leppida. Assüüria ülemvõim oli nende jaoks liiga brutaalne ja “tsiviliseeritud”, assüüria sõdureid ning ametnikke babüloomlased vihkasid. Tihtipeale toimusid ülestõusud ja ühe niisuguse ülestõusu käigus vallutati Assüüria kuningas Sanherib Babülioni linna (689. a. e. Kr.) ning põletas suures raevus maha kogu linna.⁹ Sanheribi käe läbi said kannatada paljud templid, muu hulgas Esagila tempel. Sanherib deporteeris tuhandeid babüloomlasi ning Babüloonia peajumala Marduki kuju viisid assüürlased Assüüriasse.¹⁰

*1. Sanheribi 8 (valitsemis)aastat
Asarhaddoni 12 (valitsemis)aastat
(Kokku) 20 aastat – a[sus] Bel¹¹ Baltilis
(Aššuris)
4. akū-festival¹² ei leidnud aset.¹³*

¹ L. Waterman. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I, Johnson Reprint Corporation, New York–London, First reprinting, 1972, kiri 119.

² S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, kiri 168.

³ Akkadi keele uus-assüüria dialektis.

⁴ I. M. Djakonov. Razvitie zemel'nyx otnošenij v Assirii. Leningrad, 1949, lk. 143.

⁵ Vt. ka teisi Urdu-Ahhešu kirju: S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, lk. 134–141.

⁶ “tsikuraat” on tulnud akkadi sõnast “ziqurrātu”. Need olid püramiidisugused astmiktemplid, mis olid levinud Lõuna-Mesopotaamias ajavahemikus 2200–550 e. Kr. Vt. J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary, British Museum Press, 1998, lk. 187.

⁷ J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 179.

⁸ Herodotos I. 181. Vt. Gerodot. Istorija. (tõlk. ja komm.) G. A. Stratanovskij, Lodomir, Moskva, 2001.

⁹ P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient. Die Großreiche der Assyrer, Neubabylonier und Achämeniden, 1000–330 v. Chr., Stuttgart, 1999, lk. 143.

¹⁰ B. N. Porter. Trees, Kings, and Politics. Studies in Assyrian Iconography, Academic Press Fribourg Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen, OBO 197, 2003, lk. 51.

Maa Babüloni ümber needis kuningas Sanherib 70 aastaks ära. Kuid Sanherib ise langes varsti Babüloni linnas vandenõu ohvriks (681–680. a. e. Kr.).¹⁴ Babüloni linna häving (689)¹⁵ tähendas assüürlaste seni praktiseeritud Babüloonia-poliitika täielikku läbikukkumist. Aga juba Sanheribi poeg Asarhaddon alustas u. 680. a. paiku Babüloni linna taasehitamist, kuulutas aga ametlikult linna taastamise välja alles 678. a., kui Marduki kuju oli Babüloni tagastatud.¹⁶ Asarhaddonil oli kavatsus rajada Assüüria-Babüloonia kaksikmonarhia. Selleks oli terve hulk põhjusi. Dualismi idee võinuks vilja kanda, kuid see tõi hoopis kaasa palju verd ja purustusi. Kui 8. sajandil e. Kr. saavutas poliitiline kriis Assüürias oma tipu ja impeerium oli lagunemas, siis pääses Assüüria troonile nutikas Tiglatpileser III, andekas sõjaväepealik ja riigimees. Ta suutis impeeriumi taastada, tema ülemvõimu ajal algas Assüüria riigi tõeline poliitiline “renessanss”.¹⁷ Tiglatpileseri sõjakäigud 734–732. a. e. Kr. tähendasid Assüüria otsese kontrolli saavutamist Levandi üle ning vallutatud territooriumide muutmist provintsideks ja vasallkuningriikideks.¹⁸

Kogu Tiglatpileseri valitsemisaeg oli valutuste, uuenduste, reformide ja provintside haldamissüsteemi korrastamise ajastu,¹⁹ muu hulgas hakkas ta ellu viima *nasâhu*²⁰-poliitikat. See tähendas vallutatud rahvaste küüditamist. Akkadi keeles tähendas *nasâhu* ‘välja juurima, juurteni hävitama’. *Nasâhu*-poliitika, mida teostasid Assüüria kuningad

alates Tiglatpileser III (744–727. a. e. Kr.) valitsemisajast, kandis alul küll vilja, sai aga lõpuks assüüria rahvale hävitavaks. Asi oli selles, et kui assüürlased deporteerisid vallutuste käigus kohalikke elanikke ja töid nende asemele põlisassüürlasi, siis aastate jooksul assimileerus suurem osa assüüria rahvast kohalike elanikega.²¹ Assüüria sõjavägi koosnes nüüd üha rohkem elamiitidest, babüloonlastest, aramealastest ja muulastest ning muutus ebastabiilseks elemendiks, keda huvitasid vaid uued vallutused ja eriti sõjasaak. Seetõttu sai juba Asarhaddon (680–669. a. e. Kr.) aru, et on vaja võita babüloonlaste sümpaatiat, sest babüloonlased olid Assüüria ainuke lootus. Kuid seda saavutada oli ülimalt raske. Lõhe sugulashõimu rahvaharude vahel oli suur. Seetõttu taastaski ta Babüloni linna ning andis tagasi linnale õigused ja kodakonsuse linnakodanikele. Asarhaddon ise oli nõrk valitseja, väga haige ning ta oli suurel määral oma ema, astroloogide ja preestrite mõju all. Niisugused asjaolud ei saanud riigile hästi mõjuda.²²

Sellegipoolest oli Asarhaddon edukas välispoliitikas ja impeerium säilitas veel oma jõu. Vallutati isegi Egiptus. Assüüria impeerium muutus tohutult suureks, hõlmates maid Egiptusest kuni Kaukasuseni ja Iraanist Palestiinani. Vaatamata oma võitmatule armeele oli Assüüria impeerium siiski sisemiselt üsna nõrk ja ebastabiilne, ülestõusud ja muud kriisid ähvardasid impeeriumit kogu aeg kokkuvarisemisega. Samal ajal ilmusid keisririid

¹¹ Bel-Marduk. Bel e. bēlu(m) tähendas akkadi keeles “isandat”.

¹² akītu – babüloonlaste uusaastapidustused, mida korraldati Babüloni linnas ja mis kestsid mitu päeva.

¹³ A. K. Grayson. Texts from Cuneiform Sources. Vol. V. Assyrian and Babylonian Chronicles, Chronicle 16, J. Augustin Publisher, Locust Valley, New York, 1975, lk. 131.

¹⁴ J. Oates. Babylon, Thames and Hudson, London, 1979, lk. 120.

¹⁵ W. Mayer. Politik und Kriegerkunst der Assyrer, Ugarit-Verlag, Münster, 1995, lk. 373.

¹⁶ J. A. Brinkman. Prelude to Empire, Babylonian Society and Politics 747–626 B.C. Philadelphia, 1984, lk. 70: “He restored the Babylonian capital as both a political and commercial center and took an interest in the reallocation of agricultural resources.” Vt. samuti V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona, Moskva, 2001, lk. 31.

¹⁷ B. Cifola. Analysis of variants in the assyrian royal titulary from origins to the Tiglath-Pileser III, Napoli, 1995, lk. 137.

¹⁸ S. Gitin. The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron, ASSYRIA, 1995, lk. 77.

¹⁹ P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 11.

²⁰ V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona, Moskva, 2001, lk. 19

²¹ V. A. Beljavskij, samas, lk. 19–20.

²² V. A. Beljavskij, samas, lk. 26, 31–32.

gi piiriäärsetele aladele ka barbarite hõimud – sküüdid, kes varsti muutusid kõige ähvardavamaks välisohuks. Asarhaddon soovis, et Assüüria riigi valitsejaks peaks saama ta vanem ja armsam poeg, troonipärija Šamaš-šum-ukin, nooremast pojast Aššurbanipalist pidanuks saama aga preester, kuid nn. “militaristid” ehk assüüria partei ja osa aadlike olid selle vastu ning sundisid teda valima troonipärijaks hoopis oma noorema poja Aššurbanipali. Kui 671. a. e. Kr. Asarhaddon vallutas Egiptuse, tõstis see mingil määral ka tema prestiiži, assüüria partei oli maha rahustatud ning nüüd sai ta oma tahte peale suruda, mis väljendus selles, et Babüloonia kuningaks pidi saama Šamaš-šum-ukin, kes formaalselt olnuks Aššurbanipaliga võrdne.²³ Kui Asarhaddon suri, siis nõnda juhtuski. Aššurbanipalist tuli kogu impeeriumi valitseja, Šamaš-šum-ukinist aga Babüloonia kuningas, kes faktiliselt pidi saama iseseisevaks valitsejaks.²⁴ Üks assüüria kroonika kõneleb:

“Šamaš-šum-ukin Babülonis, Aššurbanipal Aššuris – kaks tema [Asarhaddon] poega troonile astusid.”²⁵

Aššurbanipal polnud sugugi nõrk valitseja, pigem väga andekas riigijuht, kaval, julm, aga siiski haritud mees. Just tema rajas tuntud Aššurbanipali raamatukogu Ninive linnas, soosides luuletajaid ja teadust. Ülestõusnutege käis ta ümber aga äärmiselt vägivaldselt. Aššurbanipal oli üks võimsamaid Assüüria kuningauid üldse ning mõistagi ei olnud ta huvitatud sellest, et tema vend hakkaks ajama iseseisvat poliitikat. Ainsa Assüüria kuningana võttis ta vangi viis kuningat, sh. neli eelami ja ühe araabia valitseja!²⁶ Algul Aššurbanipal venitas oma venna määramisega Babüloni kuningaks, kuid lõpuks ikkagi saatis ta sinna. Niisiis, Šamaš-šum-ukin sai küll Babülonis

kuningaks alles 668. a. e. Kr., babüloonlased said tagasi paljud oma õigused ja privileegid ning isegi oma kuninga, kuid nende pealinnas ja teisteski linnades istusid jätkuvalt edasi assüüria päritolu ametnikud ja viibisid Assüüria garnisonid.²⁷

Samas ignoreeris Assüüria kuningas Šamaš-šum-ukini kui Babüloonia kuninga otsuseid ning saatis ohvreid Mardukile ja teistele Babüloni jumalatele, nagu oleks hoopis tema Babüloonia kuningas. See oli Šamaš-šum-ukini õiguste avalik rikkumine, sest Mardukile võis ohvreid tuua vaid Babüloonia kuningas. Šamaš-šum-ukin tundis end solvatuna ja tal kasvas venna vastu viha. Kuid Aššurbanipal oligi seda kõike teinud meelega – ta oli kogu aeg vanemat venda tahtlikult solvanud. Hoolimata sellest, et kõik majandusse puutuvad tekstid on dateeritud Šamaš-šum-ukini valitsemisaastatega, andis kohalik asehaldur Babülonis kõigest aru Aššurbanipalile. Samuti Uri linna valitseja Sin-balassu-iqbi, kes tegeles Uris renoveerimistöödega, pühendas oma töö mitte Šamaš-šum-ukini, vaid hoopis “Aššurbanipali elule”.²⁸

Ka Arad-Ahhešu, kes korraldas Esagila templi renoveerimist, kuulas küll sõnakuu- lelikult, mida käskis Šamaš-šum-ukin, kuid võib arvata, et ta ei täitnud ühtki ta käsku enne, kui oli kirjutanud Aššurbanipalile kirja, küsides nõu temalt. Seega täitis ta sisuliselt vaid Aššurbanipali käske. Arad-Ahhešu teatas kogu aeg Aššurbanipalile sellest, mida oli tal käskinud Šamaš-šum-ukin: “Babüloni kuningas [Šamaš-šum-ukin] ütles meile: «Te peate pidevalt ehitama Esagilat ümbritsevat valli. Samuti peate te üles ehitama Belet-Babili templi... Las ülejää[nud] urasi töölised [tellisepõletajad] glasuurivad ahjus põletatud telliseid Esagila müüri jaoks.» Kuningas, mu isand, peab seda teadma.”²⁹

²³ V. A. Beljavskij, samas, lk. 37–38.

²⁴ J. A. Brinkman, Prelude to Empire, ... lk. 85–86.

²⁵ A. K. Grayson, Texts from Cuneiform Sources, Vol. V, Assyrian and Babylonian chronicles, (Chronicle I, 33), lk. 86.

²⁶ V. A. Beljavskij, samas, lk. 54.

²⁷ V. A. Beljavskij, samas, lk. 42–44.

²⁸ J. A. Brinkman, samas, lk. 88.

²⁹ S. W. Cole, P. Machinist, Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University Press, vol. XIII, 1998, kiri 168, lk. 139–140.

Võis arvata, et niisugune olukord ei saanud igavesti kesta ja Šamaš-šum-ukin ning tema toetajad tõusid üles. See suur ülestõus Babüloonia assüürlaste vastu kestis mitu aastat – 652–648 a. e. Kr. Šamaš-šum-ukin suutis luua sidemeid Elami ja araabia šaikidega, kellest said tema liitlased. Ise väitis Aššurbanipal, et Šamaš-šum-ukin oleval saanud toetust “Gutiumi, Amurru ja Meluhha kuningatelt”^{30,31} Kuid Assüüria-vastane liit lagunes kiiresti, Aššurbanipal lõi babüloomlased puruks, piiras Babüloni linna sisse, purustas Elami kuninga. 648. a. e. Kr. muutus Babüloni linna kaitsjate olukord lootusetuks ning Šamaš-šum-ukin sooritas enesetapu. Viimane teadaolev Šamaš-šum-ukini valitsemisaega dateeritud dokument on pärit 648 a. suvest.³²

Arvatavasti sai Aššurbanipal ise Babüloni kuningaks, võttes endale nime Kandalanu (647–627. a. e. Kr.).³³ Ta valitses Babüloni 20 aastat,³⁴ lootes ikka veel dualistlikule monarhiasüsteemile ning babüloomlaste ja assüürlaste koostöele. Kuid ta lootused ja plaanid lõppesid krahhiga – 17 aastat hiljem, 630. a. e. Kr. kaotas ta paleepõrdega oma võimu kogu Assüürias, säilitades selle vaid Babülonis, ning suri vana ja haige mehena Harrānis,³⁵ kus ta viibis oma viimastel eluaastatel täielikus masenduses.³⁶

Samal ajal oli tekkimas Uus-Babüloni kuningriik, mille rajajaks ja esimeseks kunin-

gaks sai assüürlaste väepealik Nabopalassari (Nabu-apla-usur, 625–605), kes läks üle babüloomlaste poolele ja tuli u. 625. a. e. Kr. võimule. Ta oli kuningas Nebukadnessar II (Nabu-kudurri-usur, 605–562) isa ja viimase Mesopotaamia päritolu kuningriigi rajaja Lāhis-Idas. Ta pidas Babüloni iseseisvumise pärast pikka ja rasket sõda Assüüriaga ja saavutas lõppude lõpuks edu.³⁷

Pärast Aššurbanipali surma möödus vähem kui 20 aastat ja selleks ajaks polnud Assüüria keisririigist enam midagi säilinud – vaid tulekahjudes hävitatud linnade ja losside tahm. Ja suur roll Assüüria hävitamises kuulus just babüloomlastele, kes löid liidu sküütide ja meedlastega Assüüria vastu ja kes koos hävitasid 612. a. e. Kr. Ninive – Assüüria impeeriumi pealinna.³⁸ See oligi babüloomlaste kättemaks, mida nad hiljem nii häbenesid, sest nad osalesid ju oma vennasrahva hävitamises. Nominaalselt eksisteeris Assüüria riik veel mõnda aega Harranis (vaid paar aastat), mis asus tänapäeva Lōuna-Türgi aladel,³⁹ kuid ka see kunagi võimsa Uus-Assüüria riigist alles jäänud “väike jupike” oli varsti ajaloo areenilt kadunud.

Järgnevalt tutvustan seda Uus-Assüüria kirja juba eesti keelde tõlgituna. Kiri ise on üsna lühike ning sisaldab vaid 20 rida esiküljel ja 16 rida tagaküljel. Kirjutatud on ta akkadi keele Uus-Assüüria dialektis. Tea-

³⁰ Siin on mainitud arhailisi nimetusi, tuntud veel III ja II aastatuhandetel e. Kr. Amurru tähendas lääneseemiidi hõime, kes elasid Süüria aladel, gutilased aga asusid Zagrose mägede piirkonnas III aastatuhandel e. Kr., Meluhha võis olla Egiptuse ja Nuubia piirkond või teise verisooni järgi võis ta asuda hoopis Induse orus. (Vt. J. A. Brinkman, samas, lk. 95.) Meluhhat mainitakse ka mitmetes varajastes sumerikeelsetes kirjandulikes tekstides, nagu “Enki ja maailmakord” (Vt. ETCSL c.1.1.3. (rida 124): kur me-lu-ha^{ki} ma2-gan^{ki} dilmun^{ki}-bi) või “Akkadi needus” (Vt. J. S. Cooper. The Curse of Agade. Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1983, lk. 52-53. (rida 48.): Me-lu-ha^{ki} lū kur gi6-ga-ke4 – “Meluhhans, people of the black mountains”).

³¹ J. A. Brinkman, samas, lk. 95.

³² J. A. Brinkman, samas, lk. 99–100.

³³ Kuna kindlaid andmeid pole, siis Kandalanu nime all võis olla mitte Aššurbanipal, vaid hoopis mingi muu tegelane, kelle Aššurbanipal oli määranud Babüloonia kuningaks.

³⁴ P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 143–144.

³⁵ W. Mayer. Politik und Kriegerkunst der Assyrer, lk. 412.

³⁶ W. Mayer kirjutab: “Assurbanipal hat in Harrān bis 627/6 regiert oder zumindest gelebt. Sīn-šar-iškun, den Assurbanipal offensichtlich zum Nachfolger bestimmt hatte, regierte von 629-612.” Vt. W. Mayer, samas, lk. 412. (Vt. ka V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona, lk. 42–44).

³⁷ D. O. Edzard. Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen, lk. 235.

³⁸ P. Matthiae. Geschichte der Kunst im Alten Orient, lk. 11.

³⁹ J. Oates. Babylon, lk. 128.

daolevalt on tegemist antud Uus-Assüüria kirja esmakordse tõlkega eesti keelde. Seda kirja tõlkides püüdsin silmas pidada akkadi keele grammatilist struktuuri ja stiili. Kahjuks pole ma selle kirja kiilkirjateksti originaali kätte saanud ja pidin seetõttu toetuma vaid akkadikeelsetele transliteratsioonidele (Leroy Watermani (1930) ja S. W. Cole'i ja P. Machinisti (1998) transliteratsioonid, mis on mõnevõrra erinevad). Samuti võrdlesin oma tõlget Leroy Watermani, S. W. Cole'i ja P. Machinisti tõlgetega, siiski leidub minu tõlkevariansid mõningaid üksikuid erinevusi, võrreldes ülalmainitud autorite tõlgetega.

Tõlge:

Obv. (1.) Kuningale, mu isandale, sinu teener Arad-Ahhešu. Et kuningas, mu isand, oleks terve. Aššur (ja) Ešarra* olgu armulised kuningas, mu isanda, vastu. Marduk, Zarpanitu, Nabu, Tašmetu, Nanaja** ja kõik jumalad, kes

elavad Esagilas, pikendagu kuningas, mu isanda, päevi. Pikendagu⁴⁰ nad kuningas, mu isanda, trooni(päevi)⁴¹. Las nad määravad südamele⁴² ja kehale tervist kuningale, mu isandale.

(12.) Esagila***, (arvates sisse) ka ülemist hoovi (platsi)⁴³ templis, milles Bel ja Beltija**** elavad, koos tema pühamutega⁴⁴ ja Tašmetu Epapah'iga****, alumine hoov, koos tema püh[amutega] – selle iga osa on lõplikult üles ehitatud. Krohv, [...], fassaad ja tagumine os[a...], [Beli] ja (20.) Nabu poodiumid⁴⁵ [...], **Rev. (1.)** põletatud tellise[d ... jaoks] meie valmistasime ja meie [...]. Kõik dreanaazi (niisutamise)⁴⁶ torud (on valmis). Meie ehitasime üles hambulisi seinu bituumi[dest⁴⁷ ja] põletatud tellistest kõigis templites. Me ootame rituaale. Kuningas, minu isand, peab teadma (seda).

(8.) Babülöni⁴⁸ kuningas {Šamaš-šum-ukin} ütles meile: «Te peate pidevalt ehitama Esagila ümbritsevat valli⁴⁹. Samuti peate te taastama Belet-Babili***** templi... Las üle[jäänud]⁵⁰ urasi töölisel (tellisepõletajad)

⁴⁰ Verb *arāku* tähendab 'pikk olema', 'pikendada'. Vt. J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 22.

⁴¹ *kussū* – 'troon, tool' (akkadi keeles). Vt. Pennsylvania Sumerian Dictionary: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/print.html>, lk. 18.

⁴² *libbu* – 'süda'. Vt. Pennsylvania Sumerian Dictionary: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/print.html>, lk. 18, "inner body, heart", lk. 111.

⁴³ *kisallu* (sumeri sõnast "kisal") – 'platvorm, hoov, plats lossi või templi ees'.

⁴⁴ Ē-KUR (sum.) – 'tempel, pühamu', *ékurru* (akkadi keeles) – 'tempel, pühamu'.

⁴⁵ S. W. Cole ja P. Machinist tõlgivad seda lauset nagu "daises of [Bel] and Nabū". (Vt. S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal. Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, lk. 139.) KI.TUŠ.MEŠ on mitmuse vorm sumeri logogrammist KI.TUŠ. Vt. samas, lk. 175, (Glossary and Indices) akkadikeelne vaste sellele on šubtu – "seat, settlement". J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 379, šubtu tähendab, näiteks: "sealt; site, foundation"; "base (for divine symbole); altare-base"; samuti ka "dwelling place" jne.

⁴⁶ *bību* – dreanaazitorud. Vt. S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University press, volume XIII, 1998, lk.181.

⁴⁷ ESIR.ĒA- kupru – "bitumen, pitch", Vt. J. Black, A. George, N. Postgate. A Concise Dictionary of Akkadian, lk. 168, kus *kupru(m)* e. *kupuru* tähendab "bitumen, pitch".

⁴⁸ Originaali tekstis on kasutatud sumerogrammi KĀ.DINGIR.RA.KI, mis sumeri keeles tähendas Babülöni linna ja mida võiks tõlkida nagu "Jumalate värv". Akkadi keeles kõlas see nagu bāb ili, millest tulebki hiljem kreekaeelne sõna *Babylon*.

⁴⁹ L. Waterman tõlgib seda (read 9 ja 10): «A continuous inclosing wall of Esagila you shall make». L. Waterman. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I, lk. 83. Vt. ka S. W. Cole'i ja P. Machinisti tõlget: "You should rebuild the continuous enclosure wall of Esagil." (S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal, Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, revers, rida 8.)

⁵⁰ S. W. Cole, P. Machinist tõlgivad "re-e[h-ti] LÚ.ú-ra-si" nagu "oth[er] mazon", kuid sõna *rēhtu* tõlgivad nad oma raamatu glossaaris järgenevalt: "rest, remainder" (lk. 192), ka "A Concise Dictionary of Akkadian" tõlgib nagu "remainder" (lk. 301), seetõttu kasutasin oma tõlkes just sõna "ülejäanud", mitte "teised".

glasuurivad ahjus põletatud telliseid Esagila müüri jaoks». (15–16.) Kuningas, mu isand, peab seda teadma.”

Glossaar:

Aššur – assüürlaste peajumal, Aššuri linna peajumal, temast sai Assüüria riigi “rahvusjumal”. Aššuri nime päritolu on siiani teadmata. Teda samastati Mardukiga. Eepose “Enuma eliš” assüüria versioonis jumal Marduk oli asendatud assüürlaste jumala Aššuriga.⁵¹ B. Groneberg väidab oma monograafias, et Aššuri religioosne ja poliitiline areng kulges vägagi sarnaselt Babüloni peajumala Marduki omaga. Analoogiliselt Mardukile sai jumal Aššur II aastatuhandel e. Kr. tugevneva Assüüria riigi maajumalaks, riigi peajumalaks.⁵²

Bel/Belum – tähendab akkadi keeles “isandat”. “Bel” oli linna või kogu maa isand. III aastatuhandel peeti Mesopotaamias peajumalaks Enlili, seejärel tuli tema asemele babüloonia Marduk. “Bel” sai sünonüümiks jumal Marduki nimele, eriti Uus-Babüloonia ajal (625–538. a. e. Kr.). “Bel” oli akkadi, ugariti ja foiniikia mütolooгиates peajumala üldnimetus.⁵³

Belet-Babili – Babüloni emand. Babüloni linna emajumalus, kelleks oli Babüloni Ištar. Tema tempel kandis nimetust Eturkalamma.⁵⁴

Beltija – Beli naine, siin on mainitud Zapanitu.

Epapah – tsella templis (akkadikeelne nimetus).

Esagil/Esagila – sumeri keeles “kõrgustesse pürgiv tempel”. Jumal Marduki peapühamu, mis asus Babüloni linnas ja seisis “protsessioonide tänaval” väga suure tsikuraadi Etemenanki kõrval. Templi pindala oli u. 500 m². Esagila eksisteeris juba Vana-Babüloonia ajastul (XIX/XVIII saj. – 1595. a. e. Kr.), aga oli uuesti üles ehitatud Nebukadnessar II (valitsenud 605–562) ajal. Seda kirjeldas oma raamatus kreeka ajaloolane Herodotos.⁵⁵

Ešarra/Išarra – teadmata päritolu Mesopotaamia jumalanna. Esimest korda tuleb Ešarra esile juba varadünastilistes tekstides III aastatuhandel e. Kr. ja esineb vana-akkadi manamistes kui armastuse jumalanna. Hiljem oli Ešarra ka hetitide poolt nende panteoni üle võetud. Ešarra ehk Išarra tähtsam epiteet oli *belet rame* – mis akkadi keelest tõlkides tähendab “armastuse emand”. Teda samastati ka jumalanna Ištariga (babüloonia laste ja assüürlaste sõjakuse ja armastuse jumalanna).⁵⁶

Etemenanki – sumeri keeles “tempel, mille vundamendiks on taevas ja maa”.⁵⁷ See oli tohutu kõrge tsikuraat-tempel, mis asus Esagila kõrval. Pärast 689. a. toimunud Babüloni linna hävitamist hakkasid seda taastama veel Assüüria kuningad Asarhaddon ja Aššurbanipal, hiljem aga jätkasid Uus-Babüloonia kuningad Nabopalassar ja Nebukadnessar II.⁵⁸

Marduk – Babüloni peajumal. Tarkusejumal Ea poeg. Varasemal ajal oli Babüloni linna kaitsejumal (Ur III dünastia ajal – 2212–2004. a. e. Kr.). Hiljem, II aastatu-

⁵¹ G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 15.

⁵² Vt. B. Groneberg. Die Götter des Zweistromlandes. Artemis&Winkler, Düsseldorf/Zürich, 2004, lk. 109: “Ähnlich wie Marduk erst im Laufe des 2. Jahrtausends zum obersten Gott wurde und dann allmählich zur Landesgottheit der politischen Einheit Babylonien erhoben wurde, entwickelte sich auch die religionspolitische Karriere des Gottes Assur. Auch er wurde erst gegen Ende des 2. Jahrtausends Landesgott der politischen Einheit Assyrien”.

⁵³ G. Leick, samas. lk. 24–25.

⁵⁴ S. W. Cole, P. Machinist. Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal. Helsinki University press, volume XIII, 1998, kiri 168, kommentaar, lk. 140.

⁵⁵ J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 77–78.

⁵⁶ G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 95.

⁵⁷ Ka J. Oates tõlgib seda samuti nagu J. Black ja A. Green: “The house that is the foundation of heaven and earth”, vt. J. Oates. Babylon, lk. 157. Ehk teiste sõnadega “tempel, mille vundamendiks on taevas ja maa”.

⁵⁸ J. Oates. Babylon, lk. 158.

handel saavutas Marduk üha valitsevama positsiooni babüloomlaste panteonis. Hilisemal ajal oli Marduki peapühamuks tempel Esagil Babüloni linnas. Ta abikaasaks oli jumalanna Zarpanitu, pojaks aga tarkuse jumal Nabu. Marduki kultuse rolli kasv oli seotud II aastatuhandel just Babüloonia rolli suurenemisega ja poliitilise võimsuse kasvuga – Babüloni I dünastia kuuenda kuninga Hammurapi ja tema poja Samsuiluna ajal sai Marduk Lõuna-Mesopotaamia üheks tähtsamaks jumaluseks. II aastatuhande lõpuks ja I aastatuhande alguseks tõusisi Marduk kogu Babüloni peajumalaks. Samuti oli Marduk üsna populaarne isik Babülooniast põhja pool asuvas Assüürias. Tuntud babüloomlaste eepos “Enuma eliš”⁵⁹ käsitleb just Mardukit kõige tähtsama jumalana, maailma loojana, vaenulike Tiamati ja Kingu (keda kartsid kõik jumalad, aga Marduk võitis neid) võitjana. Marduki kultusele ja rituaalidele olid väga sarnased ka Assüüria peajumala Aššuri kultus ja rituaalid.⁶⁰

Nabu – kirja jumal, kirjutajate kaitsja, Marduki ja Zarpanitu poeg. Hiljem sai temast ka tarkuse jumal.⁶¹ Hiljem, I at. e. Kr. mängisid Nabu ja tema abikaasa Tašmetu(m) tähtsat rolli Babüloni religioosses elus. Uue aasta pidustuste rituaalides oli Nabul silmapaistev osa. Oma laevaga sõitis Nabu igal aastal oma kultuslikust keskusest Borsippast Babüloni oma isa Marduki juurde.⁶²

Nanaja – sumeri jumalanna, tuntud juba Ur III (2112–2004. a. e. Kr.) dünastia ajast. Ta oli sumeri päikesejumala Utu õde, taevajumal Ani tütar. Nanaja oli armastuse jumalanna.⁶³

Tašmetu(m) – Babüloonia jumalanna ja jumal Nabu naine. Hilisemas babüloonia ja assüüria traditsioonis esineb ta kaitsjana kurjuse vastu, protektorina, armastuse ja potentsi jumalannana.⁶⁴

Zarpanitu – Babüloni linna jumalanna. Marduki abikaasa. Oli rasedate naiste kaitsja.⁶⁵

Lühendid:

Obv. – Obvers

Rev. – Revers

Kasutatud kirjandus:

1. A. Annus, K. Kolk, J. Puhvel, J. Päll. Muinasaja seadusekogumike antoloogia. Varrak, 2001.
2. V. A. Beljavskij. Tajny Vavilona. Veče, Moskva, 2001.
3. A Concise Dictionary of Akkadian. (eds.) J. Black, A. George, N. Postgate, 2nd (corrected) printing. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2000.
4. J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary, British Museum Press, 1998.
5. J. A. Brinkman. Prelude to Empire, Babylonian Society and Politics 747–626 B. C. Philadelphia, 1984.

⁵⁹ Akkadi keelest eesti keelde tõlkinud Amar Annus. Vt. A. Annus. Enūma eli: Babüloonia loomiseepos, Tallinn, Kirjastuskeskus, Tartu, Greif, 2003.

⁶⁰ J. Black, A. Green. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, lk. 128–129. Vt. ka A. Annus, K. Kolk, J. Puhvel, J. Päll. Muinasaja seadusekogumike antoloogia, Varrak, 2001, lk. 73.

⁶¹ J. Black, A. Green, samas, lk. 133. Vt. samuti B. Groneberg, samas, lk. 118–129.

⁶² B. Groneberg, samas, lk. 127: “Im Ritual, sas zur Feier des neuen Jahres abgehalten wurde, hat er seinen festen Platz: Er reist mit seinem Prozessionsschiff aus Borsippa nach Babylon, um mit Marduk zusammen das Neujahrsfest zu feiern.”

⁶³ G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, lk. 125.

⁶⁴ G. Leick, samas. lk. 95.

⁶⁵ E. Klengel-Brandt. Drevnij Vavilon, Rusič, Smolensk, 2001, lk. 360.

6. B. Cifola. Analysis of variants in the assyrian royal titulary from origins to the Tiglath-Pileser III, Napoli, 1995.
7. S. W. Cole, P. Machinist. *Letters from priests to the kings Esharhaddon and Assurbanipal*, Helsinki University Press, volume XIII, 1998.
8. J. S. Cooper. *The Curse of Agade*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1983.
9. I. M. Djakonov. Razvitie zemel'nyh otnošenij v Assirii, Leningrad, 1949.
10. D. O. Edzard. *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen*, Verlag C. H. Beck, München, 2004.
11. ETCSL – The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature.
12. Gerodot. *Istorija. (tõlk. ja komm.)* G. A. Stratanovskij, Lodomir, Moskva, 2001.
13. A. K. Grayson. *Texts from Cuneiform Sources. Volume V. Assyrian and Babylonian Chronicles*. J. J. Augustin Publisher, Locust Valley, New York, 1975.
14. B. Groneberg. *Die Götter des Zweistromlandes*. Artemis&Winkler, Düsseldorf/Zürich, 2004.
15. E. Klengel-Brandt. *Drevnij Vavilon*, Rusič, Smolensk, 2001.
16. G. Leick. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London–New York, 1998.
17. P. Matthiae. *Geschichte der Kunst im Alten Orient. Die Großreiche der Assyrer, Neubabylonier und Achämeniden, 1000–330 v.Chr.*, Stuttgart, 1999.
18. W. Mayer. *Politik und Kriegerkunst der Assyrer*. Ugarit-Verlag, Münster, 1995.
19. J. Oates. *Babylon*. Thames and Hudson, London, 1979.
20. *The Pennsylvania Sumerian Dictionary*: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/print.html>
21. B. N. Porter. *Trees, Kings, and Politics. Studies in Assyrian Iconography*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck&Ruprecht Göttingen, OBO (Orbis Biblicus et Orientalis) 197, 2003.
22. L. Waterman. *Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Part I*, Johnson Reprint Corporation, First reprinting, New York–London, 1972.
23. S. Gitin. *The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron*. – S. Parpola, R. M. Whiting (eds.). *ASSYRIA 1995. Proceedings of 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*. Helsinki, September 7–11, 1995. *The Neo-Assyrian Text Corpus Project*, Helsinki, 1997, lk. 77–103.

Vladimir Sazonov

(1979)

Lõpetanud 2003 Tartu Ülikooli ajaloo osakonna, aastast 2005 *magister artium*. Hetkel Tartu Ülikooli ajaloo osakonna doktorant. Õppinud Tartu Ülikoolis Lähis-Ida vanu keeli (sumeri, akkadi, hetiidi, ugariti jt.), ajalugu ja arheoloogiat ning täiendanud end Göttingeni Ülikoolis. Eesti Assüroloogia Seltsi esimees. Osalenud rahvusvahelistel assüroloogia konverentsidel.

1930. aastad Kaukaasias "Edasi" kolhoosis põllumehe silme läbi ja ajalehe "Edasi" veergudel

IV

Marika Mikkor

Ajalehe Edasi kaas, 1. jaanuaril 1933.

Elagu lööklased -- sotsialistlike ühiskonna kangelaskud ehitajad!

Esimene viieaastaplaan on täidetud. Elagu teine viieaastaplaan! Enamlaste partei pealinn võidab

Määratsuri kokkuvõtteid teavd. Nõukogude Liidu töölavad luigid meie elu kõikidel aladel ühenduses sotsialismi ehitamise esimese viieaasta lõpetamisega. Ühehiline kodanlus, kultuur ja nende abilised võimalused leerist kuulutasid ette viieaasta läbikukkumist, nimetades seda fantastiliseks jampsimiseks, enamlaste lootuseks tembuluseks. Nüüd tegi ajalugu oma kehtivalt: see täitsalvalt hurvitas ja kõikide „selgeinägijate“ ühe kodanluse lootused ja ootused, et viieaastaplaan paraneb, on põrmuks purustatud. Suurte tööde plaani täitmine lõpetati võidurikalt ja mitte vile, vaid nelja aastaga. Lõpuni, tervelt ja üksikasjaliselt aianke õige partei lennilise poliitika, mis kasvatatud ajaloos ennennägematu hulkade „oovate“ enamasimile „kandjate“ NSVL proletariaadile ülemisest ajaloohiku lähtumisega võidab.

Viieaasta muutis ja muudab meie maad näo. Vaadeldes revolutsioonielsete mõisnikult-kapitalistlike Venemaa kaardile ja võrdle selle NSVL kaardiga. Seal, kus oled kõrbed, metsad, sood, tekkisid nüüd uued industriaalsed tsentrid, hiigla ettevõtted, kasvavad suured iia-

ruerimise aluspõhjakd on. tööstusel, mis oma viieaasta Eitu on kutsunud kammed ja kolme aastaga läidis. Lenin-ism meid vabastavad ära-õppuvusest välismaadest. Tihvini alluminiumi kombi-Loosung — järele jõuda ja ette. naat, Sjassi tselluloos-paber-keila sotsialistlikes ümber-teenegises talaatustikut-teenendam. NSVL on lõnni-kuul kindlumeend sotsialist-iseel teel.

Esimene viieaasta kest- muutus sotsialistlike põllu- majandus- ja teiste põllu- majandus-ite „produkte“ põlvialmistajaks. Mõõdund kevadell oli soovhooside ja kolhooside läes üle 80 prot- kõigest põllumaast. Loodud ja kindlustatud on küla sot- sialistlike ümberhõlmise selgroog — soovhoosid ja MTJ. Käerolevaid aastal kül- vusid 224 teravilla soovhoos- läis 12 miljoni hektari põldu, 2498 masina- ja traktorija- ma on saanud kolhooside, valmistuse rekonstrueerimise põhiasuseks.

Sotsialistise põllumajar- duse valmistusline võimsus kasvab iga aastaga. Viieaas- ja viieaastel aastatel on vilja- ikkakaest, võrreldes 1929 a., suureneud enam kui kahe- kordseil. Kas oleks see või- matik olnud kui meie põllu- majandus väikekütumajand- mise baasile oleks jäänud? Müüdigil mitte.

Maa industrialiseerimise ja kollektiviseerimise võit- de kaasas käib töötavate hulkade olu materiaalse ja kultuurse lasipinna väär- andu ja kiire teus.

Kuvõidet kapitalistilisel maal. Seal, kodanluse leeris, valit- seb isooausetus, meeleheit- lannis, seal tõusevad luigid vouttusele, valmistuvad ette teovutisvõimusteks tormijook- taks õrguse ning viletsuse kofa peale.

Meil, NSV Liidus on töö- lavad luigid kindlast usus saagemasse tulevikku, ning astudes ülesse viieaastase sammuvaa nad kindlasti eda- si oma suurele eesmärgile — kaassideta sotsialistise ühiskonna loomisele.

Kui saavuusel ei tule mitte rahuleeda. Mitte unu- tada, et vaenlane ei taku. Avaneb uue argipäevase ja änes selega kangelasliku töö ja võitluse lenkalg uue tööstusiplani, soeige kõge- maie viieaastikde teel ilmas, koonoosnikkude hulkude sot- sialistise ümberteenegise eest, võitlus ja veel kord võitlis viieaastade meie edasiliikumise edu sel teel teise viieaas- tas.

Täna annab Nev- dubatru esimese voolu

Schlesseburgis teataks: Nendubaton, mis on suar- tematest urba abil töötavatest eiekirijaamadest Nõu- kogude Liidus ja mis ehit- latusse annut nõukogu-

Mõne sõna omast elust üles märkinud August Rootsi. Veike märkimise raamat

1933

■ 3. jaanuaril. Juba on möödas uus aasta. Sai napsutada jne. Täna ööse sadas lund üks setvert maha, siimaale oli paljas. Saab näha, kas hakkab rohkem veel tulema. Mina olen täna üsna haiglane. On kõha, rinnad on hai-

ged, on nii väsinud tundmus. Saab näha, kas läheb kergemeni üle või võtab maha.

8. jaan. Olen juba täna selle korra tervem. [— —] Nüüd selle nädali sees oli jälle seda sodi, võeti inimeisi kinni ja uuriti pravlenja

tööd, nüüd on küll juba muist lahti lastud, saab näha, mis nad veel teevad.

15. jaanuaril. Täna on puhkepäe, nüüd saame ikke puhkepäivi. Ilmad on siamaale hästi ilusad olnud, meie pool on veel natuke lund, täna jälle kibistab natuke sadada. Nüüd käime iga õhtal koolis, määrati 20 inimest, kolkoosi eesjuhtide õpetamist. Ma kardan väga, et mind prigadiriks ei panda, valimised tulevad vist veebruarikuus.

22. jaanuaril. Aastad need lendavad linnutiivil. Mässa ja mölla siin ilmas, et mingit tagajärge pole. Vahestki kerkib küsimus, et kas inimesel surmaga kõik lõppend on, et kas siis tõesti mitte midagi kõrgemat olemas ei ole. Vanasti, veel minu mälestuses uskusid inimesed vanu kirju. Käidi kirikus, oli üstkuu päris ilus elamine. Olid omad pühad, sai oodata ja valmistada. Oldi lõbusad ja rõõmsad. Nüüd on üstkuu surnud, kellegil mingit lusti ei ole. Mässa seda tööd teha, kuid siiski ole poolnälgas. Elu on paergusel korral küll kole vilets. [– – –]

Mina eila olin ispolnitel. Käisin kuterites niipalju kui neid oli. Sinna kuterisse minnes ja ka see tee, kus ma Alma tõin, on niisugune kena armas tundmus neid kohtasi vaadates. Sest seal sai paljugi magusaid tundisi ära viidetud. Kus ma esimest korda käisin, sõprust sobitasin, tema lakas kõige suuremas õnnes teineteist käbustasime. Teist korda öösi ülesse läksin ja jälle seal kõige magusamat õnne mööda saatsime. Kolmat korda, kus ma viina noiga ülesse läksin ja mu abaluud vastu tuli. Nellat korda kus Salõmovi sünnipäeval teineteist kaisutades oma tuleviku plaane sepitseime ja ööse ülesse läksime, kust meie teine päe alla tulime kui mees ja naine. Viies kord, kus ma pulmaviina käisin toomas ja kus ma ära eksind öösi olin. See kõik tuletab nii neid õnnelikka tundisi meelde. [– – –].

25. jaanuaril. Tulin kursuselt, tekkis niisugune tahtmine mõni sõna kirjutada. Nii õudne ja igav tundmus üksinda olla. Alma

on juba viies päev mere pool. Kui oled mõne aja teineteisest eemal, siis tekib niisugune igatsus. Vahi iga minut, et kas juba tuleb. Olekski pidand täna kodu tulema. Võib olla, et homme ei pääsegi. Lund sajab, tuul mühiseb, vist tahab ilm kurjaks minna.

12. veebruaril. Täna puhkepäeval viskame jälle mõne rea paberile. Tulin paergu kommissiast, käisime külapiidi kirjutamas kartuli ja kukurussi seemet. Näe, nõutasse, et peab olema kokku korjatud 12 tonni ja 1 tonn 200 kilo kartuli ja kukurussa. Kole nõudmine on, et külviplaanid peavad 100 protsenti täidetud olema. Käivad komissia komissia järel, küll uuritasse ja puuritasse iga kanti, et kõik lohakused peaks ära kõrvaldatud saama.

21. veebruaril. Oleme Eeroga kahekeisti kodu, teised läksid üle jõe kraami saama. Talv on siamaale kaunis ilus, lund üle poole arsinna ei ole olnud. [– – –] Kollektiivi elu on kaunis kõva kontrolli all, uuritasse ja puuritasse, ühtepuhku viiasse kinni j.n.e.¹ Serenik [M. Serennik. – *Toim.*] istub juba mitmendat päeva, saab näha, mis sellest kõigest saab. Loetasse meie kolkos ka parempoolse kallakuga. Hakka jälle mõtlema, et ega ta mudu parane, kui heasti särü tehtasse, sest lohakust oli igas kantis. Aastaruannet pole veel siamaale olnud, ei tea veel päevapalgast kedagi. Täna käisime Karulagedalt kartuliseemet alla vedamas. Selle kartuliseemnega oligi igavene häda, sai teist vahitud ööd ja päevad, mis korra varastati. Sellepärast kästi igale poole vahid välja panna. Selle seemnega ongi igavene häda, näe korjati juba inimeste käest muist tagasi. Külma seda palju näpistas ja plaanid anti ka suuremad kui kolkos isi maha arvas teha. Eks näe, kuida see asi läheb, kes tänava prigadiriks või pretsetateliks² saab, need saavad aga mutsitamist.

28. veebruaril. Eila õhtul oli pravlenja koosolek, valiti mind jälle pravlenja liikmeks ja ka pretsetateli asetäitja kohustusse. Saab näha, kuida see pauk mööda läheb.

¹ Vt. 8. veebruari Edasist "Kulakluse jäänuste vastu võitlemise ülesannetest kolhoosides. NSVLiidu põllutöö rahvakomissari sm. J. A. Jakovlevi aruanne NSV Liidu kesktäidesaatekomitee 3. istungjärgul. Kolhooside kindlustamisest II." (Edasi 08.02.1933, nr. 31)

² predsetatel < predsedatel – vene k. 'esimees'.

Õed Lilli ja Ellen Assmann, 1930-ndate aastate algus Eesti-Rohuaias.

4. märtsil. Oli 1932. aasta aruanne, päevapalk tuli 2 rub. 63 kop.³ Juhatuse esimees Serenik istub alles kinni, ei tea, kui kauaks. Ilmad on jälle külmad, lund sajab.

16. märtsil. Kirjutame paar sõna lühidalt. Olen jälle tööjuhataja 8. märtsist saati, vanu

pandi kinni, istuvad paergu. Ilmad on ilusad, lund ei ole. Oleme kevadise töödega ametis. Rohkem põle aega kirjutada.

3. aprillil. Võtan jälle tüki aja jooksul raamatu kätte ja kirjutan mõne rea. Oleme külviga ja künniga ametis, olen tööjuhataja. Eks näe, kudas see asi läheb, kas tuleb aasta lõpus ka sitsima minna, nagu nüüd istuvad, sest nüüd on kole karistus. Näe, istuvad juba tükk aega, eks näe, mis saab. Ilmad on ilusad, kui sedasi töötada laseb kui siamaale, siis läheb kaunis lobinal.

Uni on, tarvis magama minna.

6. aprillil. Ööse 6. aprillil tuli käsk kõige peredega ära saata Vaarmanisi, Obermani Aleksander, Eenoki Emma ja Assmani Liide meie prigaadast. Küll on hull see asi, pane kilid-kolid kokku, ei tea, kus saadetasse.⁴ See lops võib silmapilk tulla igale ühelle, sest nüüd ei või keski kindel olla, mis tuleb. Tänavu on koledasti see kinnivõtmine, üks robin on ühtepuhku. Oleks pikemaltki kirjutatud, aga pea ei võta kinni selle sotiga.

16. aprillil. Täna on puhkepäe, mudu ehk ei oleks puhkepäeva saand, aga ilm läks hulluks, hakkas lund sadama. Tuli veerand arsinat lund maha. Siamaale olid ilmad kaunis kenad, sadusi ikke oli. Töödega oleme... kartulid on veel panna 1,5 hektari, üleüldse on küntud 17 hektarit. [– – –] Inimeisi viidi palju ära, tööjõud on veike, ei tea, kudas selle assaga ja tööga hakkama (saame). On see ilmael küll kena, võetasse inimesed kinni ja

³ Sama kinnitati ajalehes Edasi 1934. a. jaanuaris, ennustatades 1933. a. sissetulekuks töötuspäeva peale keskmiselt 3 rubla (A. Aino. Kuidas elab kolhoos "Edasi" (Punase-Lageda külanõukogu, Põhja-Kaukaasias). – Edasi 25.01.1934, nr. 13). Nt. Salmes ennustati 1933. aasta lõpus töötuspäeva sissetulekuks rahas 5 rbl ja saadustes 4 rbl. (E. Veske. Niisugused on lööklikselt töötavate kolhoosnikkude võidud! Kuidas elab ja töötab Salme kolhoos? – Edasi 24.11.1933, nr. 181). Vt. NSV Liidu põllutöö rahvakomissariaadi kolleegiumi ja VSFNV Kolhoostsentri otsust 21. juuli Edasist – "1932. aasta sissetulekute jaotusest kolhoosides": "Kolhoosi rahalisest sissetulekust läheb jagamisele kolhoosnikkude vahel sissetulekute kogusumma, mis üle jääb kolhoosi rahaliste võlgade tasumisest, põllumajanduslike maksu maksmisest, kinnitusemaksu maksmisest ja jagamata fondi väljaeraldamisest..." (Edasi 21.07.1932, nr 161)

⁴ 1985. a. rääkis mulle Eesti-Rohuaias 82-aastane Aule Paul pulmakombestiku sekka oma pere väljasaatmisest 1933. a.: "Vot see plika saigi minule naiseks ja tema jäi haigeks tiisikusse 33-ndal, kui meid saadeti välja Kasahstani. Mina sain sinna väljasaate alla 29. aprillil (?), a pere jäi kolm päeva hiljemaks. Ja seal sattusime meie laiali, mina ühte külasse ja tema teise külasse. Töötasin auto peal... Peale lõuna sõitsin ühte külasse ja selles külas nägin oma lapsi, kaks tütar oli. [– – –] Sinna sain, mina sain teada, et Maali on surnud. Oktoobrikuus toodi sinna 20 000 inimest, aga oktoobris oli seal juba külmetanud. Küla number 5, see oli lage stepp, teivas oli löödud maa sisse ja tahvel oli küljes, küla number 5. Anti labidad, et kaevata augud ja mõni puutükk, et mis peale panna. See nimetati mullakoobas. Nii et nagu pörrsad kuudis. Sinna tuli siis tiffi haigus. Ja kevadeks maikuuks jäi elusse ainult 6000. Ja maeti ühte auku mitu. Laoti nigu puuhulud riita maa sisse."

Anna-Maria Tint, 1930. aastal Eesti-Rohuaias.

saadetasse minema ei tea kus. Elame ja vaatame, mis tuleb. Nii kaua, kui isi ikke kohapeal oled, ei pane tähelegi. Saab näha, mis minugagi saab. Olen tööjuhataja, kohustused on suured, täitmine raske, inimeisi vähe. Eks vaatame, mis tulevik toob.

26. aprillil. Eluratas veereb ikke edasi, on head päevad või halvad, kõik lähvad

mööda. Nüüdne ajajärk on küll kaunis kirju, neid sotti on kõike sorti, näe saadeti mitmed inimesed ja terved pered ära. Ja selle toidu küsimus on kaunis räbal. Mõnes kohas on vist õige terav toiduküsimus. Mina vuhin ikke tööjuhataja kohustuisi täita. Eks näe, kas olen tuleva-aasta see aeg veel lahti või olen pogriss, sest nüüd võib igast tühjast assast pogrissi minna. Töödega oleme teistest prigatadest ikke kauniste ees. Kartuli saime 25. aprilliks maha. Kukurussi ja teised maad on enamjagu ka küntud. Täna sadab vihma, saab näha, kas hakkab uputust tegema, jõed on suured.

1. mail. Täna on esimene mai, nii ka anti pühaks. Ilmad on kaunis sadused, takistab tööd. Kunda on veel 5 hektari jne. läheb see asi.

12. mail. Täna oleks jälle midagi kirjutada. Minu Alma ema oli tükk aega haige ja eila suri ära. Täna 11. mail viisime ta puhkuselle. Jah, noor inime, alles 45-aastane. Kuda kellegi saatus läheb, ühel varem, teisel hiljem.

23. mail. Torkame jälle mõne rea, elame vähehaaval. Viljad on maas. Ainult ilmad on kole vihmased, iga päe sajab, vili jääb rohu sisse ja külma pärast kangu. Olen ikka prigadir, ega enne aastat lahti saa, kui üst kinni pannasse. On selle ametitega kole häda, meie loomaverma savedujusi⁵ Reinson (?) poos enese ära, et ametist lahti ei saand.⁶ Nüüd on ju see asi, mis kästasse, seda pead täitma.⁷ Mudu elame ikke, süüa ikke on vähehaaval. Kubanis räägitasse küll et surema

⁵ (loomaverma savedujusi < zavedujuščij fermi – vene k. 'farmi juhataja'.

⁶ Vt. vabaturma juhtumit 1936. a. Salmes. "Karjafermis on kuritahtlik lohakus, mille vastu Kisseljeva asjatult võitlust peab. Vasikad hakkavad lõppema. Siimer seletab nurgataga: – Niikaua, kuni karjafermis stahanovlasi on, lõpevad kõik vasikad. Kui stahanovlastest lahti saame, siis ehk jäävad vasikad ellu. Ka Kisseljeva hoolitsusel olevatest vasikatest lõpeb üks. Siimer astub koosolekul mürgiste sajatustega stahanovlase vastu välja. Teda toetavad Tshernäägin, Luht Bodatshevski. Sl. Kisseljeva nõrk iseloom ei maldanud kaugemalt õigust otsida. Tä võttis peale kolhoosi juhatause istangut, 22. aprillil murki sisse. Kuigi kohe arstiabi muretseti, ei aidanud see ja tagakiusatud stahanovlane suri." (J. Püks. Õppetund stahanovlaste töö saboteerijatele. – Edasi 30.07.1936, nr. 103) Vt. ka J. Püks. Salme ja Sulevi kolhoosidel tarvis revolutsioonilikkude valvelolekut kõvendada. – Edasi 06.08.1936, nr. 106: "Kui Stalini nimelises kolhoosis sissepugenud lõhkujad stahanovlase Kisseljeva oma tagakiusamistega enesetapmiseni viisid..."

⁷ Indrek Jääts on uurimuses Eesti kohta näinud kolhoosisiseste ametite jagamist märksa positiivsemas võtmes: "Inimene oli eelkõige kolhoosipere liige. Ametite vahel polnud rangeid piire. Erinevaid ametid peeti sageli paralleelselt ja ametite vahetamine kolhoosi piires käis kergelt. Inimesi suunati erinevatele töödele vastavalt vajadusele ja võimetele, nagu talus. Kunagine kolhoosiesimees võis jätkata samas (või ühinenud) kolhoosis autojuhi või brigadirina. Vanaks jäänuna võis ta veel näiteks tallimehe ametit pidada. Autojuht võis ühtlasi töötada ka laadijana, kolhoosi bussi- ja taksojuhina, viljakoristuse ajal ka kombainerina. [...] Traktoristi- ja autojuhitööst tüdinud mees võis jätkata kolhoosi aednikuna." (I. Jääts. Töö kolhoosis...., lk. 31)

inimeisi hullumoodi nälga, et ei jõutama mat-
ta, ei tea. Eks see kitsik ole igal pool.⁸

27. mail. Oleks jälle midagi tähtsamat kir-
jutada. Täna jäi minu Alma haigeks ja viisin
tohtre juurde. Tohter käskis haigemajasse jää-
da paariks päevaks, saab näha, kudas läheb,
hirmutavad kõik niisugused assad ära.

Mudu viljad on maas, alustame sapkamist.
Ilmad on kole vihmased. Sai jälle vorpida il-
ma puhkepäevadeta. Homme on puhkepäe,
tahtsime pidada, saab näha. Elu on keeruli-
ne, headust pole kuskilgi, puudus, häda ja ka
mitmel pool nälgi. Millal ta ükskord hakkab
paranema, siamaale läheb küll hullemaks.

3. juunil. Täna laubä öhtul kirjutame jälle
mõne rea. Ilmad on kole vihmased, iga päe
sajab vihma kõvasti, ilmad on külmad, pe-
revallis sajab lund. Tänavu vist jätab leivast
lahti, kole hullud ilmad.

Alma on ikke alles haigemajas, ei ole pa-
rem. Saab näha, kudas see haigus läheb.

5. juunil. Mul tuli jälle tahtmine midagi
kirjutada. Kui see elu nii rõhutuna nii kurblik
näitab. Siis sa armas pävaraamat, ole nii hea
ja võta vastu. Sest sinuga tahan ma oma rõhu-
tud meelt lohutada. Minu armas naisukene on
juba teist nädalat haigemajas, ei ole veel para-
nemist märgata. See kurvastab ja rõhub mind
kui hirmus, kui ta ometi terveks saaks. Ma isi
olen ka kaunis haiglane. Oh aitaks meid veel,
et meie oma tervised kätte saaks. Sest meie
tahme elada, õnnelikud olla ja noorust maista.
Sa elu oled nii karm, nii vali mõnele. Isiäranis
nüüdne aeg, kus sa inimeisi hädas ja nälgas
näed igal pool. Ilmad on ka kole vihmased, üst
iga päe kallab maha, vili on pisike ja kollane.
Kui sedasi edasi läheb, siis on nälgi käes.

9. juunil. Ilm läks ilusaks, muldamine lä-
heb täies hoos, on juba mullatud 10 hektari
ümber. Inimesed käivad tööl kauniste.

Prigadiri ametiga olen koormatud, alati
ole hooles ja mures. Alma on alles haigema-
jas, pole veel paranemist midagi märgata, küll
on hull see asi.

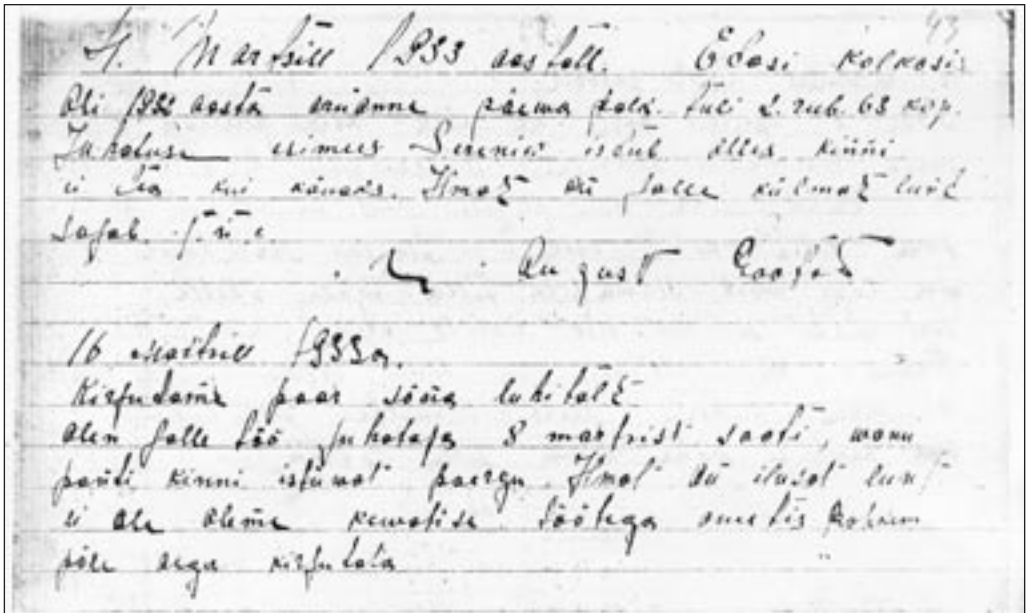
13. juunil. Küll on hull, kui need hädad
hakkavad tulema, siis tulevad uksest ja ak-
nast. Alma oli nüüd kaks ja pool nädali hai-
gemajas. Tehti aporti, ei saand enam muud
parata, laps oli juba surnd olnud. Tundsin sel-
le eest koledasti hirmu, nüüd läks siamaale
õnneks, eila tõin kodu. Haige on ta nüüdki,
peab mitmedki head päevad maas lesima.
Nüüd tuli jälle uus häda, meie pisikene Eero
jäi 13. juunil haigeks ja on päris haige. 38,5
kraadi on sooja. Kohe hirmutavad need hai-
gused ära, peaks ometigi paranema, et ma
oma perekonna õnne saaks maitseda. Ma isi
olen ka haiglane. Oleme kõigiga mokas.

4. juulil. Torkame jälle mõne sõna. Oleme
ikke alles elus. Eero sai terveks. Alma oli ka
kaunis asi, läks vara tööle, on jälle haige, läks
täna jälle tohtre juurde. Olen isi selle tööju-
hataja ametiga hädas, pea on ka niisugune
hull, et ei saa selle asjaga hakkama. Ilmad on
tänavu kaunis vihmased, oleme selle heina-
tegemisega hädas. Muldamine on teist korda
üle poole mullatud.

18. juulil. Ilmad on palavad, saab nä-
ha, kas hakkab nüüd kuivaga liiga tegema.
Kukurussid saime teisele korrale mullatud 15.
juuliks. Kartule lõpetame täna 18. juulil ära.
Hein hakkab ka lõpu poole minema.

Minu oma elu on kaunis räbalas seisukor-
ras. Alma läks täna jälle haigemajasse. Tervis
ei praavi kudagi. Saab näha, mis sest assast
viimati välja tuleb, õnn ei taha enam kudagi
vastu vaadata. Vahel läheb süda haledaks, kas
siis tõesti ma oma perega ei või enam õnneli-
k olla. Peab kõik saatuse hooleks andma, et
saab mis saab.

⁸ Lehesõnumid Eestist kõnelesid samuti viletsusest, nt. 20. märtsi kiri rubriigis "Valgest Eestist": "Mul on kolm alaealist last ja ma olen juba 3 kuud tööta. Kui mind töölt vallandati, siis oli tunne, nagu oleks mind elusalt sütel praetud, sest tean, mis on tööpuudus. Olen näinud meie majas elavaid töötute perekondi, kes on meeleheitel. Alles mineval nädalal poos enese üleval korteris perekonnapea, kes oli juba pikemat aega tööta. Minul oli senini ikka väiksel tööd. Käisin söögimajas nõusid pesemas, mis iseenesest küll kuigi tasuv töö polnud, kuid elu ikkagi sees hoidis. Sain seal peale 4 sendilise päevapalga veel mõned taldrekutäied söögi jäänuseid, millega endid senini toitsime. Nüüd aga, kui läksin ametiühingusse, et ühiselt enda olukorra parandamist nõuda, vallandati mind söögimajapidajate poolt kui kommunisti." (Kaks kirja, mis räägivad kohutavast viletsusest. – Edasi 20.03.1933, nr. 63)

Katkend päevikust 1933.

30. juulil. Aega ei ole sind armas raamat kätte võtta. Täna on puhkepäe, kirjutame mõne rea. Ilmad on kuivad ja palavad, tahab kõik töövaeva ära kõrvetada. Juba on üks kolm nädalit kuiv. Kõik vili on kuivamisel. Töödega oleme kaunis juttis. Kukurusi ja kartule lõpetasime 20. juuliks kaks korda läbi. Hein on ka juba kaunis lõpupoole, ainult korjata kuhjadesse esimene hein.

Omas peres on see asi kaunis pahas korras. Alma on ikke alles haige, ei parane kudagi.

12. augustil. Täna puhkepäe torkame jälle mõne rea. Elu lendab, hakkab juba jälle sügise poole kalduma. Töödega oleme juba kaunis juttis, hein on tehtud, esimene rukis on peksitud. Lähme kartule võtmisele vastu. Mudu elu on vanamoodu, oleme ikke tervise juures. Alma põeb, on siiski natuke parem. Ongi nüüd niisugune haigus, on palju inimesi haigeid.

25. augustil. Oleks jälle midagi kirjutada. Alma sõitis 21. mere poole tohtri juurde, tervis ei parane kudagi. Ma isegi jäin ka eila haigeks, külmatõbesse, saab näha, kui kaua ta vintsutab.

27. augustil. Sa mu kallis päevaraamat oled mulle alati troostiks. Viskame täna jälle mõne rea. Olin paar päeva haige, nüüd olen

parem, saab näha. Alma on alles mereääres, ei tea, kudas tema tervisega lugu on. Küll on hull, kui need haigused tulevad. Mudu elu läheb ikke omamoodi. Tööd on mudugi üle kaela, rohmitse kui hirmus. Olen selle prigidiri kohustustega seotud, seda hoolt ja muret kui hirmus. Kes teab, tuleb ükskord sügis, mine kinni ka veel. Mudu hakkab üstkuu elu vähe praavima, ei ole enam näljaseid näha, on kõiki kraami rohkem näha.

3. septembril. Mul tuli niisugune hull ja hale tundmus peale, siis on ikke mu päevaraamat kõige armsam. Hakka mõtlema seda ilmaelu, miksjäoks on see inimesi vaevlema pandud, isiaranis nüüdsel ajal. Hakka võrdlema endist aega nüüdsel ajaga. Olid sa enne vaba, võtame näituseks viimase aasta, 1929. aasta, ma olin lustilik, lõbus, elul oli üstkuu teine eesmärk. Olid mingisugused pühad, inimesed läksid ühtekokku, olid rõõmsad. Võtame nüüd. Kõik on viletsad, tööga ära kurnatud, et sa elad ja liigid, aga mingit elavust sul pole. Noored lähvad seltsimajasse, kõik see asi on nii hädane. Olin mina poissmees, ma ei seist ka pudeliski paigal. Mis sa ikke teed, kõik peab ära elama.

Minu elu läheb ka kaunis hädast moodi edasi, olen brigadir, sellega olen nii koledasti

koormatud, ole kui igavene tööori, ajab vägise pea segi. Teiseks Alma on (siiamaale jäi minu kiri pooleli. Oberman Nikolai, Tint Aleksander lasid karu, läksime liha järele) juba 21. augustist saadik Konnas tohtre juures. Ja ongi kõik selle suve haige old, et ei ole midagi andi olnud. Saab näha, kudas ta tervis nüüd on, oota igatsusega ühtepuhku tulema.

11. septembril. Torkame lõuna vaheajal mõne rea. Alma on ikke alles tohtri juures mere ääres. Nii kole igav tundmus on oodata. Pidi nende päevade sees kodu tulema, oota ja vaata iga minut, ei tule kuskiltki, ei tea, kas on midagi juhtunud. Jah, kui on ära, siis saab aru, kui armas võib naine olla. Ootame tänase päeva veel, siis peab hakkama kirjutama ja järel küsima.

12. septembril. Asi on jälle korras. Alma tuli kodu, on ikke juba natuke parem. Külmtõbi ei ole ka külge hakand. Küll on hull, kõik kohad on haigeid täis, igas peres on haigeid. Kust see haigus on tulnud, niikui loogu maas.

16. septembril. Kirjutame jällegi midagi. Eila 15. septembril saatsin oma Alma jälle tohtri juurde, tervis ei parane kudagi. Saab näha, mis siis nüüd saab, või kui kauaks, ei tea. Küll on hull nende haigustega, kõik küla on külmtõbe haigeid täis, tuiguvad jalge peal, ei tea, kust see kole tõbi on tulnud.

20. septembril. Täna oleks jällegi midagi kurba kirjutada. Hull haigus on möllamas külas ja nõuab oma ohvreid. Minu õemees Anton Järv oli ka tee peal töös ja jäi ka sellesse haigusesse, oli päeva 10 haige ja läks igavesele puhkusele, jättis oma naised lapsed maha leinama. Suri 19. septembri õhtu, 20. septembril viisime viimaselle puhkuselle. Küll on hull see inimese elu, ela ja vaevle siin ilmas ja ükskord oledki kadund. Mäletame kaua seda kallist seltsimeest.

Mudu elame ikke, tööd on nõnna, et pea läheb segi. Alma tuli ka 20. septembril kodu, on ikke natuke tervem, saab näha, hakkab ehk praavima.

22. septembril. Täna oleks jällegi midagi kirjutada. Meie veike Eero kukkus oma pea lõhki. Käisime ööse tohtri juures, suur haav oli peas.

29. septembril. Eila matsime Miili veikest tütart, oli paarinädaline ja suri ära. Midagi hullu on, iga päev maetasse inimeisi. Haigus läheb juba koledaks, juba 5 inimest on ära võtt natukese ajaga.

6. oktoobril. Ilmad on vihmased, sajab kui hirmus, kartulit on kõigest 2 hektarit võetud, 8 on võtta, kukurus on kõik koristamata, vist tänava jääb jälle külma kätte. Ploomid saime kuivatatud. Inimestest on pooled haiged. Ja kõik naisterahvad on suurem jagu töötegijad, mehed on kõik enamjagu haiged. Saab näha, mis sest assast saab, kas tuleb sügise kinni istuma minna. Eks vaatame kuu aja pärast oktoobri pühadel, kuidas asi on.⁹

Alma läks juba kolmat korda alla tohtri juurde, ei saa tervist kudagi kätte.

18. oktoobril. Elan vähehaaval. Alma on ikke haige. Külmtõbi on ka ustkui vähemaks jäänd, pole enam surmajuhtumeisi olnud. Ainult tööd on palju, kartulaga oleme ikke poole peal, 5,50 on võetud. Kukurus on suuremjagu puhastada, 3 hektari lähedal on puhas. Eks näe, kudas see koristuse hoogtöö läbi läheb, kas tuleb ka pogriss istuda. Ilmad olid nüüd kaunis ilusad. Täna kipub sadama hakkama.

8. novembril. Eila oli jälle see püha, mis sai oodata, õhtul käisime pidul. Anti süüa, peeti kõnesi. Ilmad on kole vihmased, ei lase kudagi vilja ära korjata. On veel kartuli 0,75 hek., kukurusa 1,25. Saab näha, millal ta ära laseb lõpetada.

18. novembril. Kirjutan paar rida. Jäotame hoolega kartulit. Kartuli saime ülesse 16. novembril. Viljad on juba kõik üleval ja korjatud, ainult kartulihunnikuid on maa peal ja rukis on teha. Ilmad on ilusad, härmatist ei ole veel õieti olnud. Lepad on alles päris rohelistes.

1. detsembril. Tihti peale tekib mõte, et

⁹ Ärevast olukorrast Abhaasia poolele jäävates eesti külades kirjutati sama aasta 20. oktoobri Edasis nr. 166 üldpealkirja all "Klassivaenlase kriukad Sulevi ja Ülem-Linda kolhoosides". 24. novembri Edasis, nr. 181 ilmus aga E. Veskelt üdini positiivne ülevaade Salme külast "Niisugused on lõõkliselt töötavate kolhoosnikkude võidud!"

miks inimene elab, mis on ta elust kasu. Vaevleb selle natukese aega ära ja ongi lõpp peal. Vanasti oli ometigi lootus tulevase ilma peale. Nüüd sured ära, on kõik otsas. Tihtipeale tulevad need seltsimehed silme ette, kes selle aasta sees ära surivad, olid, elasid ja ükskord lõpp peal. Tänavu oli selle hullu külmatõbe ohvreid mitu inimest ja põevad paergugi mitu inimest. Mul tuleb meelde alati Järv, õemes, alati käisime sees, ajasime head juttu. Aga ükskord on lõpp peal. Väga kahju, kes omas parajas eas peavad lahkuma. Töödega saime juba mõni aeg tagasi valmis, olid kaunis soojad ilmad, aga nüüd läks külmale, on teist päeva kraadi 6 külma. Nii see elu läheb. Tahaks sellest tööjuhataja ametist lahti saada, ta on mind nii koledasti ära tüüdanud. Saab näha, mis saab, pistavad ehk viimati aasta lõpus pogrissse.

15. detsembril. Lumi on maas kõik selle aja. Täna ja eila sajab vihma. 15. õhtul käisime Punase-Lagedal udarnikute (õhtul). Kuu lasime kõnesid, anti süüa jne. läks see õhtu.

1934

4. jaanuaril. Täna on juba uue aasta neljas päev. Jälle aasta möödus ja teine käsil. Uuel aastal sai napsutada, olin vintis, ei näind pidu ega midagi, katsusin, et kondid kodu sain. Mudu elame vanamoodu. Talv ei ole üst suur, aga lumi on ühtepuhku maas. Sjab tihtipeale vihma. Olen ikka alles tööjuhataja, saab näha, kas saab lahti. Aasta aruande arvavad selle kuu lõpus hakkama saama. Nii see asi läheb. Siiski see aasta, mis mööda läks, oli juba mitmest tükist parem, on juba kraami rohkem, leiva küsimus on juba parem, saab juba linnadest leiba osta. Ja ka riigi normid olid veiksemad, eks näe, kudas läheb.

10. jaanuaril. Sa kallis raamat, toon su jälle välja, et susse jälle mõne sõna paberil-

le. Kõik see elu on paha, ei maksa ta poolt kopkat, midagi püüdmist ega elu tahtmist ei ole, rühma edasi. Inimesed on suuremalt jaolt haiged kõik sellest sodist. Minu Alma on ka ikke haige, ei praavi kuidagi, mõtleme jälle Sotši tohtri juurde minna. Minu oma tervis on ka kaunis vilets, pea on alati uimane kui nui, ei tea, kas selle prigadiri sodi pärast. Saab näha, kas saan ka lahti ametist. Ilmad on lumised kõik selle jaanuarikuu. Talv tuli tänavu vara, jääme loomatoiduga vist kole hädasse.

28.–30. jaanuaril. Käisin mere pool kukurussi vahetamas. Tänavu aasta sai seda leivakraami kole vähe, kartuli sai jälle rohkem, et võib muist leivaks vahetada.¹⁰ Mudu elu on vana sorti, maa on juba vastu päeva tükati paljas. Kolkosi aasta aruanne ei ole ka veel valmis.

4. veebruar. Täna on puhkebä, elame taspisi edasi, tervise poolest oleme kõik kaunis räbalas seisukorras. Alma on ikke haiglane, ema on ka haiglane, minu oma tervis ei ole ka kõige parem. Mudu elu läks 1933. aastal tunduvalt paremini kui endisel aastal. Riiginormid olid kergemad. Tööstuskaupasi on ka tunduvalt suurenenult juba, kui raha on, võid kõiki assu osta. Peaks hakkama ikke aasta aastalt paranema.

22. veebruaril. Juba tükki aega on, kui viimati sinuga, armas päevaraamat, juttu ajasin. Elame ikke endiselt edasi. Juba paar nädalit käime iga päe 1934 aasta (proisvotsvenõi plan¹¹) tegemas, saab veelgi mõni päe teha. Ilmad on veebruarikuu sadused, eila hakkas kõvasti lund sadama, nüüd on 1,5 arssinat lund ära ja sajab ühtelugu. Öö läbi muristas ja löi välku kui hirmus. Tänavu talvel on koledasti hädas inimesed loomapõhuga. Tööpäevade peale anti kole vähe. Aastaruanne on ka alles tegemata j. n. e.

2. märtsil. Torkan jälle mõne reakese, et tulevikus hea lugeda ja ka poegadel ja tütar-del arutada nüüdse aja elu. Tali on tänavu

¹⁰ "Töötuspäeva kohta tuli kartuleid 1932. a. 1,5 kg, käesoleval aastal aga 3 kg. Mett ei saadud 1932. aastal sugugi, tänavu tuli aga töötuspäeva kohta 25 gr. Peale selle veel muid saaduseid, nagu rukist, maisi, võid, kõrvitsaid jne. Rahaline sissetulek oli 1932. aastal 2. rbl 60 kop. töötuspäeva peale, aga 1933. a. keskmiselt 3 rubla, millest üks rubla kolhoosnikule juba avansina välja anti." (A. Aino. Kuidas elab kolhoos "Edasi". – Edasi 25.01.1934, nr. 13)

¹¹ proisvotsvenõi plan <proizvodstvennyj plan – vene k. 'tootmisplaan'.

kaunis pikk, 1. detsembrist tuli lumi maha, paergu on veel 1 arssin lund, ei tea, milla ta sulab. Kõik see elu on imelik ja vilets. Kõik see asi ja ühisuse elu on kaunis vilets, lohakust on igal pool. Olen tööjuhataja, nii see peahool ja mure on minu seljas. Mudu elu on ka kaunis räbal. Alma on ühtepuhku haige, päris paha see asi.

11. märtsil. Täna saatsin jälle oma teise-poole arstima. Näe minul see õnn ei taha ka kudagi vedada...

15. märtsil. Lumi sulab, vilja tegemine on ukse ees, kevade on käe. Kuid see elu on nii tume, nii imelik, üstkui kellegist põle enam head meelt. Igaüks tunneb enese olema kui töölooma, et rühma päevast päeva, ei midagi lusti ega rõõmu sul pole. Mina olen nüüd jälle ühe poolega. Küll on vilets üksi olla, nii igav, nii õudne, oota juba kirja, saab näha, kuda see asi läheb. Peaks ka ükskord õnne olema et terveks saaks.

22. märtsil. Oleks jälle midagi tähtsat kirjutada. Täna oli üld kolkosi koosolek. Olid suured ninad siin, hakatasse passa välja andma.¹² Kes 10 päeva jooksul kõiki tunnistuisi ei saa, saadetakse minema. Saab näha, mis sellest assast tuleb, kas saadetakse ka välja. Asi on nii kirju ja hull, olen tööjuhataja, eksid mõnes tükis ja oledki läind.

Ootame, 1. aprilliks peaks läbi minema.

28. märtsil. Ilm on soe, kevade on käes, künd ja külv läheb täies hoos. Meeleolu on natuke parem. Alma tuli ka kodu, on ikke haige. Passa pole kätte saanud, on kuulda, et mõnele tahetasse kõbu (?) teha, selgesti ei tea midagi. Küll on hullud sarnased jandid iga aasta, et ka vahel vagaseks jääks.¹³

2. aprillil. Toome jälle veiksed märkused, 31. märtsil oli suur passide andmine. Igaüks tundis hirmu, et saadetakse minema, ega seal mitmetel paljut ei puudund. Kuid siiski lõppes kaunis ilusti, said kõik passid ainult peale mõne üksiku, ja küllap needki ehk saavad. Mudu elu on kaunis räbalavõitu, olen ikke tööjuhataja. Oleme künniga ja mahategemise-ga ametis. Närvid on ka kole rikkis selle ametiga, pea on uimane kui pakk otsas. Ilmad on paergu ilusad, loodame 1. maiks külvi maha saama...

17. aprillil. Torkame jälle mõne rea. Oleme kõvasti kartulepanemisega ametis. On tänavu kartuli maha teha 11 hektarit, jääb veel tänasest päevast panna 0,30. Kukurussi maa on suuremjägu kündmata, kukurussa on maha teha 8,54. Muud kribu-krabu maad on suuremjägu küntud. Ilmad on tänavu kaunis ilusad, saab näha, mis ta edespidi teeb.

26. aprillil. Ilmad on tänavu kevade vä-

¹² Vt. NSVL kesktäidesaatekomitee ja rahvakomissaride nõukogu otsust "Ühtse passisüsteemi kindlaksmääramise ja passide sundusliku meldimise kohta NSV Liidus": "Linnade, tööliste alevite ja uute ehituste elanikkude parema arvestamise ja nende asukohtade vabastamise eesmärgil isikutest, kes pole seotud valmistusega ning tööga asutustes või koolides ja kes ühiskondliselt kasulikus töös tegevad pole (välja arvatud invaliidid ja pensionäärid), samuti ka nende asukohtade puhastamise eesmärgil peituvatest kulaklistest, kaelakohtulistest ja teistest ühiskonnavastastest elementidest..." (M. Kalinin, V. Molotov (Skrjabin), A. Jenukidse. Ühtse passisüsteemi... – Edasi 30.12.1932, nr. 287) Ühtse passisüsteemi ja sundusliku meldimise sisseviimine pidi toimuma 1933. a. kestel. Vt. ka "Määrus passide kohta" (M. Kalinin, V. Molotov (Skrjabin), A. Jenukidse, tsit. teos. – Edasi, 30.12.1932, nr. 287)

¹³ Töödejuhatajana oli August Rootsi tähelepanu suunatud põhiliselt põllutööle ja ilmastikule, pea puuduvad sissekanded kultuurielust. Leheveergudel kirjutati 1934. a., et ühiskondlikud asutused – klubi, kool ja lugemistuba – töötavad nõrgalt, et klubi juurde organiseeritud laulu- ja näitering ei tegutse jne. Ka komnoorte rakuke olla tegutsenud halvasti (A. Aino. Kuidas elab kolhoos "Edasi". – Edasi 25.01.1934, nr. 13; A. Aino. Punase-Lageda puudustest ja mõnest seanahavedajast. – Edasi 06.04.1934, nr. 49). Vigadest majanduselu valdkonnas mainiti osade seemneliikide puudumist ning remontimata vankreid ja rautamata hobuseid. Kirjutati ka lööktöolistest ja õnnestunud ettevõtmistest: "Ausa tööga on ka põllumajanduse tööriistad remonteeritud ja nii hobused kui ka tööriistad kinnitatud üksikute kolhoosnikkude külge." (A. Aino. Punase-Lageda puudustest ja... – Edasi 06.04.1934, nr. 49)

Kultuuritöö miinuseid märgiti ka Salmes, kus olla puudunud lugemistuba ja selle juhataja. Üldiselt loeti Salme kolhoosi tugevate hulka (I. P. Mis Salmes veel puudub. – Edasi 24.04.1934, nr. 58). Vt. ka J. Tanvel. Kümme aastat Salme puhkpillide koori. – Edasi 26.03.1934, nr. 44 ja: Pioneerid on unustatud. – Edasi 02.08.1935, nr. 104.

ga ilusad. Oleme töödega ka kaunis juttis. Kartules on maas, kukurusi künni lõpetame 1. maiks ka ära. Üleüldse lõpetame künnid 1. maiks ära. Aiad on tehtud, susni puid on ka valmis. Elame vähehaaval, Alma on ka tervem. Mul omal on kõht teist päeva haige.

2. mail. Eila 1. mail käisime rongikäigul. Oli kõik kaunis vahvasti sisse seatud. Öhtu oli meie klubis pidu, mai tervitused ja anti öhtust süüa. Päris kena oli see värk.

10. mail. Kirjutame jälle mõne rea. Viljad saime maha 10. mail. Ilmad on kuivad, juba mitu kuud tikub kõiki ära kõrvetama. Alma läks jälle Sotši tohtri juurde.

12. mai. Täna olen jälle üksi kodu. Ema läks täna loomadega perevalli.¹⁴ Alma on Sotšis tohtri juures, ootasin täna kodu, ei tuld. Eero mängib teiste lastega. Üksi olles tekib alati niisugune kurb tundmus. Tikub silmade ette noorusepäevade lõbus ja hea elu. Siis tuleb tahtmine jälle päevaraamatut kapist välja tuua ja mõni märkus teha.

See tööjuhataja amet koormab koledasti ja oma elu muresi on peale selle. Alma on haige. Mudu külviga saime tänavu üsna ruttu, nüüd on kõik tehtud. Olid kõik selle aja ilusad ilmad, aga nüüd läheb kuiv juba päris liiale, ei ole lootagi vihma tulema. Kõik see töö ja vaev läheb raisku.

17. mai. Asi on päris hale. Kõrveb kõik töö ja vaev, kole kuiv on juba kolmas kuu. Tänavu jääme vist küll nalga. Kui nüüd mõne päeva jooksul ei tule vihma, on kõik otsas.

26. mail. Ilmad on vihmased, läks see kole kuiv meilt mööda, nüüd tuleb iga päev

vihma. Eila 25. mail käisin tohtri juures, tervis on jälle kaunis vilets. On jälle see südamehaigus käes, vana haigus, näe, ei parane kudagi, saab näha, keda nüüd läheb. Tohter andis tunnistuse, et tööjuhataja ei või olla. Saab näha, kas saan lahti, see mu tervise nahka panigi.

3. juunil. Ilmad on vihmased, iga päe sajab, perevallid on lund täis. Mudu tervise poolest olen kaunis vilets, arvan, et saan prigadiri ametist lahti. Eila valiti uus, mul tuleb veel olla paar nädalit, kui rajoonist teadus tagasi tuleb.

17. juunil. Ilmad on sadused, sajab iga päe. Muldamisega oleme lõpu poole minemas. Olen ikke tööjuhataja, ei lasta kudagi lahti. Tervis on natuke parem.

24. juunil. Viskan jälle mõne sõna, ei viitsi enam kirjutada, ennem oli nii huvi see kirjutamine. Uuemat pole midagi, oleme elus. Tervise poolest Alma see krõbiseb ikke omamoodu edasi. Mu oma tervis on ka räbalavõitu, pea on otsas uimane kui nui, lahiti pole ka tööjuhatajast saand. Andsin jälle teadaande, saab näha, mis pravlenja koosolek teeb. Töödega oleme kaunis juttis. Kartulid on kahele korrale mullatud. Kukurus ja muud viljad on ühele korrale, hakkame teist korda. Ilmad on tänavu nüüd kaunis vihmased.

30. juunil. Täna olen päris haige, küljes on kanged pisted. Saab näha, kudas see pauk mööda läheb.

Eila 2. juulil andsin tööjuhataja ameti üle, olen vaba tüki aja kohta, 3,5 aastat sai seda hullu ametit peetud. Nüüd peab tulevikus hoolas olema, et jälle midagi ametit kaela ei

¹⁴ "Perevallis" olid kolhoosi loomad. "Suvel on kari üleval mägedes, 25–30 kilomeetrit kolhoosist eemal. Sinna on vihmavarjuks ehitatud katusealused. Peale selle ehitatakse sinna ka loomalaud mullikate ja vasikate jaoks, sest seal on loomatoitu rohkem ja nad võivad talve seal üle elada." (V. Põldmees. "Edasi" kolhoos tõstab karjapidamist. – Edasi 02.08.1934, nr. 106). Aasta varem oli farmijuhataja end üles poonud, 1934. a. kirjutati ajalehes järgmist. "Esiialgu oli farmi töös palju puudusi, puudusid karjalaudad, jõutoidud ja ettevalmistatud juhataja. Nüüd on asi nii lautade kui ka juhataja küsimuses paranenud. Praegu on kolhoosil 62 lüpsilehma, 11 mullikat, 68 vasikat ja kaks sugupulli. Piimaand on veel madal. [---] Farmi tööliste hulgas pole veel läbi töötatud sm. Stalini aruanne ÜK(e)P XVII kongressil, pole läbi töötatud ka keskkomitee juunipleenumi otsused. Farmitöölised pole omavahel sotsialistlikus võistluses. Kolhoosil on ka seafarm. Üldse on seafarmis 142 siga. Möödunud aastaga võrreldes on sigade olukord paranenud. Laudad on puhtad ja sigu toidetakse hästi. Suvel on sead mägede karjamaadel, mis kolhoosist 12 kilomeetrit kaugel on. Sigade talitajad saavad töötasu juurdekasvu järele. Kõige parem seatalitaja on sl. Anna Pikkjuk, kellel sead kõige paremini toidetud ja kõige puhtamad on. Riigi lihanorm on kolhoosil täidetud, või pooleaasta norm on täidetud ületamisega." (V. Põldmees. "Edasi" kolhoos... – Edasi 02.08.1934, nr. 106).

aja. Kui nüüd tervise ka jutti saaks, siis võiks elada, tervis on viimasel ajal räbal.

6. juulil. Olen üksi kodu. Alma läks jälle Sotši tohtre juurde. On seal üks kümme päeva arstimas. Eero on lasteaias.¹⁵ Niisiis on päris igav üksi olla. Sest on aga hea meel, et tööjuhataja kohustustest vabaks sain, käin nüüd iga päev teistega ühes tööl. Muldamine saab paari päeva pärast kahe korrale läbi, heinategu on ka poole peal.

11. juulil. Tähaks midagi kirjutada. Midagi kurvameelelist, kuid pea on nii tühi, nii haige, et midagi kinni ei võta. Olen üksi kodu kui munk, kui niisugust elu kaua tuleks elada, siis lõppe küll igavuse kätte ära. Siis mõtle oma naisukese peale. Saab näha, ühe nädali tuleb vist veel oodata.

17. juulil. Kirjutan jälle igavuse pärast paar rida. Küll on igav ja hull üksi elada, ei tahaks mitte tundigi sarnast elu. Almal on täna 11 päa ära olla, aga see näitab aastapikune olema.

19. juulil. Täna tuli Alma kodu ja tõin ka Eero kodu, niisiis pere on jälle kõik koos.

19. augustil. Sina kallis päevaraamat, ma olen sind päris ära unustanud. Täna pühapä õhtul, kus ma üksi kodu olen, teen mõne veikse märkuse. Alma läks ka perevalli, ema on ikke perevallis. Elu läheb vana sootu, tervis on mul ikke räbalavõitu, kuid tunnen enast nüüd seitsaadik, kui tööjuhatajast lahti sain ikke rohkem inimese olema, sa lähed ilma mureta ometi õhtul magamagi. Alma tervis on ikke vilets, üks häda lõpeb, teine hakkab. On kibe marjakorjamine. Tänavu on seda sodi kole laialt, saab näha, kuda selle töödele vastu saab. Nüüd on veel perevallis ka heina tegemised.¹⁶ Suvi on tänavu

kaunis korralik olnud, viljad on ilusad.

8. septembril. Elu see lendab omasoodu edasi, alles ikke oli kevade, nüüd juba sügis. Alles külvasime, nüüd juba lõikame. Nii on see inimese elu ka. Alles on see noorusekevade, sealt samast oled juba vana, ja varstigi varised hauda, üstkuu sind poleks oldki. Nii on see inimese elu.

Ilmad on kole kuivad ja palavad, ammugi ei ole vihma tulnud. Kole kibe on, oleme kuivatusega kõvasti ametis, tänavu on meil marju kole palju. Kuid ühest tükist olen siiski rõõmus, et tööjuhataja kohustustest lahti sain. Teen oma töö ära, olen õhtugi vaba. Tervis hullemaks ei ole läinud...

21. septembril. Tervis on jälle kaunis rikkes, pea on uimane ja hull, mine kas lolliks. Kas saan ma sellest hädast terveks, arstida ka ei saa, kodu jääd, siis oled suur kurjategija.

3. oktoobril. Kaunis harvaks külaliseks olen sulle saand, kallid päevaraamat. Töö on kibe, tervis on vilets, siis ei tule ka sind meelde. Töö läheb kaunisti edasi. Ploomid saime nädal tagasi ära, sai meie prigaadis 9 tonni. Kartuli on ka võetud 3,5 hek., kukurus on raiutud. Ilmad on kaunis ilusad olnud, kui nüüd selle kuu ka ilust peab, saab ehk siis tööd koomale.

15. oktoobril. Eila õhtu 14. oktoobril pidasin sünnipäeva. Sai tantsida ja napsutada. Sain juba 30 aastat turja peale, nii ruttu see elu lendab. 5 aastat sai, kui ma 14. oktoobril pulmi pidasin ja naisemehe eluga peale hakkasin. Mudu elu on vana tooni peal.

7. novembril. Täna on oktoobripüha, täna saame jälle natuke puhata sellest koledast tööst ja vaevast. Töödega oleme kaunis juttis, kukurusid on puhtad. Kartulid on üleval II

¹⁵ Sama aasta jaanuaris kirjutati Edasis, et lasteaed oli ilma igasuguse loata likvideeritud (A. Aino. Kuidas elab kolhoos "Edasi". – Edasi 25.01.1934, nr. 13)

¹⁶ 1936. a. võis lugeda mägiheinamaadest lehest. "Karjakasvatusele tarvilikku loomatoidubaasi saaks sel teel laiendada, kui kolhoosile täielik õigus antaks mägistiku karjamaa üle, mida kolhoos senini on kasutanud. Siin on ehitatud juba tarvilikud hooned ning vee jõuga töötav võitehas, mille on ehitatud meie oma kolhoosnikud. Mägestiku karjamaa aga kuulub metsloomade hoiumetsa juhatusele. Hoiumetsa juhatus nõuab kolhoosilt selle maa tarvituse eest mitmesuguseid maksusid ja meehead, mis kolhoosile kulukaks lähevad ja kultuurse karjakasvatuse hargestamist takistavad. Hoiumetsa juhatus on selle koera seisukorras, kes ise heintel lamab ja neid ei söö, kuid meie näljastele lehmadele heinu andes uriseb. Hoiumetsa juhatusel pole seda karjamaad tarvis ja ta kasutab ainult oma omanduseõigust, mis mingisugustele majanduslikkudele tarvetele pole põhjendatud." (K. N. Kas metsloomad või kari? – Edasi 20.07.1936, nr. 98)

prigadal, peedid on korjata. Ilmad on tänavu kaunis ilusad olnud. Täna on ka esimest korda härm maas, 1 kraad külma. 4. oli suur prigaada pidu, sai trallida kui hirmus. Väga ilus oli kõik see asi. Elu läheb kauniste, ainult töö on kole raske, see rikub inimeste tervised ära. Olen oma tervisega vana moodi. 18. oktoobril käisin laadal ja Sotšis.

2. detsembril. Juba on tali käes, 26. novembril tuli esimene lumi maha, on pool arsinat lund. Viljad saime kõik koristatud maa seest, aga 20 hunnikut kartuli on maa peal, saab seda külmetust küll, kui talvel valimine tuleb. Mudu tänavu aasta põle viga, saab kraami tööpäeva peale kaunisti teiste aastatega võrreldes. Kukurusi 1 k. 250 g, kartules 4,5 kilo, plooma, õunu kuivi, pirna, peeta loomadele, 1 kilo söögipeeta, heinu, kukurusi, põhku, magusat, sibulit, tooreid õunu. Nii et võib ära elada. Meie loodame oma perega aasta lõpuks saada 1000 päeva ligi. Ja kõik oleks üstkuu kaunis kena, aga kui hakka selle töö peale tagasi mõtlema, siis tuleb hirm peale, sest töö on raske, endise töö kõrval sul ühtegi vaba tundi põle, sul peavad alati sooned pineville olema. Jah, raskusi on küll, peab kõigiga leppima.

1935

1. jaanuaril. Juba jällegi on möödunud aasta, jällegi jupp surma poole. Nii see aeg kaob, 30 aastat turja peal, nii kui linnutiivul läind. Oleme kõik selle korra terved, elu läheb üstkuu natuke paremaks, on juba kõiki assa rohkem saada j.n.e. Tali on siamaale kaunis veike olnud, nüüd on juba mitu päeva vihma sadand. Täna sai juua ja trallida kui hirmus, joomine läheb kaunis hulluks,¹⁷ mina pean ta küll ära ütlemata, tervis ei luba. Tervis on ikke omamoodi hädane. Pean seda silmas pidama ja ennast karsklaseks kuulutama.

27. jaanuaril. Juba jälle on mõni aeg möödunud kui viimati kirjutasin, paneme täna jälle mõne sõna paberisse. Eila tulime alt, käisime Almaga Sotšis ja Konnas, saime lund ja vihma kui hirmus. Lumi on meil ikke maas ja on kaunis külmi ilmasid kuni 13 kraadini.

17. veebr. Täna puhkepäeva õhtu, räägime jälle mõne sõna, kallis päevaraamat. Sinuga olen rõõmu ja kurbtust jägand. Elame ikka vähehaaval. Tervised on see kole kolkosi töö ära rikkund Almal ja mul omal. Närvid on kole rikkis sellest kolhosi prigadiiri tööst,¹⁸ ei tea, kas saan tervist tagasi. Tali on siamaale

¹⁷ Päevikus mainitakse alkoholi pruukimist tähtpäevadel. Ajalehes halvustati aga liigu joomist. "Kui mõni hangeldaja talupoja laadal või turul oskas läbi petta, siis tehti liiku. Kui hallparun sulast kauples, tehti jällegi liiku, et sulane viletsa palga üle hädaldama ei hakkaks. Liik kinnitas igasugust pettust. Nüüd peaks liik kui kahjulik vana komme kolikambri heidetud olema, sest külas on valitsevateks vahekordadeks sotsialistlikud vahekorrad, kuid nende kõrval elab ka vana kahjulik komme edasi. Eriti paistab see silma "Edasi" kolhoosis, Eesti-Rohuaia. [– – –] Siin tehakse iga tühise asja juures liiku, mille tagajärjeks on puudused ja väärnähtused kolhoosi töös. Hiljuti oli järjekordsete liikude "põhjuseks" – üks remonteeritud vanker. Liigujoomingule kogunes tosina ümber kolhoosnikke, eesotsas juhataise liikmete, brigadiiride, revisjonikomisjoni esimehe ja teiste aktivistidega. Mürgel kestis poole ööni, sõideti kolhoosi sugutäkuga ühest brigadist teise, lõhuti hobuseriistu. Aeg oleks juba vanast rumalast kombest lahti saada, seda enam, et mitmed liigutegijad järgmisel päeval kolhoosi töölt puudusid ja kodus "päid parandasid". (P. Kivi. Vana kahjulik komme. – Edasi 02.09.1936, nr. 119)

¹⁸ Lehesõnumites nii kiideti kui ka laideti brigadire. Selle ameti olemust puudutab artikkel Siberi eesti koolidest: "Õpilased arutavad tööorganiseerimist kolhoosis. Kaks õpilast küsivad Undilt, mis vahe on põllutöö brigadii brigadiiri ja kubja vahel? Teine vastab: "brigadiir ja kubjas on üks ja seesama. Brigadiir ei peksa ainult." Õpetaja Unt vastab õpilastele: "Ega suurt vahet ei ole, mõlemad sunnivad tööle." (N. J. Vill. Kodanliste natsionalistide töömeetoditest Siberi eesti koolides. – Edasi 28.09.1937, nr. 132).

Ühest Eesti-Rohuaia brigadirist vt. 12.09.1935 ajalehest Edasi. "Edasi" kolhoosi II brigadiir Naeltok [– – –] ajab onupojapoliitikat. Kolhoosnikkudele ta tööd kätte ei näita, ei kirjuta ka tööpäevi korralikult üles, kuid oma naisevennale Mihkel Tindile, kes päevase põlluvahina lohakalt töötab, mille tagajärjel sead 0,5 ha karulipõldu üles tuhnisid, märgib Naeltok päevad korralikult. Samuti korralikult märgib ta päevad ka oma vennale, kes öövahiks olles ööd läbi vankri all magab, nagu võiks norskamine vargaid eemale peletada. Onupoegade kamba kohta on märkuseid antud kolhoosi seinalahtele, kuid vastutav toimetaja Lifländski ei lase märkuseid läbi, vaid teatab märkuste autorite nimed Naeltokile ja tema pailastele. Ka seltsimeheliku kohus ei aita. Seltsimeheliku kohta esimeheks on kod. M. Serennik, kes rohkem huvi tunneb joomise kui kolhoosi korra parandamise vastu. ▶

Hobused Eesti-Rohuaia külatänaval. Foto Marika Mikkor 2000.

olnud keskmine, paergu on lund pool arssinat maas ja sajab. Nii kõik see elu läheb.

17. märtsil. Lumi on suland, mõnes kohas on veel natuke, tali oli siamaale kaunis madal, kes teab, mis ta nüüd teeb. On nii kole külmad tuuled ja viskab lund. Töödega ei ole veel kuskile jõudnud. Külviga ega künniga ei ole veel hakatust tehtud, puud on lõikamata, tulepuud tegemata. Saab näha, kudas tänavu nende töödega hakkama saab. Eks seda tööd tule jälle ülearu. See on aga hea asi, et tööjuhatajast lahti sain, põle enam midagi muret. Mudu elu on tänavu siiski paranend, kõiki assa on rohkem saada, söögikraami¹⁹ ja on ka inimestel rohkem ostmiseks võimalusi. Kolkosnikud elavad kaunis jõukasti, ostavad kõik, mis silm himustab, käivad siidis ja same-

tis ja ka sööma poolest on asi kaunis korras.

5. mai. Möödunud jälle päevad. 1. mai on möödas, meie oodatud püha, anti meile 3 päeva. Sai rongikäigul käidud, pidul jne. Mina joomapidudest suurt osa ei võtnud, tervis ei luba juua. Ja tervis on inimesel kõige kallim, ja kui on kord rikke läind, ega siis enam nii hõlpsasti terveks saa. Pea on otsas alati uimane, ole kui pool lolli. Mudu elame vähehaaval, muud viljad on maas, kukurus on teha [---]. Mudu elu on ikke paranend. Inimesed käivad siidis ja sametis, ajavad uhkust taga kui hirmus. Söögikraami on juba kõiki saada ja ka leiba peaks vabalt saada. Nii läheb see elu edasi.

8. juunil. Suvi on käes, loodus on kõige ilusamas ehtes. Kõige kuulsam kunstmaali-

► Sellepärast vedeleavad materjalid aasta otsa ilma käiguta Serenniku käes. Kolhoosi esimees Koschel nende jämedate korrarikumiste vastu midagi ette ei võta. Kolhoosnikud ootavad, et Adleri rajooni organisatsioonid meil onupojapoliitikal panevad.” (V. Kahur. Onupoegade kamp eneseärvustust maha surumas. – Edasi 12.09.1935, nr.124). Karl Lifländski arreteeriti 29.10.1937 süüdistatuna Eesti-Aiakese komsomoliorganisatsiooni lõhkumises kontrrevolutsioonilisel eesmärgil ja nõukogude kaubanduse diskrediteerimises. Mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse koos vara konfiskeerimisega. Mihkel Serennik arreteeriti 16.02.1938 süüdistatuna osaluses Eesti kontrrevolutsioonilises, natsionalistlikus, diversiooni-spionaaži ja terroristlikus organisatsioonis. 29.10.1938 mõisteti surma mahalaskmise läbi koos vara konfiskeerimisega. Otsus viidi täide 01.11.1938 Krasnodari linnas (H. Sabbo. Võimatu vaikida I. Tallinn, 1996, lk. 603, 608).

¹⁹ Vt. Edasi 12.12.1934, nr. 169: “Küpsetatud leiva, jahu ja tangude kaardisüsteemi ja tehnilistele kultuuridele vilja kaubalise vastuandmise süsteemi ärakaotamisest. NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu otsus”, ja 14.12.1934, nr 170: “Leiva kaardisüsteemi ärakaotamisest. Sm. V. M. Molotovi aruandest ÜK(e)P keskkomitee pleenumil s. a. 25. novembril”.

ja ei oska oma pildile niisugust ilu anda, kui loodus oma kõige ilusamas ehtes. Elu see lendab, meie ei oska sellest iludusest rõõmu tunda. Meid uimastab see alaline raske töö, see sunnijärel elamine. Kuid siiski tänavu võib ütelda, et asi on paranend, meil on alaline puhkepää. Ja ka kõigis assas võib elu paranemist märgata. Kõik asi läheb odavamaks. Võtame näituseks meie oma produkt, kartulid. Mineva-aasta otsiti sul kodust ära, 30 rubla puud, tänavu läheb kuni rublani ja ei olegi tahtjaid...

7. juulil. Eluratas see veereb ja veereb. Aastad, päevad on läind, 30 aastat on turgal, üstkui pole arugi saand. Ükskord läheb ka teine 30 ilma teadmata ja ongi vana starik valmis, kui ka niikaugale seda eluiga antasse, ühel võetasse varem, teisel hiljem. Kui vahel mõttesse jääd, tulevad sulle tuntud näod meelde, kes nüüd haua põhjas hingavad. Siis tuleb mõte, et see tee on kõigil ees. Jääb ainult saladuseks, mis see inimene siin ilmas peab vaevlema ja ükskord on kõik otsas...

27. juulil. Tänavu on kole kuiv, vihma ei tule kudagi, vili on kõik kuivamisel. Sügise tuleb vist hambad varna panna.

1. augustil. Käisime veekraavi tegemas. Kole kuiv on, kõik asi ja vili on kõrbemisel. Saab näha, kuida see aastake saab ära elatud, vist kaunis keeruline näitab olema. Paljud isutavad kollektiivist välja minna, tööstuse peale. Hakkavad nüüd siin kullapesemised. Uuritase neid mägesi, kes teab, mis tööstused siin lahti lüüase. Elektritööstus on hakatusel. Kui ta ikka rahu edasi läheb, siis on ikka ühe 5 aasta pärast midagi uut.

6. augustil. täna sajab vihma, küll andis

oodata. Tänavune kuiv see rikkus viljasi, vist sügis saab kehv olema. Tee ja tööta, aga midagi saada pole. Mudu elame ikke vana tooni peal.

9. augustil. Mõtlesin paar sõna kirjutada. Ilmad on ilusad, peksame rukist. Elu läheb vana tooni peal edasi. Üleüldse kõik asi paraneb ühtelugu.²⁰ Kui ta selles toonis edasi läheks, siis oleks varsti elu korras. Aga vist pannasse elule lõpp peale. Sest vist on oodata jälle koledat tapatalgut. Sest kapitalistilised riigid valmistavad enneolemata kiirusega sõja vastu.²¹ Ja vist ta tänavu aasta enam mööda ei lähe. Minul on ka kole suur hirm, kui sõda lahti läheb, olen mudugi sõjamees. Eks vaatame ja loeme seda tükki 1. jaan. 1936. a. kui olen hinges.

1. septembril. Küll on tänavu kole kuiv ja kuum suvi. Saab näha, millal ta hakkab vihma tulema. Tänavune aasta on kehvavõitu aasta. Marjasodi on tänavu kõiki vähe, nii et saab kergemini hingata. Mudu oleme ikke vana tooni peal. Eero sai terveks. Mina ise olen selle närvihaigusega kaunis vilets, pea alati sumiseb ja on uimane kui puupakk kui midagi ärrituusi on...

25. septembril. Elame vana moodi, töö läheb kaunis robinal, ploomikuivatus saab läbi, kartuli on ka juba suur tükk võetud, kukurusi on ka pooled raiutud. Ilmad on tänavu sügise siinamaale ütlemata ilusad. Suvi oli küll kuiv, aga kukurus ja kartules on keskmine.

16. oktoobril. Juba on jällegi sügis, jälle varsti see aastake möödas. Siinamaale olid ilusad ilmad, aga nüüd hakkab sadudega tülitama. Tööd on veel küll, kartuli pole veel poolesidki üleval, kukurus läheb juba üle poole. Mina olen tänavuse sügise virma sara ehituse juures palka vedamas. Tuleb meie

²⁰ Vt. Edasi 28.09.1935, nr. 132: "Leivahindade alandamisest ja kaardisüsteemi ära kaotamisest lihaga, kaladega, suhkruga, rasvainetega ja kartulitega varustamise alal. NSV Liidu Rahvakomissaride ja ÜK(e)P Keskkomitee otsus".

²¹ Vt. Edasi 30.07.1935, nr. 103 kaanelugusid – "Saladus, milles sõjad sünnivad", "Mõnede Euroopa sõjafirmade sõjaline puhaskasu" ja "Kes on sõja organiseerijad?" Siinkohal lõik viimastest: "Kõigil kapitalistlikkudel maadel läheb pöörase tempoga ettevalmistus sõjale. Lõhutud on Washingtoni mererelvastuse kokkulepe. Prügikasti on visatud Versailles'i rahuleping. Sõja ettevalmistamine ja marurahvuslus – niisugune on imperialistliku kodanluse välis- ja sisepoliitika programm. Peamiseks sõja õhutajaks on praegu saksa fashism ja jaapani imperialism, kes endi järele buksiiril Poolat ja Baltimaa riikide valitsusi veavad. Sõda organiseeritakse eeskätt Nõukogude Liidu vastu, kelle rahulik ehitustöö ja rahupoliitika imperialistlikkudele teeröövlitele ei meeldi. Meie ei taha sõda, kui keegi katsub meie maa kallale tungida, siis saab ta purustava vastulöögi, siis muudab kodanliste maade töörahvas röövsõja klassisõjaks, kus purustatakse jäädavalt kapitali võim."

Karikatuur 1933. a. 6. novembri Edasist.

poole suur sara, ja hobuste tall tehti ka uuesti ringi poole suuremaks.

Mudu elame ikke vanamoodi. Tervis on räbalavõitu, see närvihaigus, pea on alati kole uimane, saab näha, kudas ma tast lahti saan või ei saagi.

Kõik kraam läheb odavamaks. Nii et elu hakkab paranema.²²

21. oktoobril. Eila tuli jälle natuke vihma ja täna on esimene härmatis sildade peal maas. Siiaaale olid kõik soojad ilmad.

10. novembril. Oktoobripühad on möödas, läksid kaunis lõbusasti, joodi viina ja tralliti kui hirmus Joomine on kaunis laialt maad võtma hakand. Kartuli ja kukurusi saime oktoobri pühaks koristatud, ainult peedid jäivad ja kartulehunnikud. Ilmad on siiaaale soojad ja ilusad, nüüd on juba paaril päeval natuke härmatist...

1. detsembril. Juba on viimane kuu selle aasta sees, läheb see aeg lennates.

Ilmad on soojad, võib paljajalu käia. Külma põle veel sugugi olnud, natuke ainult härmatist oli mõnel hommikul. Töödega oleme kõigiga lõpul, kartulid on valitsetud ja kõik on tehtud.

(järgneb)

Marika Mikkor

(1963)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna etnoloogina. Magister kirjandusteaduse alal. Eesti Põllumajandusmuuseumi vanemteadur. Varasemateks uurimistemadeks eestlaste, isurite ja ersade perekonnakombestik ning Kaukaasia eestlaste identiteet; praegune uurimistema – elu-olu ja töökorraldus ühismajandites.

²² Ajalehes piitsutati samal ajal puudusi: "Kõigil meie suure kodumaa teadlikkudel kodanikkudel peaks olema selge, et lapsed – on meie tulevik, meie vahetus suures ehitustöös. Just sellepärast paneb nõukogude valitsus laste kasvatusel, hooldatusel laste eest, rohkem rõhku kui ükski teine võim maailmas. Siiski ei näe meie sagadasti kohtadel tarvilikku hoolt laste eest. Näiteks niisugune lugu on Eesti Rohuaias "Edasi" kolhoosis [– –] lasteaia, kus juhataja Anna Tint ise on juhataja, lastehoidja ja kokk. Keegi tema tööd ei kontrolli. Selle tagajärjel keedab Anna oma perele ja lastele ühises pajas sööki ja tema viieliikmeline pere käib kolm korda päevas lasteaias söömas – laste kulul, laste kõhu kõrvalt. Lasteaia jaoks antud seepi raiskab Anna ka oma pesu jaoks jne. Kolhoosnikud on sagedasti lasteaia väärnähtustest juhatusele rääkinud, kuid juhatus ei tee tarvilikke järeldusi. Kas mitte sellepärast, et Anna on esimehe ja tema asetäitja sugulane? (N. ja N. Hool laste eest olgu esimesel kohal. – Edasi 14.10.1935, nr. 140).

Vennasrahvas bolševike jalus

Urho Kaleva Kekkonen

Rahvuse saatus ei sõltu pimedast juhusest, kuigi see tihtigi võib nõnda välja paista. Rahvas teeb oma ajalugu ise. Rahva saatus võib küll sõltuda rahva otsustusõiguse kohal kõrguvaist tegureist, ent rahvas valib ise tee, mida mööda ta nende paratamatute eelduste piires liigub. Kui uurime kas või kõige uue- mat ajalugu, siis võime märgata, et igal rahval on olnud kasutada ka muid alternatiive kui see, mille ta on valinud. Aga tolle tulevikus järgitava tee valik sõltub tegureist, mida võiks nimetada metafüüsiliseks, ent mille algpä- ra saab siiski selgitada rahva ajaloo ja selle antud õppetundide, rahva elutavade, menta- liteedi jms. asjaolude põhjal. Nende tegurite mõju on nii otsustav, et rahvas polegi saanud teha muud valikut kui see, mille ta on teinud, kuigi valik tundus seda tehes viivat ja paistab nüüd olevatki viinud rahvusliku hävinguni. Selle otsustaval etapil sooritatud valiku on dikteerinud rahvuse vaimsust valitsevad te- gurid, valik pole saanud olla miski muu, kui rahvus on püsinud ustav oma minevikule ja sisemisele loomusele.

Meil, soomlastel, on vähem kui kolme aasta jooksul olnud kolm otsustavat ajahet- ke, kui me oleme seisnud valiku ees. See on olnud mõnikord äärmiselt raske, mõnikord aga hõlbus, sest ta on olnud loomulik.

Sügisel 1939 oli meil valida, kas nõustu- da Venemaa nõudmistega või lükata need sõja ähvarduselgi tagasi. Ma valisime teise alternatiivi. See põhines meie ajaloole, mis viimase seitsmesaja aasta jooksul on toonud meile sada sõja-aastat Venemaa vastu, seega igal seitsmendal aastal sõja idas. See pärand oli rahva üksmeelse valiku aluseks kas taht- likult või tahtmatult, teadvustatult või var-

jatult. Tõe nimel tuleb aga öelda, et meie valik ei sündinud mitte tõsiasjade raudkind- lalt aluselt, sest rahva ja ta juhtide seas püsis suhteliselt kindel arusaam, et ega Venemaa siiski me riiki ei ründa. Seda arusaama mõ- jutas meie idealismi loodud usk õiglusesse, meie naiivne uskumine oma asja õigsusse jne. Ent vastuvaidlematult selgeks võiksime pidada seda, et meie valik sügisel 1939 oleks olnud seesama, kui ka sõja alternatiiv olu- kus kõigil paratamatusena silme ees. Meie vali- ku taga olnud kodanikuarvamus olu- kus meie sise-eelduste poolt viidatud tee järgimiseks piisavalt tugev.

Meie vennasrahvas Eestis elas sügisel 1939 läbi samasuguse saatusliku ajajärgu kui meie. Venemaa esitas talle oma nõudmised ning Eesti soostus nendega. Meie, soomlased, oleme kindlasti sageli mõelnud Eesti valiku üle ja oleme selle üle ehk isegi olnud häm- meldunud. Ent kas Eesti sai toimida teisiti? Ta oli võimaliku abi suhtes halvemas olukor- ras kui meie, ta oli halvemini relvastatud kui meie, ta kaitse oleks olnud veel lootusetum, kui arvati olevat meie kaitse sügisel 1939. Lisaks teati seal ilma illusioonideta, et keel- dumine “vastastikuse abi andmise lepingust” tähendab sõda. Need olid reaalspoliitilised tegurid. Aga nendega liitus veel pärand, mil- le on Eestile jätnud ajalugu. Eesti on olnud sõdade ja hävingu tallermaaks palju rohkem kui Soome. Teda on palju kordi nii põhjali- kult purustatud, et uue elu õitselepuhkemine aina pärast hävingut on olnud nagu ime. Ve- nelased on Eestit hävitanud seitsekümmend korda. Säärane minevik on õpetanud eest- lastele oskuse tõmmata pea õlgade vahele ja oodata hullema möödumist. Eesti rahvas on tänaseni toime tulnud nii suurte raskustega, et ta on sealt omandanud usu oma rahvuslik- ku püsimisse mis tahes oludes, kui vaid elu jääks alles. Ning see ajaloo antud õppetund oligi tolle valiku aluseks, mida Pätsi valitsus aktsepteeris, kui ta nõustus “abiandmislepin- guga” ja lasi *ryssä* riiki.

Eesti oli teinud 1939 sügisel oma valiku si- semistele eeldustele vastavalt. See ei tähenda sugugi seda, et Eesti poleks sõندانud või- delda sõjalisegi ülekaalu vastu. Selleski oleks

ta järginud oma traditsioone varasematest aegadest ning aastaist 1918–1919. Ent aastal 1939 oli valdavaks mõte “päästa, mis päästa annab”.

Seesama juhttähth määras eestlaste seisukoha Venemaa ja bolševike suhtes suisa 1941. aasta kevadeni. Enne jaanipäeva 1940 venelaste nõudmisel toimunud valitsusvahetust taluti halvema ärahoidmiseks ilma vastupanuta. Sedasama oletatakse põhjuseks, miks mõningad isamaaliseks peetud mehed läksid Vares-Barbaruse valitsusse. Sama põhjuse tõttu loobus Päts oma ametist ja kirjutas alla ühe määruse teise järel, hävitades niiviisi kogu oma elutöö. Ning seesama põhjus juhatas eestlased 14. ja 15. juunil “valimistele” (osalejate määr 84%, nende hulgas poolthääletajaid 92,8%). Nii satuti Eesti Nõukogude Vabariiki, kelle puhul “kiideti heaks palve” astuda Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks.

Ikka ja jälle: seesama püüdlus päästa kõige riskides, mis päästa on, põhjustas selle, et nimelt suur osa Eesti intelligentsist püüdis algul uue süsteemiga munganeda ja teha selle tingimustes rahva heaks tööd. Haritlased jäid oma ametipostidele või võtsid uutelt võimeestelt vastu uusi ülesandeid, üritasid saboteerimata teha oma tööd, alistusid kuulama bolševismiloenguid jne. Nende Eesti isamaasõprade positsioon bolševike võimu ajal on olnud hingeliselt õudustäratav. Nad tegutsesid oma veendumuste vastu, nad tundsid, et kaotavad au nii omade kui ka teiste silmis, ent arvasid, et nad on sunnitud tegema oma rahvaga sedasama, mida nad olid teinud iseenda ja oma perega ning mida niisuguse toimimisega võis veel päästa. Ja kuna küsimuse all oli tõesti suurim osa riigi haritlaskonnast, siis pole selle seisukoha põhjuseks olnud isiklike kasuaspektide dikteeritud oportunist, vaid rahvusliku eksistentsi poolt nõutav kalkuleeritud mugandumine.

Jaan Siirase äsja avalikkuse ette jõudnud raamatu “Viro neuvostukurimuksessa” (“Eesti nõukogude keerises”) kõige vapustavamaid kohti on just nimelt bolševike teenistusse astunud Eesti haritlaskonna kujutamine. “Oleks hullumeelsus arvata, et

Eesti emad oleksid kunagi enne sünnitanud nii palju tõelisi petiseid!” Me võime aru saada sellest hingelisest painest, mille all nad bolševike võimu ajal elasid, ja seda, kui nad arengu pisitasa edenedes hakkasid üha rängemini aru saama, et nende ohvritoomine oli olnud asjata. Nad polnud suutnud Eesti jaoks päästa midagi sellist, mille varjus Eesti võinuks vältida saatust, mille *ryssä*´d olid talle ette valmistanud ja milleks oli eestluse lõpetamine. Nad olid seda ehk ajaliselt viivitanud, ent kaotanud nii enese- kui ka teiste austuse. Me võime ka aru saada nende hoiakust nüüd, kui Eesti on jälle bolševikest prii ja haritlased elavad omal maal, on nüüd aga bolševike abistajateks tembeldatud. Kes oli tegutsenud puhtalt mõjutatuna, kes oli olnud isiklikult trügija ja reetur, inimloomuse uurimine ja piiride tõmbamine on raske asi. Kindel on, et väga kiirelt antud kohtuotsus tabab hõlpsasti sellist, kelle südametunnistust ei koorma muu kui vale hinnang selle suhtes, mis olnuks neis tingimustes oma riigile õnnelikum, ja kelle toimimist ei määranud isiklik kasusaamissoov. Kuid igal juhul on üllatav, et eestlased tundsid nii halvasti bolševikke. Nad arvasid, et suudavad oma järeleandlikkusega taltsutada kiskjat, keda loomulike vägivaldavahendite arsenalist ei suuda kinni hoida miski muu kui puur ja västar.

Eesti rahva ajalugu aastail 1939–1941 on musternäide selle asiaatliku salakavaluse ja julmuse kohta, mis on Vene poliitika juhtnööriks. Sama, mida Eestiga tehti suvel 1940, pakuti meilegi. Sügissuvel 1940 oli Soome jaoks saatuslik aeg. Bolševike salategevus hakkas meil vilja kandma, tuli ette avalikku massiliikumist ning meiegi peal üritati katsetada sedasama retsepti, mis oli hukutanud Eesti. Aga niisama vähe, kui see retsept sobis siin 1939, võrreldes lõunapoolsema paigaga, niisama vähe sobis see nüüdki. Kommunistlik tegevus lõpetati ja sedakorda oht tõrjuti. Kuid meilgi jõudis juba tookord esineda haritlaste hulka arvatavaid kodanikke, kes arvasid, et sündmuste raudne kulg kannab meid samadesse oludesse, milles on lõunapoolsed väikeriigid. Nad

valmistusid vastu võtma kõrgeid ametiposte, kuhu oleks võetud selliseid soome “silte”, nagu Eestis ajutiselt Vares-Barbarus, Kruus ja mõned teised. Aga nende arvestus oli vale ja nad võivad nüüd oma arvestusvigade üle mõtiskleda nelja seina vahel. Sest nende motiivid ei olnud mitte ebaegoistlikud, vaid egoistlikud, üksnes ja puhtalt egoistlikud. Kuid nende hulk oli väike, ehkki sellisenagi piisavalt suur, et jätta soome aule plekki.

Siirase raamatust võib niimoodi aru saada, et eesti rahvas suhtus oma asendisse teatava optimismiga ja isegi mingisuguse pessimisti lootusrikkusega bolševismigi suhtes. “Halvemini oleks võinud minna.” Aga mida hullemaks ja arutumaks bolševike kamandamine Eestis muutus, seda selgemini hakati sellele vastu reageerima. Ning kindel on, et sealtpeale on eestlased bolševismi vastu ehk kõige paremini vaksineeritud rahvaid. See rum on olnud küll ränk, see on jätnud eesti rahva kehasse oma hävitavad jäljed. Aga eesti rahvas on alles, ta elab omal maal. Meie, soomlased, kelle jaoks eestlased on alati olnud vennad vere ja suurel määral ka ühiste elusaatuste märgi all, loodame, et see sitke rahvas võiks uutest tingimustes ehitada omale õnneliku tuleviku. Iseseisvusaja kahe aastakümne jooksul Eestis toimunud tohutu väime ja majanduslik areng on kindel märk selle väimsuselt virge rahva andekusest ja võimest iseseisvaks eluks. Nende aastate õppetunnid pole läinud raisku, kui Eesti edaspidi teeb tööd, et parandada haavad, mida talle on nüüd löödud. Eesti on tõepoolest kaotanud suure osa haritlaskonnast, rahvas on jälle hajutatud ja nõutu. Aga Eestil on alles talurahvas, kelle ringkonnas peab sündima ta uus tõus, nii nagu juba 19. sajandil oli toimunud suur rahvuslik ärkamine.

Kas on vaja öeldagi, et soome vennasrahvas jälgib Eesti käekäiku huvitatud südamesoojusega.

Kui me oma vendade heaks Soome silla teises otsas saame midagi teha, siis seda me ka teeme.

19.08.1942

Kommentaariks Kekkoneni artiklile Suomen Kuvalehtis

Kui Stalin ja Hitler jõudsid 1939 augustis Molotovi-Ribbentropi paktiga üksmeelele Ida-Euroopa röövsaagi jagamises, said kõigepealt Eesti ja seejärel Soome kutsetulla Moskvasse kuulama oma surmaotsust, mis Eesti puhul maskeeriti “vastastikuse abi andmise lepinguks” ehk Eestisse Punaarmee baaside rajamiseks. See oli esimene samm riigi okupeerimisel. Loomulikult oli Kekkonen eriti mures ka Eesti olukorra pärast. Kekkoneni vana sõber AKS-i (*Akateeminen Karjala-seura*) ja PPO (*Pohjois Pohjalainen Osakunta*) aegadest Aaro Pakaslahti oli 1939. aasta sügisel välisministeeriumi poliitosakonna juhataja. Kui Moskva nõudmised Eestile olid saanud 1939. aasta septembri lõpul Soomes teatavaks, pidas Kekkonen nõu Pakaslahtiga, kas saaks Eesti heaks midagi teha. Nad jõudsid järeldusele, et Eesti toetamiseks tuleks proovida algatada Moskvas Põhjamaade ühine diplomaatiline tegevus. Minister Kekkonen rääkis sel teemal peaminister Cajanderiga, kuid see ei andnud mingeid tulemusi. Eriti tahtetu oli mingite Eestit toetavate aktsioonide alustamiseks Soome välisminister Erkko. Talvesõja ajal väideti, et ta polevat tahtnud septembris 1939 Eesti saadiku Möllersoniga isegi mitte vestelda. Arvatavasti Erkko päris nii ebasõbralik siiski ei olnud.¹

Talvesõja puhkemise järel ei tahtnud Kekkoneni võtta Ryti moodustatud uude valitsusse. Põhjuseks võis olla see, et talle oli IKL-i (*Isänmaallinen Kansanliike*) laialisaatmise katse järel jäänud külge äärmusparempoolsete verivanelase märk ja tema jätmine valitsusse polnud sõja ajal rahvusühtsuse seisukohalt tark tegu. Niiviisi olid Kekkonenil Eesti okupeerimisega lõppenud arengute ajal alates Talvesõja puhkemisest kuni 1940. aasta suveni lisaks lihtsa poliitilise vaatleja

¹ A. Pakaslahti. Talvisodan poliittinen näytelmä. Porvoo, 1970, lk. 119–122.

ja tavakodaniku rollile ka *Siirtoväen Huollon Keskus*´e (Evakueeritute Hoolduskeskuse) juhataja töökohustused. Eesti heaks ei saanud ei Kekkonen ise ega ka tema juhitud Soome-Eesti Selts rohkem midagi teha. Aga isegi Talvesõja närvipinge tingimustes ei unustanud Kekkonen Eestit. Tal oli 16.02.1940 Kämpsi hotellis jutuaajamine toonase veel iseseisva Eesti Soome suursaadiku Aleksander Warmaga. Warma selgitas Eesti olukorda Kekkonenile, kes Warma arvates ei olnud Eesti asjadega piisavalt hästi kursis.²

Soome ja Eesti suhted olid Talvesõja ajal halvad, seda tingis eelkõige asjaolu, et Nõukogude Liit pommitas Soomet oma Eestis asuvatest lennuväebaasidest. Juba neli kuud enne Eesti okupeerimist oli Warma arvamusel, et Venemaa on Soomele suurem oht kui Eestile, ehkki Soomes arvati, et asi on hoopis vastupidi. Kekkonen tunnistas, et Soome on kaitseküsimustes olnud kõikuval positsioonil, vihjates sellega ehk oma artiklitele 1920. ja 1930. aastail, milles ta oli tugevasti apelleerinud Soome ja Eesti lähenemisele ka välispoliitikas. Karm tegelikkus näitas siiski, et väikeriigid olid niisama egoistlikud kui suuredki. Poola välkküire tükeldamine septembris 1939 tõestas, et isegi 35-miljoniline rahvas ei suutnud Stalinit ja Hitlerit röövsaagi jagamisel takistada.

Keset Talvesõja pommitamisi tähistas Eesti saatkond 24.02 siiski Eesti iseseisvuspäeva. Üritusele ei pääsenud isegi mitte Kekkonen, küll aga õnnitles tema juhitud selts Eesti Vabariiki telegrammiga.³ Kekkonen pidas sõja järelgi Warmaga nõu Soome evakueeritute asustusküsimustes. Eestil oli asustusprobleemidega palju kogemusi, sest Vabadussõja järel olid Balti pa-runite maad jaotatud eesti talumeestele.⁴

Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt juunis 1940 oli Kekkonenile loomulikult masendav kogemus. Ta sai sündmuste käigu kohta kõigepealt teavet Pakaslahtilt. Kekkonen reageeris sündmustele kiiresti.

Nõukogude Liit esitas Eestile 16.06.40 ultimaatum, et Punaarmee lastaks riiki, vastasel korral ähvardati rünnakuga. Vastamiseks oli aega kaheksa tundi. 17.06.40 otsustas Eesti valitsus nõustuda. Eesti okupeeriti otsekohe, 21.06.40 upitati riigis ametisse Johannes Vares-Barbaruse nukuvalitsus, mis töötas reetlikult, et Eesti säilitab iseseisvuse.

Kekkonen kirjutas Sylvile Eesti olukorra kohta: "...Eestis läksid asjad eile halvasti. Endine valitsus on vahi alla võetud. Kommunistid on politseilt võtnud ära relvad jne. Nüüd on uus valitsus (Vares-Barbaruse oma) kuuldavasti siiski olukorra peremees. Aga kui kauaks."

Kui Eesti saatus oli lõplikult otsustatud, sai masendunud Kekkonen üksnes kurta: "Eesti on ryssäde käes... on alles ajad!"⁵ Nüüd oli tõeks saanud see, mille eest Kekkonen oli lugematuid kordi hoiatanud oma 1920. ja 1930. aastate artiklites. Ida hordid olid tunginud Estofenniasse: Esto oli purustatud ja Fennia vankus hävingu veerel.

Märkimisväärne oli see, et selsamal päeval, kui venelased juunis 1941 vangistasid Konstantin Pätsi, andis too Soome suursaadikule P. J. Hynninenile üle "Estofennia" ehk Soome ja Eesti liitriigi rajamise ettepaneku, mida ta oli pooldanud juba Eesti iseseisvumise aegadel.⁶

Eesti oli "ryssä" käes ja Soome endagi seisukord oli jätkuvalt rohkem kui ohustatud. Kekkoneni umbusaldus Nõukogude Liidu suhtes Balti riikide okupeerimise mõjul üksnes kasvas. Ta ei uskunud, et "ryssä on meie suhtes viisakas". Põhjusi umbusaldamiseks oli palju ja rahutust lisas "Nõukogude Liidu Rahu ja Sõpruse Seltsi" paljude arvates riigireetlik tegevus.⁷ Pekka Peitsi varjunime all avaldas Kekkonen 1942. aastal pamfleti "Soome rahva tugevdamise tee", milles ta nentis selge sõnaga, et Soomes pole korda läinud see õonestustöö, mida Nõukogude Liit oli viljelnud Balti riikides, et leida ettekäänat nende siseasjadesse

² A. Warma. Diplomaadi kroonika. Lund, 1971, lk. 108.

³ Samas, lk. 108–109.

⁴ Samas, lk. 121.

⁵ J. Suomi. Myrrys mies. Urho Kekkonen 1936–1944, Helsinki, 1986, lk. 267.

⁶ A. Warma. Diplomaadi kroonika, lk. 174–175.

⁷ J. Suomi. Myrrys mies, lk. 267.

sekkumiseks. “Venemaa on kaotanud mängu, püüdes meie üksmeelt seestpoolt murendada ja niiviisi meie iseseisvust kukutada, nagu tal oli korda läinud Balti riikides.”⁸

Nimelt Eesti okupeerimise kohta oli Kekkonenil täpsemaid andmeid, mis paistab hästi välja Pekka Peitsi artiklist “Vennasrahvas bolševike jalus” 1942. aasta Suomen Kuvalehtis (29.08.42, nr. 35). See on hea analüüs selle kohta, mis oli juhtunud Eestis esimese okupatsiooniaasta jooksul 1940–1941, enne kui Saksa väed okupeerisid Eesti, ja ka selle kohta, mida ja miks oli toimunud sügisel 1939.

Soomes oli ju saanud lausa üleriigiliseks kombeks tõestada, kui armetud olid olnud eestlased, et nad polnud mõistnud Punaarmee vastu sügisel 1939 võitluste astuda, vaid andsid alla. Sellega unustatakse ära paljud asjad. Eestil oli silme ees Poola näide. 35-miljoniline riik pühitati Saksa ja Nõukogude Liidu ühistööna paari nädalaga minevikku. Eesti oleks suutnud mobiliseerida parimalgi juhul vaid 100 000 sõdurit. Eesti sõjaline ja geopoliitiline asend oli ebasoodsam kui Soomel. Räägiti ju naljatades, et kui Soome palus Eestilt Talvesõja ajal lennukeid, siis Eesti valitsus vastas: “Kas jätkub ühest või soovite mõlemat?” Eesti valitsus püüdis leida abi ja liitlasi, aga kuskilt ei olnud kedagi tulemas. Ainsat abi oleks võinud saada Saksamaalt, kuid too oli loovutanud Soome ja Balti riigid Nõukogude Liidule röövsaagiks. Alternatiivideks oli sõttaastumine, mis oleks võinud hävitada kogu eesti rahva, või sõlmida baasideleping ning võita aega ja loota üldpoliitilise olukorra muutumist.

Eesti riigi juhtkond, või vähemasti Päts, oli kindel selles, et varem või hiljem ründab Saksamaa Nõukogude Liitu. Selles võis ju kindel olla igaüks, kes oli lugenud “Mein Kampf” teise osa peatükki “Suundumine Itta. 1. Idapoliitika”. Hitler langetab seal surmaotsuse Venemaale, kust germaanlased saaksid uut eluruumi. Samast peatükist selgub, et aus liit Venemaaga ei või kunagi teostuda. Eesti juhtkond ei pruukinud oma kaalutlustes ilmtingimata toetuda “Mein Kampf”ile, kuid Hitler

ajab järjekindlalt seda idapoliitikat, mida ta oli oma raamatus kavandanud. Selle hulka kuulus ka Venemaa ääriiriikide kasutamine germaanlaste laienemisalana. Sedasama valmistasid natsid Eestiski ette, kui olid riigi jõhkralt okupeerinud.

Kekkoneni artikli aluseks on Jaan Siirase 1942. aastal soome keelde tõlgitud teos “Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41”. Jaan Siiras oli teadagi varjunimi, mille taga oli tuntud eesti kirjandusuuri-ja, Eesti ehk kõige tähtsam fennofiil ning mh. “Kalevala” ja “Kanteletari” meisterlikult eesti keelde tõlkinud August Annist (1899–1972). Ta oli ise omal ajal nuputanud eesti keelde uudissõna “siiras”, tähenduses ‘avameelne, aus, otsekohene’. Nõukogude okupatsiooni ajal sattus ta “kodanliku natsionalisti” ja poliitvangina 1945–1951 vangilaagrisse. Siiski ei õnnestunud Nõukogude julgeolekul vägevatest pingutustest hoolimata välja selgitada, kes oli Jaan Siiras. See raamat oli Nõukogude okupantide poolt kõige karmimalt keelatud raamatuid. Loomulikult sattus Siirase raamat ka Soomes kohe sügisel 1944 keelatud raamatute hulka. Teos oli kõige rangemalt keelatud nimekirjas järjekorranumbri 11 all. Nimekirja tipus oli loomulikult Hitleri “Mein Kampf”.⁹

Siirase nime saladuse paljastas 1981. aastal eesti pagulasleht Teataja. On siiski täiesti võimalik, et Kekkonen oli juba enne seda teada saanud, kes on Jaan Siiras. Kekkonen oli ka ise luureekspert ja ta sõbral Kustaa Vilkulal oli ühendusi nii KGB, Inglise luure kui ka eesti pagulastega. Pealegi oli Vilkuna olnud sel ajal, kui Siirase raamat ilmus, Soome tsensuuripealik. Kekkonen tundis Annistit juba 1930. aastatest. Kekkonen ostis endale Siirase raamatu, kui see 1942. aastal ilmus.

1964. aastal Tartut külastades küsis Kekkonen justkui ilmsüütu ja teadmatu mehena, kus võiks olla ta vana sõber August Annist. Kekkonen teadis, et Annist oli olnud kuus aastat “kodanliku natsionalistina” vangis. Annisti juurde saadeti kiiresti must auto,

⁸ P. Peitsi. Suomen kansan eheytyminen tie, Helsinki, 1942, lk. 35–40.

⁹ http://www.nlib.ee/html/inglise/anded/rk/19992000/5_99_i.html

doktorit innustati kiiresti selga panema piduülikond ja ta toodi Kekkoneni juurde. Kekkonen tõestas tuttavlikus jutuajamises Annistiga, et nad on tõepoolest vanad sõbrad (Kai Laitinen 17.05.2005). Annist pääses pärast Kekkoneni visiiti ametlikust süüaluse seisundist ning sai jälle tegutseda täieõigusliku uurija ja kirjanikuna. Muuseas lähtuski Kekkoneni estofennism Annistist. Kui AKS-i juhtfiguur Niilo Kärki külastas 1922 Eestit, siis ta tunnistas Martti Haaviole, et oli üle elanud estofiilse äratuse ja kogenud täielikku, peaaegu usuhõngulist “pöördumist”. Sellele oli otsustavalt kaasa aidanud Annist oma ühissoomluse aatega.¹⁰ Kärki muutus AKS-i Eesti-spetsialistik, kes mõjutas tugevasti Kekkonenigi “uskupöördumist”.

Kekkonen ei piirdunud Suomen Kuvalehtis üksnes Siirase raamatu refereerimisega, vaid ta visandas Eesti saatuse käsitlemiseks ka oma teoreetilised lähtealused. Kekkoneni nägemus ajaloosündmuste määravate jõudude kohta on üsna suurel määral tolstoilik. Ta ei käsita ajalugu suurte ajalooliste isikute tahteavaldusena, vaid arvab, et rahvas ise teeb oma ajalugu. Tolstoi oli ju arvamusel, et lõpude lõpuks ei lahenda otsustavaid küsimusi mitte suured isikud, vaid kollektiivne mõistus, mis on kehastunud rahva tarkuses ja mis suudab suured probleemid lahendada. Kekkonen käsitleb ka vaba tahet või otsustusjõu suhet ajaloosündmustesse peaaegu tolstoilikult, kui ütleb, et rahvas valib oma tee rahva vaimses valitsevate tegurite mõjul. Selle all pidas ta silmas rahva ajalooõppetunde, elamistavaid, mentaliteeti jms. metafüüsilisi tegureid. Tolstoi oli ju tõdenud, et ajaloosündmusi ei määra mitte üksikisikute vaba tahe, vaid nende isikute kohal toimivad tegurid.

Kekkonen ei hakka Eesti valikuid 1939. a. sügisel ja 1940. a. suvel selgitama ainult Stalini ja Hitleri kaudu, vaid eesti rahva vaimu ehk selle ajaloolist mälu kujundanud mentaliteedi kaudu. Üheski kohas ei astu Kekkonen praeguste “tagantjärele-tarkade” radu ega hakka süüdistama Eesti juhtkonda selle pä-

rast, et see ei “taibanud” võidelda nagu sangarlik Soome. Nood “tagantjärele-targad” ei mõista, et iga olukorda saab hinnata üksnes selle informatsiooni aluselt, mis kasutada on. Kekkonen nendibki üsna õigesti, et Soome valik mitte nõustuda Nõukogude Liidu nõudmistega tugines suurelt jaolt valedete hinnangutele ehk sellele, et “ega Venemaa meie riiki siiski ei ründa”. Neid hinnanguid mõjutasid idealism ja naiivne usk “meie asja õigsusesse”. Niisama hästi võiks spekulereida selle üle, et ehk oleks Karjala jäänud Soomele, kui Soome oleks nõustunud mõnede Nõukogude Liidu nõudmistega. Soome rahvas oli siiski valiku ehk võitluse poolt, nii et selleski teostus rahva kollektiivne mõistus, kui soovitakse seda tolstoilikult tõlgendada. Kekkonen mõistab eestlaste motiive oma valiku puhul ega asu järeltarga “Besserwisseri” ossa.

Oma artiklis Eesti olukorda analüüsid ei olnud Kekkonenile teada, millest Eesti ja Nõukogude Liidu vahelistel läbirääkimistel oli räägitud ja kuidas Eesti poliitiline juhtkond selle üle arutles. Ent Kekkoneni analüüs 1939. aasta sügisese olukorra kohta langeb kenasti kokku Eesti juhtide analüüsiga. Kekkonen nendib, et Soomes ehk imestati Eesti nõustumise üle baasidega. “Kuid kas Eesti sai toimida teisiti?” küsib Kekkonen. Kekkonen tõdeb just seda, et abi polnud tulemas, relvavarustus oli halvem kui Soomel ja kaitsevõime lootusetu. Lepingust keeldumine oleks Eestile tähendanud sõttaastumist. See on peaaegu sõna-sõnalt seesama, mida nentis Eesti kaitseväge ülemjuhataja Johan Laidoner, kui Eesti riigijuhid kaalusid 26.09.1939, kas peaks Nõukogude Liidu nõudmistele baaside suhtes järele andma.¹¹

Kekkonen tuletab meelde, et Eestit on purustatud põhjalikult mitu korda ja Eesti jaluletõusmist võib pidada imeks. Minevik on eestlastele õpetanud, et “pea õlgade vahele tõmbamine” võib päästa elu, kuni hullem on möödas. Eesti võib alles jääda, kui vaid elu jääb alles. Kekkoneni järgi oli see Pätsi valitsuse poolt ajaloost õpitud tõsiasi ning 1939.–

¹⁰ M. Haavio. Nuoruusvuodet. Porvoo, 1972, lk. 495–496.

¹¹ Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Tallinn, 1989, lk. 138–139.

1940. aastate valikute tagapõhi. Kekkonen oli õigel ajal jälgedel. Eesti riigijuhid arutasid koos Riigikogu esindajatega Nõukogude Liidu nõudmistega soostumist 26.09.39. Kekkoneni mõte hullest hoidumise kohta ja nõustumisest vastastikuse abi lepinguga ehk baaside lubamisega langes kokku strateegiaga, mille Eesti riigijuhid valisid. Sõttaastumine oleks tähendanud Eestile täielikku hukatust. Annist on sedasama väljendanud nii – sõttaastumine oleks viinud Eesti mitmeid kordi kohutavama hävinguni, kui oli juhtunud nüüd.¹²

Eestlaste alistumist Nõukogude Liidu tahtele ei mõista Kekkonen otsesõnu hukka ega pea seda vaele, vaid käsitab, et kõik oli lähtunud rahvusliku elu säilitamise soovist ehk “päästa see, mis võimalik”. Kõige otsesem kriitika Pätsi aadressil kõlab: “Selsamal põhjusel (rahva elu päästmine) loobus president Päts oma ametist ja kirjutas alla ühe määruse teise järel, purustades nendega kogu oma elutöö.” Sellega peab Kekkonen silmas Pätsi juunis ja juulis 1940 pärast Eesti okupeerimist sundolukorras alla kirjutatud määrusi, mille alusel määrati korraldatavaks nn. valimised, kus valiti kommunistid “paluma”, et Eestit peetaks kõlblikuks astuma nõukogude rahvaste suurde perre. Pätsi elutöö oli olnud võitlus iseseisva Eesti eest. Teda võib muidugi kritiseerida, et ta alistus tegema koostööd venelaste nimetatud nukuvalitsusega 1940. aasta suvel. Pätsi elutöö hinnates peab aga mees pidama, et tema panus Eesti Vabadussõjas oli Eesti iseseisvumiseks otsustav.

Annist ei kasuta oma raamatus Pätsi koostöövalmiduse kohta okupantidega nii ränki sõnu kui Kekkonen, vaid ütleb, et “Päts kirjutas määrustele endisel kombel alla”.¹³ “Valimiste” arvandmed kommunistide ülekaaluka “võidu” kohta on Kekkonen võtnud Annisti raamatust.¹⁴ Tegemist oli samasuguste valimistega nagu anekdootis DDR-i kohta, mille järgi suurimaks riigisaladuseks olid seifis

hoiul olevad järgmiste valimiste tulemused.

Kekkonen ei ole seevastu haakunud Annisti poolse nõukogude süsteemi analüüsi ivaga ehk sellega, et kogu see süsteem põhines valel. Annist sõnastab seda vapustava otsekoheusega: “Riigivõim valetas, valedetele tugines kogu valitsus, ainult vaele toetudes said elada ka alluvad. Võib-olla ei olnud varsti kogu maal (okupeeritud ja Nõukogude Liiduga liidetud Eestis) ühtki täiskasvanud ja täiemõistuslikku isikut, kes poleks tajunud, et talle valetatakse või et ta ise valetas. Oli selge, et varest oli saanud lausa rahvuslik (eesti rahvuslik) kohustus, et saaks (Eestis) päästa, mis veel vähegi võimalik.”¹⁵

Noore naiivse Pekka Lilja nimelise üliõpilase jaoks oli juba 1966. aastal, tema esimesel Eesti-reisil vapustav elamus täheldada, kui totaalset valel ja sõnade tähenduse moonutamisel põhines nõukogude süsteem. Hitleri natsivalitsus ei olnud selles võistluses nõukogude süsteemist kehvem. Goebbels oligi Hitleri juhtnõore järgides öelnud, et rahvale peab valetama nii jöhkralt, et keegi ei usuks, et nii jöhkralt võib üldse valetada.

Kekkonen teeb oma artiklis valetamisest juttu, käsitledes Eesti intelligentsi hoiakut esimese Nõukogude okupatsiooni ajal. Ta pidas seda hoiakut kohutavaks, sest intelligentsil tuli toimida vastupidiselt oma veendumustele ja kaotada eneseaustus. Ent Kekkonen ei mõista kohut, vaid püüab mõista. Intelligents pidi tahes-tahtmata püüdma muganduda, et alles hoida rahvuslikku eksistentsi. Siin sõnastab Kekkonen üsna sama probleemi, mis läbib Jaan Krossi ajaloolisi romaane. Kuidas peab eestlane toimima olukorras, kui Eestit valitseb võõrvõim? Kas tulnuks asetuda “Keisri hullu” von Bocki kombel avalikku vasturinda, saades ise hukka, aga säilitades eneseaustuse, või tuleks olukorraga muaneda, siiski iseennast ja oma eestlust alles hoides, nagu “Kolmandate mägede” kunstnik Köler, või asuda avalikult vallutajate teenistusse, müües samas maha oma hinge

¹² J. Siiras. Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41. Helsinki, 1942, lk. 61.

¹³ J. Siiras. Viro neuvostokurimuksessa, lk. 86.

¹⁴ Samas, lk. 96.

¹⁵ Samas, lk. 92.

ja päästes vähemalt iseenese naha? Kekkonen mõistab muganejaid, aga nendib ka selle hinda ja seda, et muganejate hulgas oli egoistlikke trügijaid ning ehtsaid reetureid. Kekkonen pidas siiski üllatavaks asjaolu, et eestlased nii halvasti tundsid bolševikke, arvates, et “suudavad oma järeleandlikkusega taltsutada kiskjat, keda ei suuda loomuliku vägivalditarvituse viisidest pidurdada miski peale puuri ja västra”. Västra [piikkirauta] all peab Kekkonen nähtavasti silmas västart ehk lühikest oda, mida gladiatorid kasutasid kiskjate tapmiseks.

Kekkonen puudutab siin valusat asja, mis kerkis Eestis esile ka pärast teist Nõukogude okupatsiooni (1944–1991). Kes olid nn. ausad mugandujad, kes läksid kommunistliku parteisse eestlust hinges säilitades, ja kes olid eesti rahva kvisingid ehk kes tegutsesid Kremli marionettidena eestluse hävitamiseks, mis oli Nõukogude valitsuse kaugem kavatus? Kekkonen ei taha hakata eestlaste suhtes kohtunikuks. Aga Soome kvisingid mõistab ta oma artiklis selge sõnaga hukka. Ta arvab, et Soomeski, nagu Eestis suvel 1940, üritati sügissuvel 1940 samasugust nõukogulikku riigipööret. Nõukogude Liit proovis “asiaatliku kavaluse ja julmusega” teha Soomes sedasama, mida Eestis. “Asiaatlikkust” on reetlikkuse ja julmuse sünonüümina kasutanud oma raamatus ka Annist. Seevastu Annisti kasutatud juudibolševismiga pole Kekkonen haakunud, kuivõrd tegu oli antisemitismiga, mida oli ehk mainitud sakslastele meeldimiseks. Pole teada, kas Annist püüdis oma raamatut avalikkuse ette tuua ka sakslaste okupeeritud Eestis, aga küllap see poleks olnud võimalik, sest raamat tõstab nii ilmselgelt esile iseseisva Eesti, mida Saksamaa poleks mingil juhul soovinud. Ka Kekkonen ei nõua Saksamaalt, et see taastaks Eesti iseseisvuse, sest Saksa sõjaliitlases Soomes oli see liiga plahvatusohtlik teema augustis 1942, mil Saksamaa oli veel täies jõus ja usk tema võitu oli tugev. Kekkonengi muutis suunda alles pärast Stalingradi lahingut, mis pöördus Nõukogude Liidu võiduks 1942. aasta novembri lõpul, kuigi Hitleri Saksamaa pooldaja pole ta kunagi olnud.

Kekkoneni artiklist saab siiski välja lugeda soovi Eesti iseseisvuse taastamiseks. Seda on

näha juba illustatsioonidest. Suurima pildi all kirjaks on pandud: “Iseseisvusaegne Eesti. Sõjaväeparaad Kadrioru lossi ees.” Pilt kujutab hetke, mil Eesti riigipea võtab oma ametikorteri ees vastu sõjaväeparaadi. Kekkonen mainib oma artiklis, et “kahe iseseisvusaaja aastakümne jooksul” toimus Eestis nii “tohtu vaimne ja majanduslik areng”, et see tõestas eestlastel olevat võimet “iseseisvaks eluks”. Ilmselt poleks veelgi otsekohesem Eesti iseseisvuse taastamise nõue Saksa tõttu tsensuurist läbi läinud, ehkki tsensuuri juhtis Kekkoneni estofennistlik sõber Kustaa Vilkuna. Estofennia vaimsust ilmutas Kekkonen oma artikli lõpus, öeldes, et “soome vennasrahvas jälgib Eesti käekäiku sooja südamehuviga. Kui me saame oma vendade heaks Soome silla teises otsas midagi teha, siis me seda ka teeme.” Kekkonen tõestas, et ta on oma sõna pidav mees sügisel 1943, kui ta Eduskunnas võttis innukalt sõna Soome tulnud eesti pagulaste halva kohtlemise suhtes. Tookord ärritas ta Saksamaad juba nii palju, kui see neis oludes üldse võimalik oli. Kekkonenil ei olnud Saksa poliitilise süsteemi diktaatorlikkuse ja väikerahvaid halvustava hoiaku suhtes mingeid illusioone. Olnud 1931.–1932. aasta talve Saksamaal, oli ta natside tegevust oma silmaga näinud ja temast oli saanud natsisüsteemi vastane.

Pekka Lilja

Tõlkinud Andres Langemets

Pekka Lilja

(1943)

On õppinud Jyväskylä ülikoolis, *lic. phil.* 1977, *dr. phil.* 1980 Helsingis. Soome kirjanduse assistent Jyväskylä ülikoolis a.-st 1971, ülemassistent a.-st 1982, dots. a.-st 1985 ja professor 1994–2004. Avaldanud umbes 150 artiklit peamiselt Eesti ja Soome kirjandusest Soomes, Eestis, Rootsis ja Prantsusmaal.

KGB salafotod jõudsid arhiivi

Võru Vaba Sõltumatu Noortekolonn nr. 1 liikmed (paremalt): Raul Koppel, Enna Raudpuu, Ain Saar jt. Tartu muinsuskaitsepäevadel 16. aprillil 1988. ERA, f. 4967, s. P-356

Möödunud aasta 8. septembril avaldas Pekka Erelt ajalehes Eesti Ekspress artikli “KGB salafotod”, mis vähemalt arhivaaride ja ajaloolaste jaoks oli lausa sensatsiooniline. Eravaldaja, antud juhul endise Eesti Vabariigi eriteenistuse töötaja ja praeguse poliitiku Jaanus Rahumägi käes oli sadu ja sadu fotosid, mis KGB 7. ehk jälitusosakond oli pildistanud 1987.–1990. aastal kõikvõimalikel Muinsuskaitse Seltsi, Rahvarinde, Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei, Interrinde ja teiste korraldatud meelevaldustel. Selle kollektsiooni oli Jaanus Rahumägi saanud endiselt KGB töötajalt 1990. aastate algul. Pole vist vajadust rõhutada, milline tähtsus on neil fotodokumentidel meie ajaloole. Eesti Ekspressi Kirjastuse poolt välja antud mahukas pildiraamat “Ärkamisaeg läbi KGB fotosilma” (Tallinn, 2005, 310 lk., koostaja Urmas Allik) teeb huvilistele kättesaadavaks esindusliku valiku KGB fotodest, kuid muidugi ainult ühe valiku. Meie ajaloo ja ajaloo uurijate jaoks on need dokumendid nüüdseks talletatud – 1267 fotost koosnev kollektsioon on üle antud Riigiarhiivile. Siinavaldatud fotovalimik tutvustab tänaseks peaaegu unustusehõlma vajunud, kuid tollal vastuhaku algataja ja ärgitajana silma paistnud organisatsiooni Võru Vaba Sõltumatu Noortekolonn nr. 1.

Tiit Noormets

Võru Vaba Sõltumatu Noortekolonni nr. 1 pikett Tamula järve ääres märtsiküüditamise aastapäeval 25. märtsil 1988. Ants Pindis (ees vasakul) annab intervjuu Eesti Raadio Võru toimetuse reporterile Ülo Tootsenile. ERA, f. 4967, s. P-271

Piketeerijad Enna Raudpuu (paremalt), Kaja Tullus, Mati Vilu, Raul Koppel, Peeter Saar, Riho Nassar jt. 25. märtsil 1988. ERA, f. 4967, s. P-277

Ain Saar (vasakult), Raul Koppel ja Riho Nassar 25. märtsil 1988 Tamula järve ääres. ERA, f. 4967, s. P-275

Ants Pindis 25. märtsil 1988.. ERA, f. 4967, s. P-273

Mati Vilu (paremalt), Raul Koppel ja Peeter Saar 25. märtsil 1988 Tamula järve ääres. ERA, f. 4967, s. P-276

Vabadussõjas langenute kalmude taastamine Võru surnuaial 13.–14. aprillil 1988. ERA, f. 4967, s. P-287

Enna Raudpuu Tamula järve ääres märtsiküüditamise aastapäeval 25. märtsil 1988. ERA, f. 4967, s. P-272

Mati Vilu (paremal) ja Ain Saar (samal). ERA, f. 4967, s. P-274

Ei miilitsad ega koerad aidanud enam peatada Vabadussõjas langenute kalmude taastamist Võru suruuaial. ERA, f. 4967, s. P-292

Jaan Tõnissoni telefonikorraldus ja mis kõik sellele järgnes

Krista Aru

Anton Jürgenstein (1861–1933) sai Postimehe toimetuse liikmeks 2. jaanuaril 1906. Jaan Tõnisson oli Jürgensteiniga, kes oli aastatel 1885–1905 Väandra kihelkonnakooli õpetaja, lähemalt tutvunud 1902. aastal, kui peeti läbirääkimisi ajakirja Linda müügiks.¹ Läbirääkimised lõppesid Tõnissonile edukalt, mitme konkurendi ees sai ta Linda omanikuks.² Ajakirja vastutavaks toimetajaks jättis Tõnisson Väandras elava ja töötava Anton Jürgensteini. Et ajakirja Linda osas sujus Tõnissoni ja Jürgensteini koostöö hästi, tegi Tõnisson juba 1903. aastal Jürgensteinile ettepaneku kolida Tartusse ja tulla tööle Postimehe toimetusse.³ Jürgenstein, kel oli seljataga raske ja keeruline aeg ajakirja Linda toimetamisel⁴ ning toita ja katta suur perekond, ei tormanud Tõnissoni kui tol ajal siiski noore, aga oma ajalehes avaldatud juhtkirjade ja avalike esinemistega eelkõige eesti keele ja eestlaste organiseerumise küsimustes juba palju kõneainet pakkunud toimetaja käe alla uisapäisa. Kõigepealt tegi Jürgenstein ta

enda soovil 1904. aasta suvel Postimehe juures läbi nn. ühekuulise katseaja, et aru saada, kas töö sobib.⁵ Lõpliku otsuse Postimehe ja Tartu kasuks langetas Jürgenstein siiski üsna kiiresti, sest töö ajalehe juures meeldis. Kogu elu ümberseadmine võttis veidi aega ja Jürgenstein kolis oma perega Tartusse 1905. aasta sügisel.

Jürgenstein oli töökas, korrektne ja usaldusväärne toimetuseliige. Tema usk hariduse vajalikkusesse ja rahva enda loodud seltside ja organisatsioonide tõhususse sobis Tõnissoni juhitava Postimehe üldise ideoloogiaga. Niisamuti oli Postimehega kooskõlas Jürgensteini kui kirjanduskriitiku meelelaad – edendada tuleb algupärast kirjandust, milles kujutatakse rahva tegelikku elu, ja seda mitte naturalistlikes toonides, vaid veidi idealistlikus valguses, sest just seeläbi suudab kirjandus täita oma peamist eesmärki: lugejat harida ja kasvatada.⁶

A. Jürgenstein oli Postimehe toimetuses tööl kuni 1929. aasta 17. märtsini, mil ta läks omal soovil puhkepalgale (tasu, mida asutus/organisat-

¹ J. Tõnissoni kiri V. Reimanile 26.X 1902. – EKM, EKLA, EKS, Reiman 7:1.

² 1901. aastal soovisid ajakirja Linda osta kolm meest: raamatukaupmehed Gustav Paju Pärnust ja Friedrich Karlson Võrust ning Jaan Tõnisson Tartust. Ajakiri müüdi 1200 rubla eest J. Tõnissonile, kuigi 12. juunil 1902 oli Jürgenstein sõlminud ostu-müügilepingu G. Pajuga niisama suure summa ulatuses ja käsirahagi (150 rubla) kätte saanud. G. Pajuga sõlmitud leping muutus õigustühiseks, kui Paju ei tasunud 5. juulil järgmist osamaksu. – A. Jürgensteini kiri H. Prantsule 15.V 1901. EKM, EKLA, f. 4, m. 4:1; Leping G. Paju ja A. Jürgensteini vahel 12. VI 1902. EKM, EKLA, f. 184, m. 15:9.

³ A. Jürgenstein väidab oma mälestustes, et Tõnisson kutsus ta Postimehe juurde 1904. aastal (A. Jürgenstein. Minu mälestused. I. Tartu, 1926, lk. 172). Näib siiski, et Jürgenstein eksib kutsumise aastaga. J. Tõnisson pidi Jürgensteini kutsuma 1903. a., sest kui Karl Eduard Sööt tegi Jürgensteinile 1903. a. ettepaneku tulla Tallinnasse ajalehe Eesti Postimees toimetajaks, siis vastab Jürgenstein oma kirjas: “Mina olen oma sõna juba Tõnissonile andnud, et ma Tartusse Postimehe juurde tulen.” – A. Jürgensteini kiri K. E. Söödile 1. III 1903. EKM, EKLA f. 173, m. 8:21.

⁴ Heinrich (Hendrik) Prants oli L. Suburgi käest ajakirja väljaandmise õiguse omandanud 1894. aastal. A. Jürgenstein aitas Väandras Prantsu palvel ajakirja toimetada ja sai 1898. a. ajakirja väljaandjaks ning Prantsu kõrval ka Linda vastutavaks toimetajaks. Ajakiri vaevles majandusraskustes ja kasutas ilmutamiseks ka baltsisaksa mõisnikelt palutud toetust. 1902. aasta detsembrist ilmus Linda Tartus J. Tõnissonile kuuluva perekonnaaja-kirjana 1905. aasta lõpuni. A. Jürgenstein oli ajakirja viimase numbrini selle väljaandja ja vastutav toimetaja (tegevtoimetajaks oli 1904–1905 Ernst Enno).

⁵ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I. Tartu, 1926, lk. 172.

⁶ A. Jürgenstein. Sihid ja jooned Eesti kirjanduses. – Linda 1899, nr. 40.

J. Tõnisson astub vangimajja sõiduks voorimehe troskasse, teda saadab A. Jürgenstein. 26. mail 1908. KM EKLA, B-177.9

sioon hakkas maksma oma väärkale liikmele, kui viimane suundus vanadus- või tervisepuhkusele). Sellel üle kahekümne aasta kestnud Postimehe perioodil täitis Jürgenstein kõige erinevamaid tööülesandeid nii Postimehe kui ka selle lisade (nt. nalja- ja pilkeleht Sädemed) ja eriväljaannete (nt. ajaleht Elu) juures, kuid ennekõike oli ta päevalehe tegevtoimetaja ja ka vastutav toimetaja. (Tõnisson nimetas Jürgensteini 1929. a. ka “meie lehe teiseks peatoimetajaks”.) Jürgenstein oli kõikide nende aastate jooksul toimetuses see inimene, kes šefiga (nii kutsuti toimetuses Jaan Tõnissoni ja seda ka siis, kui ta istus riigivanema toolil) igapäevaselt väga lähedalt kokku puutus, teadis ta harjumusi ja kombeid. Just Jürgensteinil palus Tõnisson vahel üle lugeda ja parandada oma järjekordselt väga pikaks veninud juhtkirju.⁷ Jürgensteini lojaalne ja truu käitumine ning suhtumine andsid talle teenimatult hüüdnime “sulane Anton”.⁸ Teenimatult, sest tegelikult oli Jürgensteinil alati oma arvamus, ainult et enamasti see lihtsalt ühtis Tõnissoni omaga. Ja seda, et talle ei meeldi Tõnissoni järsk ja karkiv toon eriarvamuste lahendamisel, oli Jürgenstein

Tõnissonile öelnud juba tööle asudes ning Tõnisson oli seda aktsepteerinud.⁹

Kui Jürgenstein läks 1929. aastal Postimehest eelkõige tervisehädade tõttu “pikaajalisele puhkusele”, siis kirjutas Jaan Tõnisson ajalehes, et Anton Jürgenstein kui üks tema lähemaid kaaslasi on talle isiklikult väga suureks abiks olnud ja et toimetuses sobis väga hästi “Jürgensteini tore tuju ja jovialiteet, millega tema aidanud sõbralikku töömeeleolu hoida”.¹⁰

Sellessamas kirjutises, millega Postimehes märgiti nii viiekümne aasta möödumist Jürgensteini ajakirjanikutöö algusest kui ka selle tegevuse lõpetamist, vihjab Tõnisson ka sellele, et üks kord on tema ja Jürgensteini vahel olnud tõsine pahandus. Tõnisson kinnitab ka kohe, et asi sai selgitatud ja “tuju oli mõlemal jälle endine”, kuid jätab täpsustamata, mis pahandus see oli. Juba kolm aastat varem ilmunud mälestusteraamatus oli A. Jürgenstein samuti maininud pahandust tema ja Tõnissoni vahel, mis sundinud teda isegi ajutiselt toimetusest lahkuma, kuid mis lahendati, kui mõlemad pooled oma esinemistes ja seisukohtades järele andsid.

⁷ A. Randalu (Bachmann). Jaan Tõnissoni kool. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Tartu, 1938, lk. 289.

⁸ O. Rütli mälestusi. Ühe eesti sugupõlve tööst ja võitlusist. New York, 1964, lk. 186.

⁹ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I. Tartu, 1926, lk. 172.

¹⁰ J. Tõnisson. Anton Jürgenstein ja Postimees. – Postimees 17. III 1929, nr. 75.

Millega oli tegu, ei selgita täpsemalt ka tema.¹¹

Sellele, mis 1921. aastal juhtus, annavad selgust Jürgensteini ja Tõnissoni kirjad. Mõlemalt poolt on 1921. aastal kirjutatud kaks kirja. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on neist säilinud Anton Jürgensteini viimane kiri (kuupäevata, aga kirjutatud kas 28. või 29. III) ja kaks kirja Jaan Tõnissonilt (22.III ja 31.III).

Tüli ajend oli iseenesest lihtne: Jaan Tõnissonile vastati telefonis ebaviisakalt, ta “kärgetas” selle peale oma äkilisel moel¹² ja oli valmis “süüdlast” karistama. Tegelikult “süüdlase” asemel (kelleks oli Jürgensteini tütar) tahtis esialgu süü enda peale võtta aga ärijuhatuses töötav neiu, siis aga ilmus Tõnissoni kabinetti juhtunud selgitama hoopis teine neiu... ja ilmselt pike-malt juurdlemata, kes siis midagi ja millal tegi, hakkas Tõnisson korda looma ja lahti laskma. Kogu lugu jutustatakse kirjades ümber just nii, kuidas kumbki pool asjast aru sai, kusjuures Jaan Tõnissoni kiri 22. märtsist on tõeline kirjeldus või ümberjutustus ega sisalda ühtegi teravamast sõna. See 22. märtsi kiri pakub pigem lepitust, et kui tütarlapsed paluksid oma ebaviisaka ja “hääbemat” käitumise pärast vabandust, siis tema unustaks kogu asja.¹³ Jürgenstein aga ei võtnud lepitust vastu, sest nägi Tõnissoni käitumises ülekohtust omavoli. Pealegi oli pahandus saanud alguse tema tütre ja hoolitseva perekonnapea-na oli Jürgenstein oma laste eest alati väljas.

Kuid miks Jürgenstein pidi arusaamatust õiendama kirja teel? Miks ta lihtsalt ei läinud ja rääkinud Tõnissoniga?

See, et Jürgenstein I Riigikogusse (1921–1923) valitud saadikuna ei olnud igapäevaselt Tartus Postimehe toimetuses, ei saanud olla takistuseks, sest ta külastas Tartut regulaarselt paari nädala tagant.

Võib arvata, et Jürgensteinile ei meeldinud need Tõnissoni “piksekärgatused”, et ta tahtis

rahulikumal moel Tõnissonile viimase eksimust selgitada. Kuid see pole siiski vist kirjade kirjutamise ainus põhjus.

Näib, et Tõnissoni pahandamine “lohaka oleku” peale ning sellele järgnenud Tõnissoni-poolne vahejuhtumi kergekäeline ja ainuisikuline lahendamise soojendasid Jürgensteinis üles ühe aastatetaguse solvumise, millele Tõnisson ilmselt enam ei mõelnud, aga mida Jürgenstein polnud unustanud. See solvumine ulatus tagasi aastasse 1917 ning seda poleks olnud Tõnissoniga niisama lihtne jutuks võtta.

Punased võtsid võimu Tartus ja siurulased Postimehes

Jürgensteini hingel kipitava etteheite luges Tõnisson Jürgensteini kirjast ise välja (“Teil näikse iseäranis südant söövat...”) ja andis sellele ka vastuse. Jürgensteini “südant söi” küsimus, miks ikkagi Tõnisson 1917. aastal, kui ta pidi maalt kiiresti lahkuma, et pääseda pikemaajast punavõimude vangistusest, andis Postimehe ülemjuhtimise Adam Bachmannile (1935. aastast Randalu), mitte aga Anton Jürgensteinile.¹⁴ Tõnissoni selline otsus pidigi olema Jürgensteinile vastuvõetamatu, sest vaid mõni aasta enne seda oli Tõnisson palunud Jürgensteini, et kui tema, Tõnissoniga, midagi juhtub, püsiks Jürgenstein ajalehe juures seni, kuni välised olud vähegi võimaldavad.¹⁵ Tõnissoni korraldusega anda ajalehe üldjuhtimine 1917. aastal Adam Bachmannile polnud tookord rahul ka Oskar Kallas, kuid temalt polnud Tõnissoni lubadust võtnud ja nii leppiski Kallas talle Tõnissoni poolt saadetud kirjaridadega: “Tööd on Sinul ju toimetuse sekretariaadis küllalt. Iseäranis peaksid Sa nüüd ka lehe talituse, iseäranis tellimiste ja lehe reklame asjus kõik jõu kokku võtma.”¹⁶

¹¹ A. Jürgenstein. Minu mälestused. I. Tartu, 1926, lk. 173.

¹² Arno Raag on kirjutanud: “Täie õigusega võib Tõnissoni tõsisemaid pahanemisi võrrelda äikesega, sest tema jõuline hää paisus sel juhul niivõrd valjuks ja sageli nii silmapilkselt, et mõjus piksekärgatusena.” A. Raag. J. Tõnissoni ajakirjanduslikus koolis. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses..., lk. 277.

¹³ Jaan Tõnissoni kiri Anton Jürgensteinile 22. III 1921. – EKM, EKLA, f. 184, m. 12:13.

¹⁴ Adam Bachmann (1935. a. Randalu, (1890–1966) oli õppinud Peterburi Ülikoolis õigusteadust ja töötas ajalehe Postimees ärijuhina 1916–1917, oli vastutav toimetaja ajalehes Uus Postimees 1917–1918 ja Postimees 1918–1920. Vaheaegadega (nt. 1919 Ajakirjanduse Büroo juhataja, 1920 reevakueerimiskomisjoni esimees Moskvast, töö- ja hoolekandeministeeriumis) toimetuses kuni 1927. aastani. 1930–1940 oli Narva abilinnapea, 1935–1936 nimede eestistamise büroo juhataja, 1938 Rahvalehe toimetaja. Arreteeriti 1941. Nõukogude Eestis tegeles tõlketöödega ega suhelnud vanade tuttavatega (varjunimi Moskvin). J. Tõnissoni kiri A. Jürgensteinile 15.VIII 1914. – EKM, EKLA, f. 184, m. 12:13.

¹⁵ J. Tõnissoni kiri O. Kallasele 25.XI 1917. – EKM, EKLA, f. 186, m. 75:24.

¹⁶ A. Randalu. Jaan Tõnissoni koolis. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses..., lk. 295–296.

Eestist lahkuma sunnitud Tõnissoniga käisid Tallinnas kohtumas A. Bachmann ja Friedebert Tuglas ning töid endaga kaasa kirja ajalehte Postimees kirjastanud Eesti Kirjastuse-Ühisus Postimees juhatajale. Selles kirjas jagas Tõnisson ettekirjutusi Postimehe väljaandmiseks ja toimetamiseks: mis peaks olema ajalehe nimi (Uus Postimees), kuidas peaks toimetuse elu edasi minema ning kes peaksid lehe juures ametis olema. Kõik oli punktide kaupa üles loetud:

1. “Postimehe” väljaandmise korraldamiseks volitan A. Bachmanni kõiki tarvilikke samme minu esitajana tegema. Kirj.-ühisust palun omalt poolt kõike teha, et “Postimehe” väljaandmist o l u d e k o h a s e l t võimaldada.

2. “Postimehe” vastutavaks toimetajaks olgu A. Bachmann, kes ühtlasi ka minu kui päätoimetaja äraoleku ajal k o r r a l d a v a toimetaja ülesandeid täidab ja t o i m e t u s e k o k k u s e a d e asjus minu nõusolemisel otsust teeb.

3. “Postimehe” v ä l j a a n d j a k s olgu minu äraolekul P e e t e r P ö l d või selle tagasiastumise puhul K a r l P a r t s.

4. T o i m e t u s e k o k k u s e a d e s võib poliitilise silmapilgu nõudeid mööda m u d a - t u s t e t t e võtta, nii et toimetuse tööst osa võtaksid: 1. Vastut. toim. A. Bachmann (juhtkirjad *etc.*), 2. A. Jürgenstein (juhtkirjad + kodumaa), 3. K. Einbund (juhtkirjad + kodumaa polit.), 4. J. Ilves (polit. ringvaatus *etc.*), 5. F. Mihkelson (Tuglas) (Soome polit. + joonealune), 6. K. A. Hindrey (veste + arvustus), R. Kangro-Pool (Venemaa ülevaade), 8. A. Gailit (kohalikud), 9. A. Paulmeister (jooksev töö) [---]”¹⁷

A. Bachmann on tunnistanud, et just selle “volikirja” alusel toimuski Postimehe “talus” sisemine reform, mis tähendas seda, et ajalehes Postimees hakkasid tooni ja ilmet andma kirjanikerühmituse “Siuru” meelelaad ja “löögivalmidus”.¹⁸ Bachmann jätab aga märkimata, et tegelikult oli Postimehe vallutamise plaan “Siuru” tuumikul (August Gailit, Henrik Visna-

puu, Friedebert Tuglas) ja nende tookordsetel lähematel toetajatel (Adam Bachmann, Rasmus Kangro-Pool, Voldemar Koch-Kures, Johannes Aavik) küpsenud juba 1917. aasta varasügisest. Et omavahel oli peetud mitmeid koosolekuidki, kus arutati, millal ja kuidas Tõnissoni ees lehe ülevõtmise plaaniga esineda.¹⁹ Tõnissoni kiire eemaldamine lehe juurest andis plaanipidajatele lihtsalt hea võimaluse oma kava teoks teha. Siurulased lükkasid Tõnissonile ette Bachmanni, sest Bachmann oli siurulaste seltskonnas oma mees, kuid samaaegselt oli ta tööl Postimehe ärijuhatuses juba 1916. aastast ning võitnud Tõnissoni poolehoiu ja usalduse.²⁰

Miks Tõnisson andis täisvolitused A. Bachmannile, konsulteerimata seda valikut oma lähimate sõprade ja kaastöölistega (Oskar Kallas, Anton Jürgenstein, Peeter Põld), selle kohta on mitu erinevat selgitust. Nii on Henrik Visnapuu oma mälestustes väitnud, et Tõnisson astus ise “uue jõuga” (s. t. siurulastega) kontakti, et ajalehe juures veel päästa, mis päästa annab, langenud seejuures isegi “melodramaatilisse poosi” ning et Tõnissoni otsus ajalehe ülevõtmise kohta polnud muud kui “tark äriiline kalkultatsioon”.²¹ R. Kangro-Pool on Tõnissoni “palumisele” veelgi värvi lisanud, kirjutades, et Tõnisson käskinud Bachmannil toimetusest minema saata kõik need vanad olijad, kes uuele jõule takistusi teevad, ja hüüatanud koguni: “Ma saadan ka vana Jürgensteini Pärnu, et ta seal lehe saba toimetaks!”²²

M. Raud soovust ei pea tõenäoliseks, et palujaks pooleks oli Tõnisson, ajendatuna talle juba olemuslikult võõrast “äriilise kalkultatsioonist”, vaid hindab siurulaste võimulepääsu Postimehes nendepoolseks olukorra omakasupüüdlikuks ärakasutamiseks, milles “vanale rahvajuhile selle karuteene tegi” A. Bachmann.²³

Kuidas kõik tegelikult neil Tallinnas “Kuld Lõvis” toimunud läbirääkimistel kulges, on aastakümneid hiljem raske öelda. Kuid selge on see, et Tõnisson oli ajalehe saatuse pärast mures ja

¹⁷ A. Randalu. Jaan Tõnissoni koolis. – Jaan Tõnissoni töös ja võitluses..., lk. 295–296.

¹⁸ A. Randalu. Jaan Tõnissoni koolis. – Jaan Tõnissoni töös ja võitluses..., lk. 296. Kirjanike ühing “Siuru” loodi 10. juulil 1917 (põhikirj registreeriti 26.VII) ja selle olulisim tegutsemismotiiv oli “oma loova vaimu avaldamisvõimalus”. (Fr. Tuglas. Aja kaja. Tartu, 1920, lk. 84). “Siuru” liikmed olid Artur Adson, August Gailit, Johannes Semper, Friedebert Tuglas, Marie Under ja Henrik Visnapuu, kuid rühmitusel oli ka nn. vabaliikmeid ja toetajaid. 1917. a. sügisel otsis “Siuru” endale kandepinda Tartust.

¹⁹ R. Kangro-Pool. Postimehe jõulunumber 1917. a. – Päevaleht 23.XII 1929, nr. 350.

²⁰ M. Raud. Kaks suurt..., lk. 102.

²¹ H. Visnapuu. Päike ja jõgi. Lund, 1951, lk. 304–305.

²² R. Kangro-Pool. Postimehe jõulunumber 1917. a. – Päevaleht 23.XII 1929, nr. 350.

²³ M. Raud. Kaks suurt..., lk. 101–102.

ta usaldas neid, kes talle oma abi pakkuma tulid. Mingil määral tahtis Tõnisson ajalehe toimetust uute ja värske jõududega neil poliitiliselt nii ebastabiilsetel aegadel kindlasti ka tugevdada. Seda, et Postimees ei tohi vananeda ja peab jääma vastuvõtlikuks kõige uue suhtes, et ajalehel tuleb leida kõlapind vanade ja noorte vahel, mis võimaldaks “ühist tööd meie rahvusliste aadete teenistuses”, kinnitas Tõnisson ju oma juhtkirjas “Eesti poliitilise enesemääramise mõtte sõpradele”, mis oli kirjutatud veel enne tema maalt lahkumist ja mis ilmus ajalehe Uus Postimees esimeses numbris.²⁴

Kuid ilmselt kasutasid Tallinnas käinud läbirääkijad Bachmann ja Tuglas oma plaani elluviimiseks väga osavalt ära ka Tõnissoni ülitundlikkust kõikide ajalehega seotud otsuste suhtes, juhtides tema tähelepanu sellele, et Postimees hakkas ilmuma nime all Hommiku Postimees, ilma et seda oleks Tõnissoniga läbi räägitud või kooskõlastatud. Seda, et Tõnisson oli Hommiku Postimehe ilmumisest häiritud, tõendavad esimesed laused tema kirjust ärijuhatusel: ““Postimees” on Tartu revolutsioonikomitee poolt kinni surutud, aga veel mitte surmatud. Ei ole ka minu õ i g u s e d “Postimehe” v ä l j a a n d m i s e asjus mitte hävitatud. Seda arusaamatum on minule, kuidas Tartus on võidud “Postimehe” väljaandmisele asuda, ilma et minu poolt P. Põldi ja L. Neumanni kaudu saadetud juhatusi ja näpunäiteid silmas oleks peetud.”²⁵

Nimelt oli ju Postimehe ilmumine katkenud vahetult pärast seda, kui 21. novembri hommikul kell 8 tungisid Postimehe toimetusse Tartu Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu Täidesaatva Komitee sõdurid, kes arreteerisid Tõnissoni, rüüstasid trükikoja ja toimetuse ning korjasid kokku ja hävitasid tolle päeva lehenumbri. Vangistatud Tõnisson ei teadnud, et ei keelustatud ainult seda ühte ajalehenumbrit, vaid et Postimehe ilmumine keelati üldse ära ja et sellele aktsioonile eelnenud ööl oli täidesaatev komitee teinud otsuse kehtestada Tartus sõjaseisukord ning sulgeda nende vaenu-

liku hoiaku tõttu “rahvavalitsuse vastu” ajalehed Postimees ja Rizhski Vestnik.²⁶ Sel ajal aga, kui sõjaseisukord Tartus 24. novembril tühistati, oli Tõnisson juba Tallinnas ja Jürgenstein, kes ajalehe eest hoolitses, käitus nii, nagu oleks igas analoogses olukorras talitanud ka Tõnisson ise. Selleks, et Postimehe väljaandmisesse ei tekiks enam pikemat pausi, esitas A. Jürgenstein täidesaatvale komiteele palve lubada toimetusel taas kasutada trükikoda.²⁷ Selle loa Jürgenstein ka sai ning peamiselt tema ja juba 1901. aastast Postimehes töötanud Artur Paulmeistri eestvedamisel hakkas 29. novembrist ilmuma Postimees nime all Hommiku Postimees. Selle väljaandjaks oli märgitud Artur Paulmeister (sellest ka Tõnissoni märkus tema “õiguse” kohta Postimehe väljaandmise osas). Hommiku Postimeest ilmus vaid kuus numbrit, neist viimane 5. detsembril. 6. detsembril hakkas Postimees ilmuma juba Tõnissoni antud nimega – Uus Postimees.

Jürgenstein oli andnud endast parima, aga vastutasuks oli – tema kõrvalejätmine ja uus ülemvõim Postimehe talus.

Millised iganes olid Tõnissoni kaalutlused 1917. aasta keerulistel päevadel, kuid kindel võib olla selles, et nii jõulist muudatust ja pööret, kui pakkus 1917. aasta Uue Postimehe jõulunumber, ei osanud Tõnisson uneski näha. See oli “täielik vabameelsus vaimlistes ning kultuurilistes küsimustes” millega tahteti “loputada väikekodanlaste lopergusi ajusid”.²⁸ See õnnestuski: kalliks jõuluõhtuks anti lugejatele Fr. Tuglase hoolikalt koostatud mahukas kirjanduslik lehenumber, kuid harjumuspärase jõulusõnumi asemel oli selles juttu iharusest ja lembusest, pitsidevahust ja kultuuri esteetikast.²⁹

Tõnissoni vanadel kaaslastel oli selles Siuru-Postimehes küllaltki keeruline olla ja kuigi ka sellele teisele poolele, nn. vanadele olijatele, anti vastulauseks sõna, ei teinud see neile üldist olukorda kergemaks.³⁰

Seesama 1917. aastal juhtunu räägibki taustana kaasa Jürgensteini ja Tõnissoni kirjadele 1921. aastast.

²⁴ J. Tõnisson. Eesti poliitilise enesemääramise mõtte sõpradele. – Uus Postimees 06.(19.)1917, XII, nr. 1.

²⁵ A. Randalu. Jaan Tõnissoni koolis. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses..., lk. 295.

²⁶ Teadaanne. – Edasi 24.XI (07.XII)1917, nr. 5.

²⁷ Teadaanne. – Edasi 25.XI (08.XII)1917, nr. 6.

²⁸ R. Kangro-Pool. Ajanõuetele lähemale. – Odamees 1919, nr. 1, veerg 42.

²⁹ Uus Postimees 22.XII (04.I 1917), nr. 15.

³⁰ P. Põld kirjutas oma vastulause, et “Eesti, kui tal tulevikku peab olema, ei tohi “Siurut” tunnistada, vaid peab tema endast välja sülitama kui kihvtiolluse, mis organismile kahjulik” ning et siurulaste kui “vaimuhaigete koht on erguhaigete majades”. P. Põld. Mõned “Siuru” kultuurilised konsekventsid. – Uus Postimees 30.XII(12.I) 1917, nr. 19.

Anton Jürgensteini kiri Jaan Tõnissonile

(EKM, EKLA, f. 184, m. 1:2)

Anton Jürgenstein. KM EKLA, B-63.21

V. a. herra Tõnisson!

Teie jutustuses asjade käigust olete Teie ühe peamomendi välja jätnud, mis asjale puhtalt teise näo annab. Aga ma korrigeerin kõik järgemööda.

Minu tütar³¹ ei ole keelatud tsentraalist kõnelenud, ei üle pea ise kõnelema läinud, vaid teda on välja kutsutud kõnelema ja ta on alt kastist kõnelenud.

Tema ei ole sellest telefoni keelust kõige vähematki teadnud.³²

Tema kõneles tuttavaga, kellega piinlikult sõnu ei tulnud valida. Ja kui järsku teise hääle kuulis, siis ta arvas, et kõnelema hakkas keegi teine tuttav selles samas ühenduses, kellelt ta siis nime küsis. Niipea kui häääl ägedaks läks ja ta Teie hääle äratundis, kokkus ta ja pani toru käest, mille Kata Luiga³³ uuesti kätte võttis kui Teie uuesti kõlistasite, aga juba üleval tsentraalis. Tema Kata, oli siis viimane kõneleja, ja tal oli täis õigus ütelda, et tema oli kõnelenud. Siit midagi sihilikku välja leida, arvata, et Kata sellepärast ennast ette lükata tahtis, et temal kergem on süüd oma peale võtta jne., see on minule otse mõistatus. Kata teab väga hästi, et tema äris heas seniidis ei seisa ja Teie teate seda ka. Teie kostate ühte lugu, et minu tütar sellepärast viisakuseta

³¹ Hella Jürgenstein (sünd. 1899, abielludes Raid) töötas Postimehe toimetuses korrektorina aastast 1920 ja lahkus 1921. a.

³² Telefonikorralduse oli sisse seadnud J. Tõnisson ja seda seepärast, et talle olla pidevalt väljastpoolt kaevatud, et Postimehesse on võimatu helistada: keegi ei võta vastu, sest telefon oli “lääbikäiguruumes” ja keegi ei vastata selle eest. Oleks vaja olnud “telefoniametnikku”, kuid ärijuhatuse polnud nõus eraldi telefonivastuvõtjat palkama. Nii laskis Tõnisson alt “lääbikäiguruumest” “tsentraaliks”, kuhu kõik kõned sisse tulevad ja kust need siis laiali saadetakse, muuta ruumiks, kus töötasid raamatupidajad. Sellest raamatupidamisruumist oli keelatud töö ajal rääkida teistel peale ärijuhatuse liikmete ja raamatupidajate. Neu Jürgenstein oli aga rääkinud just “tsentraalest” ja kui Tõnisson “kõlistas” ning küsis “Kas on Postimees?”, olla temalt vastu küsitud “Kes Teie siis olete? Mis Teie nimi on?” ning siis toru ära pandud. Tõnisson kõlistas uuesti, lõpuks keegi tütarlaps võttis ja siis küsis Tõnisson kohe Kirpi. – J. Tõnisson A. Jürgensteinile 22.III 1921. EKM, EKLA, f. 184, m. 12:3.

³³ Kata (Katja) Luiga töötas Postimehe äritalituses aastatel 1909–1932.

üles astub, et tal minus seljatugi on – kuidas leiati siis nüüd, et Kata positsion tugevam on ja Hella ennast tema varju peidab? Tehke seda mõne rumalamale selgeks, minule mitte. Teie leiati siis, et Kata üleannetu olnud ja et sellele tulla rohtu otsida: ja rohi: ilma ülekuulamata leivast lahti. Niiviisi, herra Tõnisson, võib pallidega mängida, mitte elavate inimestega, kelle inimese väärtus karva pealt niisama suur on, kui Teie oma. Kui tuuline Teie väide Kata kõva positsiooni kohta on, selgub ka teiste arusaamistest, sest vana Kirp,³⁴ kui ta Kata nuttu nägi, ütles just minu tütrele, et tema peaks kõnelema Teiega ja süü oma peale võtma, sest et temal vast kergem oleks asja läbi viia. Ja kuigi Kata teise süü oma peale oleks võtnud oma kõva positsiooni kohta, siis ei oleks see mitte üleannetus, vaid lugupidamisväärne tegu, mida ainult Teie üksi lahtilaskmisega võiksite hinnata, ei keegi teine.

Ja siis – mis õigus oli Teil “käsku” anda teda jalamaid lahti lasta? Kata Luiga ei seisa mitte ajalehe Postimehe teenistuses, vaid Postimehe äriühisuse teenistuses. Neid teenijaid võtab ametisse ja laseb lahti juhatuse, aga ei mitte Teie. Selle “õiguse” ja rohu olete omale usurpeerinud. Mina olin tol korral juhatuse esimees ja protesteerin niisuguse kisendava ülekohtu vastu ja tahan seda, kui Teie oma “käsku” tagasi ei võta, juhatuse, kui tarvis ka peakoosoleku ette tuua. See asjalugu on ka peapõhjuseks, miks ma enam Postimehe juhatuse liige ei või olla.

Ma võtsin ette Teile õige rahulikult kirjutada, aga kui juba tegu analüüseerida, ei või rahulikuks jääda. Otse keema läheb sisemine-inimene, kui niisugust talitust analüüseerida.

Kata Luigale on siis kõige jämedamat ülekohtu tehtud ja juba see pidi kõik üles ärritama.

Teie jätate üsna nimetamata, nagu oleks see üsna kõrvaline asi, et Teie hra Kirpile kohe sõnaste, ilma et Teie asja ligemalt järele kuulaste, et see inimene, kes telefoniga kõnelenud, viibimata oma lahkumise palve hra Einerile sisse peab andma.

“Tema jalad ei tohi enam Postimehe ruumides liikuda!” See käsk käis minu tütre kohta, sest tema oli see telefonilrääkija. Sellepärast on see arusaamata seisukoht nagu oleks minu tütar omalt poolt Teile kõigest üles ütelnud. Ma kuulasin temalt piinlikult järele ja tean, kuidas ta on ütelnud: ma pidin hra Einerile³⁵ Teie käsu järele oma lahkumise palve ära andma, aga et Teie minu seletusi ei kuule, siis ütlen otse Teile, et ma 1. aprilliks lahkun. Ei ole ka sugugi õige, et Teie rahulikult ja külma verrega olete kõnelenud. Isegi rusikaga vastu lauda olete pöörutanud ja karjunud: “Minge! Minge!” Seda võivad tunnistada Kata Luiga, minu teine tütar,³⁶ kes seisis koridoris ja isegi hra Einer, kes kaugemal seisnud.

Ma ei taha mitte uskuda (minu tütar, kellele Teie kirja ette lugesin, ka mitte), et Teie meelega asja ebaõigesse valgusesse seate, aga nähtavalt unustate Teie meeleärevuses kõik, mis vana sügavat piiblisõna tõendab: inimese viha ei tea ilmaski, mis õige on Jumala ees.

Minu tütar ei valeta mitte.

Ainukene asi, mis ta õigeks ei pea ja mille kohta tema ennast vabandada laseb ja ka ise vabandama valmis on, on see asjalugu, et ta omale tunnustajat nõudis. Ta ei ole aga mitte nii ütelnud, nagu Teie näite kuulnud olete, aga järgmiselt: Ma olen väga ärritatud, nii et ma ei tea pärast, mis mina olen rääkinud ja mis Teie räägite. Ma tahaksin seda kõik meelespidada jne.

³⁴ Vana Kirp = Karl Kirp (1895–1930) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas ja töötas Postimehe toimetuses sekretärina aastatel 1920–1922.

³⁵ Hr. Einer = Peeter Einer (1863–1936) oli kahekümnendate aastate alguses (kuni 1925) Eesti Kirjastuse-Ühisuse Postimees ärialituse juhataja. Seejärel kolis Tallinnasse ja töötas Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse raamatukaupluse juhatajana.

³⁶ Jürgensteinil oli üldse kuus tütart, kuid siin on silmas peetud ilmselt Margaretet (abiellus 1918. a. Postimehes aastatel 1911–1916 reporterina töötanud Voldemar Koch-Kuresega), kes liikus toimetuses.

Et ta ärritatud oli, võite arvata, kui temale käsk anti, lahkumise palve sisse anda, nii et tema jalad enam Postimehe ruumis ei viibi. Ja peale selle ei ole ühe tunnistaja kutsumine mitte esimene sõna olnud, vaid enne seda olla ta juba Teie häälest tundnud, et müristamine tulemas. Tema ei ole mitte sõnade pealt püüda tahtnud, kuid ta ei salga, et seda niiviisi võis mõista otsekui ta kahtleks.

Sihilikult ei ole siin midagi toime pandud. Minu teine tütar on koridoris herra Kirpile küll ütlenud, et kui Hella läheb, siis vist ka isa läheb, s. o. kui Teie sellest oma käsust kinni peate, et see inimene, kes kõnelenud, selle jalad ei pea Postimehe ruumidesse enam pääsema. Ja see ütelus oli õige. Niipalju tundis ta oma isat, et niisuguse ülekohtu peale tema reageerima saab.

Vaadake, hra Tõnisson, niiviisi saan mina asjast aru ja pean ikkagi selle juure jääma, et Teie selle terve suure numbri olete teinud, mitte külma ärakaalumise järele, vaid oma taltsutamata iseloomu tõttu. Kui see ütelus teravana tundub, siis on ta eraldi ainult vabandata, sest mis moodi peaks ma siis muidu selle tragikomöödia esimest akti, millest järgmine järjekindlalt välja kasvas, seletama?

Palun veel kord oma tooni vabandada, aga siin on asju, mis tarvis on oma õige nimega nime-tada, mis mingit ilustust ei salli.

Kui ka öeldus on moment sees, mis minu tütre poolt vabandamist nõuab, seda võtsin ma juba enne arvesse, mitte Teie seletustest, aga see mis Teie enne sissejuhatuses telefoni juures tegite, annab selleks vabandamisvastaseid põhjuseid.

Et minu tütar mitte sihilikult mind seljatoeks võttes, mürgelit ei tahtnud teha, seda võite juba sellestki näha, et tema sellest minule sõnagi ei ole teatanud. Tema ei tahtnud mind sellega ärritada, tahtis parem minna, ja ehk see temale küll sugugi kerge ei ole, sest ta peab teises linnas koha võtma, oma muusikakooli kursuse terve aasta kaotama.

Mina kuulsin asjast alles oma naise³⁷ käest, kes Tallinnasse tuli, aga seal konflikti ära hoidmiseks asjast õige vabandavas valguses kõneles. Ma sain asja käigust alles koju tulles täielts teada, kui ma Hellalt järele pärima hakkasin.

Kui Teie tõsiselt mind Postimehele tarvilikuks peate ja kui Teie minu isikut kõige selle järele kannatate (et Teie minu tööd tarvilikuks peate, tean ma), siis teen ma oma jäämise ainult sellest ärarippuvaks: Kata Luiga ülesütlemine tuleb tagasi võtta, sest see on täieline kuulmata ülekohus.

See käsk tuleb tagasi võtta, et üks inimene, kes telefoniga kõneleb, arusaamatuse pärast lahti lastakse. Kui Postimehe juures niisugune "kord" valitseb, et isegi toimetuse liikmed ja korrektorid väljakutsumise peale ei tohi kõnelema minna – siis mina niisuguse toimetuse liige mitte ei või olla. See ei oleks toimetuse, vaid mingisugune korrektsioonimaja.

Kuida öeldud, kui Teie oma tegevuse telefoni juures ja kõik oma eelkäesud, mis vahejuhtumistele aluse löid, laitmatuteks peate, siis aigutab meie vahel kuristik, millest mina üle ei saa ja niisugusel korral on asjata minule veel vastata.

Aupakliku
tervitusega
Teie A. Jürgenstein

³⁷ A. Jürgensteini naine oli Alide Hermine Annette Emberg, kellega ta oli abiellunud 1890. a.

Ma pean õiglaselt ütleva, et ka mina kerge südamega Postimehe juurest ei lähe.³⁸ Mitte aineliselt ei ole mull raske minna, vaid hingeliselt. Oma kolmandiku paremast elueast olen siia jätnud ja see loob sidemeid – kuid ma ei või töötada niisuguses isevalitsuslikes, kus inimeste saatusega mängima hakatakse ja omavoli tarvitatakse (K. Luiga).

Seesama

Oma kirja lõpetamise järgi küsisin veel korra herra Sagarilt,³⁹ mis tema selles asjas teinud. Tema ütles, et tema viimasel jutuaajamisel Teiega Teile on püüdnud asja selgeks teha, et vahejuhtumine telefoni juures mitte Hella süü ei ole, sest et tema mitte kõlina peale tulnud ei ole, ega nime küsinud, vaid et tema juba kõneles, ei teadnud, et traatidesse uus kõne tuli ja sellepärast arvas, endises ühenduses on uus kõneleja kelle nime küsis. Siin ei leidnud Hella ei ka hra Sagar mingit vabandust tarvis olevat. Hra Sagar on aga Teile kahel korral ütelnud, et Hella valmis on ennast sellepärast vabandama, kui ta Teid haavanud on tunnistaja kutsumisega. Nii ei ole see Teie poolt siis mitte õigesti jutustatud, nagu ei oleks Hella ennast sõnagagi vabandada tahtnud. Sellega olete Teile minule asja mitte õigesse valgusesse kandnud.

A. J.

³⁸ Samal päeval, kui Tõnisson kirjutas oma teise kirja, ilmus ajalehes Tallinna Teataja sõnum, et ajalehe alaliseks kaastööliseks on saanud Anton Jürgenstein. – Tallinna Teataja 31.III 1921, nr. 71. Tõnissonil ja Postimehel ei jäänud muud üle kui asi teadmiseks võtta ja hea kombe kohaselt anda teada ka oma lugejatele pealkirja all “Muutused meie lehe toimetuses”. – Postimees 2.IV (20.III) 1921, nr. 71.

³⁹ Hr. Sagar = Peeter Sagar (1889–1930), kes tuli Postimehe toimetusse tööle 1921. a. alguses, ning kui 1921. a. detsembris asutati Postimehe Tallinna abitoimetus, läks 1922. a. algusest Tallinna abitoimetusse juhatama sealset kohaliku elu osakonda.

Jaan Tõnissoni vastus Anton Jürgensteinile

(EKM, EKLA f. 184, m. 12:30)

Jaan Tõnisson. KM EKLA, B-181:1815

Väga austatud hr. Jürgenstein.

Tartu, 31. märtsil 1921

Teie tarvitate juhust, et minule suure hooga hulk tigeid sõnu ütelda. Teie seisak seejuures on üli traagiline. Kuid o l u l i n e alus konfliktil on nii tühine, et Teie kibedad sõnad minu peale mingit tõsist mõju ei avalda.

Lehe talitusest tahetakse lohakat olekut välja kasida. Otsekui kiuste juhtub aga jälle, et lehe talituse telefonil viisaka küsimuse peale upsakalt vastatakse. Juhtumisi on isik, kellele väljakutsuv vastus osaks saanud, lehe toimetaja. Ilma et tema hakkaks asja lähemalt jälgima, laseb tema toimetuse sekretäri kaudu ütelda, et äriteenistuses teeniv neiu, kes ennast süüdlaseks üles annud, esinegu ärijuhile oma lahkumise-palvega. –

Varsti ilmub toimetaja jutule lehe korrektuuris töötav neiu, seletades, telefoni-kõne asjus sündinud mingi sekeldus tema pärast. Nüüd tahtvat toimetaja jutule ilmuda aga t u n n i s t a j a juuresolekul, et teada oleks m i s s u g u s e i d s õ n u temale öeldaks... Pahaselt küsib toimetaja, m i s s e e t ä h e n d a b, kui teda tullakse t u n n i s t a j a juuresolekul s õ n a d e s t p ü ü d m a?! Korrektor ähvardab, et kui toimetaja teda mitte tunnistaja juuresolekul vastu ei võta, siis tema sunnitud on, oma kohalt 1. aprilliks lahkuma... Külmalt vastab toimetaja: Nii kuidas soovite!

Need olulised eeldused võtate teie põhjuseks, et mind valimata haavamistega üle valada.

Et väljakutsuva olekuga korrektor Teie tütar on, siis tahate Teie iseennast ja teisi uskuma panna, nagu oleks tema algusest lõpuni üsna õieti talitanud. Teie silmis on tema ainult ilmsüüta “kannataja”, kellele mina oma “taltsutamata iseloomuga” koledat ülekohut teinud. See juures pöörate Teie asja nõnda, nagu oleksin mina tema ülekohtuselt lahti lasknud, mitte aga tema oma kohta demonstratiivselt üles ütelnud. Ometi on selge, et see lähtekoht oluliselt mitte õige ei ole.

Teisest küljest näeb Teie isalik erapoolikus asjata vaeva seks, et Teie tütre olekut telefoni-tarvitamisel ja minu vastu väljaastumisel korrektseks kujutada.

N õ n d a ei tohita telefoni kaudu viisaka küsimise peale mitte vastata, nagu seda neiu Jürgenstein tegi. Kui Teie tema teguviisi heaks kiidate, siis on see Teie asi. Asjata oleks aga nõuda, et seda ka teised teeks. Igatahes mina seda ei võinud heaks võtta, ei taha seda ka edaspidi mitte.

Oma kirjas seletate Teie iseäraliku rõhuga, Teie tütar olevat koguni “kahel korral” lasknud hr.

Sagari kaudu ütelda, et “tema valmis olevat” ennast oma haavava ülesastumise pärast minu vastu vabandama!! Teile kui “kõrge politika” amateurile näikse sarnased “diplomatilised” võtted väga imponeerivat. Minule mitte. Kui herra Sagar sarnasest võimalusest möödaminnes kõneles, siis kuulus see kui pilge. Ja selle järele, mis tõsioluliselt näha, kuulda, ei ole esimene tunne mind mitte petnud. Igatahes ei olnud mul mingit põhjust sarnasest kõnekäänust järjeldada, nagu tahaks neiu Jürgenstein asja õiglaselt heaks teha, kui teised korrektorid olid lendu aetud, nii et nad “protestiks” oma kohalt lahkusid; kui vahejuhtum vististi selsamal õhtul juba oli Eesti Tütarlaste Kooli ja arvatavasti ka teisale laiale kantud j.n.e. –

Nii ei ole Teil küll vähematki olulist alust haavavaks kõnekäänuks, nagu ei oleks mina oma seletuses asjaolu mitte õieti kujutanud.

Iseloomulik Teie praeguse meeoleolu kohta on ka Teie seletus, Teie pidavat “selle juure jääma”, et mina olevat Teie tütre peale “karjunud”, rusikaga vastu lauda pörutanud ja temale veel “taga järele karjunud”: Minge, minge!

Kui mina oleksin väljakutsuva haavamise peale “karjunud”, siis ei hakkaks mina seda mitte maha salgama. Praegusel korral on aga asjaolu nii selge, et erutatud tütarlapse vastupidist seletust kellegil põhjust ei oleks enam usaldada kui minu kõnet. Kes minu olekut ja kõneviisi vähegi tunneb, sellel on ette teada, et see mitte ei või õige olla, nagu oleksin mina lahkujale veel “taga järele karjunud”: Minge, minge!

Nagu Teile juba olen seletanud, tuli neiu Jürgensteini haavav ülesastumine minule koguni ootamata. Kuid mina jäin üsna külmaks. Selle vastu rõhutate Teie ise, Teie tütar olnud minu juure tulles erutatud meeolus. Nii võis temale kergesti minu h a r i l i k kõne iseäranis vali tunduda, ilma et “karjumisest” juttu võiks olla.

Teile ei tähenda aga sarnased tõsiolud midagi, vaid Teie arvate võimalikuks insinuerides kaalumisele tuua haavavat alternatiivi, kas mina asjaolu “teadlikult” või aga oma “taltsutamata iseloomu” tõttu maha salgavat.

Otse komiliseks läheb seisukord, kui Teie õige otsitud rüütelikkusega tõttate “neiu Kata” saatust minu hoolimata “omavoli” vastu kaitsma, seejuures isegi kange ä h v a r d u s e g a heidutada püüdes, et Teie minu peale Kirjastuse-Ühisuse juhatuse, või koguni peakoosoleku ees – kaebtust tõstate... Esiteks ei ähvarda “neiu Kata” saatust Postimehe äritalituses mingi hädaoht. Teiseks selguks Teile “kaebtuse” korral varsti, et mina üliväga kirjastuse-ühisuse põhikirja ja kodukorra nõuete kohaselt olen talitanud, kui mina äriteenijat, keda mul põhjust näis olevat korrarikumises süüdlaseks pidada, mitte otseteed lahti ei lasknud, vaid ä r i j u h i juure lasksin juhtida, kellel k o h u s ja õigus oli asja kirjastuse-ühisuse kodukorra kohaselt lahendada, tarbekorral samme astudes karistuse kõrvaldamiseks.

Mis nüüd Teie paljudesse haavavatesse sõnadesse minu isiku ja oleku kohta puutub, siis on nad oluliselt nii vähe põhjendatud, et neid ei maksa üleüldse lähemalt hindama hakata. Ütlejale võivad need sõnad vahestkui kes teab kui tabavad ja purustavad nooled paista. Kuid minule ei ole nad muud midagi kui ärevaks läinud inimese subjektiivselt värvitud fraased, mis oma pinnapealsusega ei suuda minu enesetunnet erutada. Küll aga pakuvad Teie tigidad sõnad minule teatavat huvitatust kui Teie praeguse hingeolu iseloomulikud väljendused. Kui niisuguseid tuleb minul Teie tundeavaldusi arvesse võtta meie isikliku vahekorra kujundamisel. Ja siin peab kainelt tunnistama, meie senine vahekord on hävitatud.

Et pöörde põhjuseks oleks olnud minu “taltsutamata iseloom” ja selle hoolimata eneseavaldus, seda ei maksa tõsiselt tõendama hakata. Olete Teie ju varem aegil, kus minu “taltsutamatus” ennast kahtlemata nii mõnigi kord õige hoolimatalt on avaldanud, väga hästi enne kui pärast kõiges sõbralikkuses minu kõrval edasi võinud töötada, ilma et Teie oleksite katsunud sellest “kihvitatud õhkkonnast” kähku välja peaseda.

Kuidas Teie nüüd olete osanud nii kärmesti ja südikalt teed leida senisest õhkkonnast välja, see tohiks erapooletule vaatlejale õige selge olla.

Teie enese seletust mööda on Teile Tallinna sekeldustest “nervid ärevaks” läinud.⁴⁰ Ootamata vahejuhtumine, mis pealegi Teie kui hea perekonnaisa enesetunnet riivab, valab uut õli tulle.

Tekkinud meeleolus kerkivad läinud päevade mälestustest uuel jõul üles “kibedad tunded”: “Teie olete minu tööd hinnanud, mitte minu isikut”.

Muutunud väline olukord kergendab “seisukohavõtmist”. Teisal realseid võimalusi rohkem ja suuremaid. Jäämine tähendaks väliselt enim kaotust, mille tasuks senini oli sisemine vahekorra sõbralikkus. Kuna see kustumas, mis oleks siis veel hoidmas?!

Kogu põhjuste kompleksi tagajärg: kauaaegne kaaslane “läheb kõige liha teed”, sest et – aeg täis on saanud.

Kõige oma taltsutamata iseloomu juures olen ma küllalt kaine mõtleja, et tõsioludest tarvilikku järeltust teha ja lihtsa tõe paratamatust tunnistada. Nii võite Teie kõiges oma kihvtises meeleolus üsna kindel olla, et mina neid ridasid mingi tagamõttega ei kirjuta. Ei taha Teiega oma seisukoha kaitseks vaielda, et Teie meelt muuta. Mis mind ajanud Teie tageda kirja järele ometi Teile veel kirjutama, on õige lihtne asjaolu.

Nagu Teie omas kirjas ise rõhutate, oleme meie nüüd juba üle 15 aasta koos töötanud häil ja kurjel päivil.

Teil näikse iseäranis südant söövat, et mina omal ajal revolutsiooni keerus maalt vabatahteta lahkudes “Postimehe” väliseks juhiks mitte Teid ei määranud, vaid noorema mehe. Selles leiategi teie oma isiku vähest hindamist. Kuid kainel kaalumisel peaksite teie isegi tunnistama, et see siiski koguni õige ja tarvilik võte oli kahelt vaatekohalt. Lehe seisukorda ei maksnud mitte raskendada minu kauaaegiste kaaslaste esirinnale nihutamise läbi. Teisest küljest olete Teie küll tõsine ajakirjanik, aga mitte hea poliitiline juht ega juhtiv toimetaja. Teie suggestibel hingeelu ja opportunistliku iseloomu tõttu.

Et mina Teid mitte ei oleks hinnanud kui isikut ja kaaslast, seda võite seletada ainult helevile aetud enesetunde nõudlikkuses. Just selles teadmises, et meie pikkade aastate jooksul oleme heade kaaslastena sõbralikult koos tööd teinud, ei tahaks mina Teie praegusest tigidusest hoolimata mitte koost minna, ilma et mina tõsiselt püüaksin Teie vastu neid kohustusi täita, mis minule kui Postimehe väljaandjale peale paneb Teie kauaaegne töö Postimehe juures.

Nagu sügisel valimis-võitluse teekonnal Teile nimetasin, oli minul nõu Teile senise kauaaegse töö peale edaspidiseks kindlustada Postimehe toimetuse-liikme palka, ilma et Teil tarvis oleks alaliselt toimetuses kaasa töötada, vaid Teie võiksite lehes väljaspoolt kirjutada, ilma et ridasid hakataks arvama.

Nüüd, kus Teie lähete, ei saa seda kavatsust mitte täide viia. Selle asemel tuleb Teile kauemaks ajaks p u h k e p a l k kindlustada, poolepalga suuruses, nagu see meil puhkuse korral tarvitusel olnud.

Et praegustes kõikuvates oludes midagi kauemaks ajaks ette ütelda ei saa, käib see kohustus esiootsa 6 kuu ehk ½ aasta peale. Selgub kuue kuu pärast, et Postimehe aineeline seisukord seda lahedasti lubab, siis tuleb puhkepalka edasi pikendada. Et Teie palk praegu 11.000 m. kuus on, siis teeb Teie puhkepalk välja 5500 marka kuus. Selle summa võite välja võtta järk-järgult iga kuu. Soovi korral võite Teie kogusumma –

33 000 marka – korruga ehk suuremates osades kätte saada, nii kuidas Postimehe äritalituse kassaseis seda võimaldab.

Puhkepalk ei kohusta Teid mitte millekski – ei Postimehe, ei ka minu vastu isiklikult.

⁴⁰ Tõnisson pidas silmas A. Jürgensteini tegutsemist Tallinnas I Riigikogus (1921–1923) Eesti rahvaerakonna saadikuna.

Puhkepalga määramise peale ei tule mitte vaadata kui mingi sõprusteo peale. See on ainult Teie kauaaegse ustava töö läbi Postimehe väljaandjale pealepandud kohustuse täitmine.

Mis meie edaspidisesse vahekorda puutub, siis olete Teie oma tundeid minu isiku vastu oma mõlemas kirjas küllalt haavaval kujul avaldanud. Senisest sõbralikust vahekorra meie vahel ei või selle järele muidugi mitte enam juttu olla. Kuid see ei tähenda ka jälle mitte, et minu “taltsutamata iseloom” nüüd Teie tigidate sõnade pärast tulisest vihast keeks.

Ei, tõesti mitte.

Seks imponeerivad minule liig vähe minu vihaste arvustajate head või halvad otsused. Ainult kui Teie seniste lahkujate eeskujul tulete oma u u e a r m a s t u s e õhinal “vana kurja” liig südikalt materdama, saate vastu igakordse mõõduga.

Kuid see jäägu tuleviku asjaks!⁴¹

Esiotsa olgu minevikule joon alla tõmmatud ilma väikse ärevuseta.

Aupaklikult tervitades

Jaan Tõnisson

Krista Aru

(1958)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli 1981 ajakirjanduse erialal. Eesti kirjanduse magister 1992. Töötanud Tartu Ülikooli ajakirjanduskateedris 1981–93. Aastatel 1993–95 Tartu raadiojaama Q-Raadio peatoimetaja. Eesti Kirjandusmuuseumi direktor 1995–2005. Alates 2006 Eesti Rahva Muuseumi direktor. Uurimisvaldkond: eesti kultuurilugu, Eesti ajakirjanduse ajalugu.

⁴¹ J. Tõnisson ei jäänud rahule, et ta niisama lihtsalt kaotas ustava kaaslase. Tä üritas Jürgensteiniga kontakti saada teiste (näiteks Karl Eduard Sööt) vahendusel. Söödi rahusobitamisele vastas aga Jürgenstein veel väga tõredalt, et tema seda asjalugu vahetalitajate kaudu ei selgita, et Tõnisson, kes tüli algatas, pöördugu ise ta poole. Et ta lihtsalt ei taha, et temale “kui tegevale toimetajale jälle mõni Bachmann “ülemuseks” seataks, kes lehe blameerimiseks kõik oma jõu käima paneb”. Jürgensteini kirjust Söödile selgub ka, et Tõnisson oli Jürgensteinile juba helistanud ja pakkunud kokkusaamist Tartus, aga siis ise haige olnud ja Jürgenstein ei tahtnud mingil tingimisel Tõnissoni juurde koju minna. Nimelt oli Jürgensteini meelest Tõnisson sellest ajast peale, “kui ta kord peaminister oli”, niivõrd muutunud, et “näikse häbiks pidavat üksikutele toimetuselikele isiklikult ligineda, nagu vanasti” ja eelistavat välja anda vaid “resolutsioone” ja “ametlikke dekreete”. Jürgensteini kokkuvõttev vastus Söödi rahusobitamisele oli, et kui Tõnisson temaga ise räägib ja teda palub, siis pole tal midagi selle vastu, et Postimehesse tagasi tulla. Aga mitte tegev- ega vastutavaks toimetajaks, vaid ainult kaastööliseks reatasu alusel. – A. Jürgensteini kiri K. E. Söödile 30.VII 1921, EKM, EKLA, f. 173, m. 8:21. Augustis või hiljemalt septembris pidid Tõnisson ja Jürgenstein kohtuma ja leppima, sest alates 5. oktoobrist hakkas ajalehes ilmuma Jürgensteini uurimuslik ülevaade “Huvitav peatükk Eesti minevikust: Johan Georg Eisen von Schwarzenberg”. 1. novembril 1921, kui Jürgenstein sai 60-aastaseks, ilmus Postimehe 1. leheküljel Jürgensteini foto kõrval Jaan Tõnissoni pidulikus ja ülevas toonis kirjutis “A. Jürgensteini 60. aasta sünnipäevaks. Heale kaaslasele” (Postimees 01.XI 1921, nr. 253). Enamgi veel: 1. novembri õhtul, kui Tallinnas kaubandusteenijate ruumides peeti Tallinna ajakirjanike algatusel Jürgensteini sünnipäeva, pidas peokõne Jaan Tõnisson. Jürgenstein omakorda pidas Tõnissonile kiidukõne 27. novembril “Vanemuises”, kui piduliku aktusega tähistati veerandsajandi täitumist päevast, mil Postimehe toimetajaks sai Jaan Tõnisson. (Postimees 27.XI 1921, nr. 275). Oma lahenduse sai ka telefonikorraldus: lisaks üleüldisele telefonile sai toimetuse erinumbri 2-86. (Postimees 1.X 1921, nr. 227). 1923. aasta juunist sai A. Jürgenstein taas ajalehe Postimees vastutavaks toimetajaks, täites seda ametikohta toimetusest lahkumiseni.

Keskaegne kroonika läti keeles

Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae* = Vartberges *Hermana Livonijas hronika* / Translationem paravit, praefationem conscripsit et textum interpretatus est Ēvalds Mugurēvičs. – LU Latvijas Vēstures Institūts, Rīga, 2005. 334 lk., ill.

Vaevalt on retsensioonis vajadust hakata rõhutama, kui vajalik on teha keskaegset kroonikat laiemale lugejaskonnale kättesaadavaks, kui oluline see on meie ajalooteadmisele ja ajalootunnetusele. On ilmne, et naabrid lätlased on sellest vajadusest ja olulisusest meist märksa paremini aru saanud. Henriku Liivimaa kroonika (1993) ja Liivimaa vanema riimkroonika (1998) viimased läti väljaanded (algkeelsete paralleelsete tekstidega) annavad vastavatele eesti väljaannetele eessõnade põhjalikkuse, kommentaaride ulatuse ja üksikasjalisuse, illustratsioonide ja kujunduse poolest mitu silma ette. Mõlema nimetatud väljaande eessõna ja kommentaaride autor on tuntud läti arheoloog Läti Teaduste Akadeemia akadeemik Ēvalds Mugurēvičs. Nüüd astus Ē. Mugurēvičs uue, veelgi otsustavama sammuga: tõlkis ise ladina keelest läti keelde Wartberge Hermanni kroonika, varustas selle eessõna ja kommentaaridega ning publitseeris Läti Ülikooli Läti Ajaloo Instituudi kirjastamisel. Retsensente sellel kroonikaväljaandel ei ole, erinevalt varem nimetatutest (Henriku kroonikal 6, riimkroonikal 2).

See oli vajalik tegu. Wartberge Hermanni kroonika oli tõlgitud saksa, vene ja leedu keelde (viimatinimetatusse 1991. aastal), aga mitte läti ega ka eesti keelde. Ometi on see kroonika üpris oluline Baltimaade 13.–14. sajandi ajaloo allikas, eriti 14. sajandi kolmanda veerandi osas. 16. sajandi keskpaigast pärineval kroonikaärrikirjal on pealkiri “Conscripta fuit ante multos annos hec chronica per fratrem Hermannum de Wartberge, capellanum magistri per Livoniam” (“Selle kroonika kirjutas paljude aastate eest vend Hermann Wartbergest, Liivimaa meistri kapellaan”). Arvatakse, et nimetus Wartberge annab edasi Warburgi linna nime (Westfahlenis Paderborni ja Kasseli vahel), kust võis suguvõsa pärit olla. Käsitlus ulatub 12. sajandi teisest poo-

lest 1378. aastani ning kroonika on kirjutatud 1370-ndatel aastatel. Hermann oli 1350-ndate aastate lõpust saadik Liivimaa ordumeistrite kaplan, täites seega nende kõrgeimate ordukäsknike preestri ja kantseleiülema ülesandeid ja olles selle tõttu hästi informeeritud. Riias elades ja võib-olla võttes osa ordu sõjakäikudest nägi ta paljutki oma silmaga. Allikatena oma kroonika kirjutamisel on Hermann kasutanud Liivimaa vanemat riimkroonikat, Dünamünde kloostri annaale, Liivimaa nooremat riimkroonikat, ürikuid orduarhiivist jm. Ē. Mugurēvičs oma kroonikaväljaande eessõnas toonitab Wartberge Hermanni usaldusväärstust (väljaarvatud Liivimaa vanemast riimkroonikast laenatud vead ja ebatäpsused) – arheoloogilise uurimistöo tulemused kinnitavad kroonika andmete paikapidavust, eriti linnuste ehitamise või hävitamise osas.

Ainuke teadaolev Wartberge Hermanni kroonika ärakiri asub Danzigi (Gdański) arhiivis kokkukõidetuna paari muu Preisi-ainelise ajalooallikaga. Saksa ajaloolane Ernst Gottfried Wilhelm Strehlke (1834–1869) tõi selle kroonika teaduslikku käibesse, publitseerides ladinakeelse teksti kommentaaridega varustatuna 1863. a. allikateväljaande “Scriptores rerum Prussicarum” II köites. Strehlke avaldas 1864. a. ka kroonika saksakeelse tõlke.

Wartberge Hermanni kroonika, nagu pealkirigi ütleb, on pühendatud Liivimaa ajaloole. Liivimaaga seoses puudutab ta Saksa orduriiki, Pihkvat, Polotskit ja Novgorodi ning kogu aja eeskätt Leedu suurväestiriiki, kes oli ränkades võitlustes elu ja surma peale lõunas Saksa orduga ja põhjas Liivimaa orduga. Seega sisaldab see kroonika olulist teavet ka Eesti ajaloo kohta. Seal on juttu saarlaste ülestõusust 1241. a., venelaste sõjakäigust Virumaale 1268. a. ja 1367. aasta hilissügisel, leedulaste sõjakäigust Karksi kanti 1298. a. ning Karksi, Helme, Paistu ja Tarvastu kihelkonda 1329. a., Riia piraatide retkest Kihelkonna randa 1313. a., tartlaste ja ordutalupoegade kokkupõrkest 1350. a., et venelased 1369. aasta lihavõttelaupäeval võtsid Kirumpää ja põletasid maha selle eeslinna... ja mõndagi muud. Meenutan süütundega, et omal ajal Jõhvi kihelkonna ajalooülevaate kirjutamisel unustasin mainida Wartberge Hermanni teate venelaste sõjakäigust Jõhvi 1367. aastal.

Wartberge Hermanni kroonika peamine tähtsus Eesti ajaloo allikana seisneb tema Jüriöö ülestõusu kirjelduses. Ühe olulise allikana aastate 1315–1348 osas on seal kasutatud Liivimaa nooremat riimkroonikat, kusjuures Hermannil

on andmeid, mida pole mujal (s. t. nooremas riimkroonikas kasutatud Johannes Renneri jutustuses). Seda on rõhutanud professor Sulev Vahtre, kes on oma uurimuses “Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348)” (Tallinn, 1960) publitseerinud ka Wartberge Hermanni kroonika vastavad lõigud koos eestikeelse tõlkega. See kroonika väärrib tervikuna eesti väljaandena avaldamist.

Ē. Mugurēvičsi tõlge on ladus ja annab läti keeles hästi edasi originaali mõtte. On väga häid õiendusi ja täpsustusi varasemate tõlgetega võrreldes, näiteks *precinctus – apgabals* (‘piirkond’, lk. 143 ja 217, kommentaar 717) ning häid tõlkeleide, näiteks *unum ovil fierent – apvienojoties vienā kopībā* (‘ühinesid ühtekokku’, lk. 49 ja lk. 171, kommentaar 75). Ometi tundub, et tõlkija ei arvesta alati piisavalt, et tänapäeva ajaloo huvilised, kes ei ole ladina keeles eriti kodus, kasutavad just tõlget ajalooallikana.

Pisiasjadeski poleks mõtet teksti tõlkes muuta, kui see pole just vajalik. Näiteks, tuntud kirjakohas Algirdase retkest Siguldasse 1345. a. võinuks passuse “*ubi occurrit regi Lethovie quidam Livo de senioribus*” – “*kur pie Lietuvas karala ieradās kāds no līvu vecākajiem*” (‘kus Leedu kuninga juurde ilmus keegi liivi vanemate hulgast’ – lk. 82–85) asemel rahulikult tõlkida pedantse täpsusega “*kāds lībietis no vecākajiem*” (‘keegi liivlane vanemate hulgast’). Seda enam, et mõnigi kord võib väga väike täiendus kaasa tuua sisulisi muudatusi. Kui võtta näiteks (lk. 100–101) jutustus Keštutise pojast (1365. aastast). Seal on öeldud “*venit de paganismo cum XV equitaturis ad castrum Konigsberg*” ja tõlgitud “*pēc izcelsmes pagāns, līdz ar 15 karazirgu jātniekiem ieradās Kēnigsbergas pili*” (‘päritolult pagan, ilmus koos 15 sõjaratsanikuga Königsbergi lossi’). *Venit de paganismo* ei tähenda ilmselt vürstipoja päritolu, vaid märgib, et ta lahkus nüüd paganlusest, paganapõlvest. Järgnevalt on öeldud, et Saksamaalt saabunud andsid talle “palju kinke” (*multa – ‘palju’*) on tõlkest millegipärast välja jäetud), temale, kes ta pärast seda (augusti keskpaiku, olles 25. juulil Königsbergi tulnud) hoidis kristluse poole ja võttis otsekohe (*statim*) osa sõjakäigust leedulaste vastu.

Asjata on siinkohal tõlkes lätikeelne lause mitmeks lõhutatud, vähendades sellega vürstipoja kardinaalse pöörde rabavat emotsionaalset mõju, aga veel asjatumalt on kinkide andmise teatele lisatud sõnake *tāpēc* (‘sellepärast’), mida originaalis ei ole ega võikski hästi oletada. Ei sobinuks ju ordupreestril kirjutada, et Keštutise

poeg hakkas kinkide pärast oma rahva äraandjaks, selle asemel et ristimises tekkis tema südames tunnetuse valgus Jeesuse Kristuse isikus olevast Jumala aust.

Samuti võiks küsida, miks on lk. 111 kroonikatekstile lisatud, et Kaunase all 1368. a. on kolm ordu sõjameest tapetud “kividega”, või lk. 117, et 1370. a. Leedu-sõjakäigul on tapetud “ainult” kolm oma või lk. 123 vilja “täielikult” hävitanud või lk. 115 saare asemel mindud “saartele” jne. Enamik muudatusi on muidugi sellised, mis tõlke mõtet laiemalt ei moonuta (näiteks lk. 68 kuningas oma rahvaga või kogu rahvaga või lk. 53 Mindaugase kuningriigi krooni või kuningatrooni), aga ometi jääb küsimus, milleks neid ajaloolise algallika tõlkimisel vaja oli.

Öelduga haakub veel olulisemana terminite küsimus, mõistete võimalikult täpse sisu avamise küsimus. Ootamatu on kommentaaris (141, lk. 184) titulaarpiiskopi (saksa *Weihbischof*) nime-tamine läti keeles piiskopi asetäitjaks (*bīskapa vietnieks*). Hästi on lahendatud termini *dux* küsimus. Kui ei ole tegemist Lääne-Euroopa kõrgeadlikuga, on see, minu arust väga õigesti, tõlgitud *karavadonis* (‘väejuht, sõjapealik’). Eks ole ju ka Dusburgi Peteri kroonikas preislaste 1260. aasta ülestõusu juhte nimetatud ainult *capitaneus et dux* (‘pealik ja juht’). Vastasel korral on kasutatud hertsogi nimetust: näiteks äsja kõne all olnud Keštutise poeg Hinricus tõsteti keisri poolt hertsogiks (*ducem fecit – paaugstināja par hercogu*). Mõneti küsitavaks jääb ainult suurvürst Gediminase kui leedulaste ja venelaste kuninga ning Zemgale vürsti ja hertsogi (*Gediminne, Lethphanorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalliae*) tiitlite ebajärjekindel tõlkimine *lietuvju un krievu karalis, Zemgales firsts un karavadonis*. Täpsust lisab Leedu ja Vene vürstide (*rex*) tõlkimine vastavalt *kunigaitis* ja *kņazs*.

Keerulisem ja küsitavam on termini *rex* avamine tõlkes. Kui eesti keeles ei tule küsimuse alla muu sõna kui “kuningas”, siis läti tõlkes on Ē. Mugurēvičs kasutanud *karalis* ja *kēniņš*. Näiteks, *rex* Gediminas (lk. 69) on *lietuvju karalis*, samuti Keštutis (lk. 93), samuti Algirdas (lk. 83, 85), aga liivi vanemale, kelle rahvas oli valinud kuningaks (*regem constitutum; iēcēlusi par kēniņu – lk. 84–85*), hüüab seesama *rex Letwinorum: “Zemniek, tu kēniņš šeit nebūsi!”* (‘talupoeg, sina ei saa siin kuningaks’). Ja *reges Letwinorum* (lk. 93) on *lietuvju kunigaiši* (s. t. vürstid). Lk. 137 on koos *rex Letwinorum Keinstun*, kes tõlgitud *karalis, rex de Smalenske* aga *Smolenskas kņazs* ja *rex de Ploceke Polockas karalis*. Esmapilgul jääb

mulje, nagu oleks tõlkija terminiga *kēniņš* tahtnud edasi anda mingit madalama järgu kuninga tähendusvarjundit, aga niisama lihtsalt sellest süsteemist aru ei saa, seda enam et Karulis selgitab, et *karalis* ongi *kēniņš*: Atis Kronvalds lihtsalt tõi 1870. a. läti keelde uue sõna *karalis* varasema tähenduse *kēniņš* asemele. Läti keelses Uues Testamendis on tänapäevani (1965. aasta väljaande revideeritud tekstis) *kēniņš* seal, kus Vulgatas *rex* ja eestikeelses “kuningas”: Matteuse 2,1 – *kēniņa Heroda laikā* – ‘kuningas Heroodese ajal’ – *in diebus Herodis regis*; samuti *kēniņš* (‘kuningas’, *rex*) Agripa Apostlite tegudes või psalmis 2,2: *Zemes kēniņi ceļas un valdnieki ...* – ‘Ilmamaa kuningad astuvad esile ja vürstid...’ – *Astiterunt reges terrae, et principes...* jm.

Erinevate vastete kasutamise probleem on paljude sõnade puhul. Näiteks verbi *perire* tõlke esinemine lk. 119 ainult kaheksa raamatureka ulatuses: *frigore perierunt – aizgāja bojā no aukstuma* (‘hukkusid külmast’); *frigore periit – no aukstuma nomira* (‘külmast suri’); *periit – krita* (‘langes’); *quod supra IIIC de nostris non perierunt – Tātd mūsējo kritušo skaitš nepārsniedza 300* (‘Niisiis meie langenute arv ei ületa 300’). Või *potencia* on lk. 75 tõlgitud *politiskā vara* (‘poliitiline võim’), aga lk. 79 *omnem potenciam – visus spēkus* (‘kõik jõud’), samuti lk. 81 *cum omni potencia – ar visu karaspēku* (‘kogu sõjajõuga’). Arvan samuti, et näiteks *hospes* on praktiline tõlkida mitmeti: lk. 101 on see *iebraucēji* (*iebraucēji no Vācijās* – ‘Saksamaalt sissesõitnud’), lk. 93 *algotnis* (*cum hospitibus de Almanīa – ar algotniem no Vācijās* – ‘palgasõduritega Saksamaalt’), aga lk. 129 on hoopis *latrunculus* (miks tähendab nii röövlit kui ka palgasõdurit) tõlgitud *algotnis*.

Sellistel juhtudel, kui tundub, et sisulistel põhjustel ei saa kuidagi terminiühtlusest kinni pidada, on muidugi vaja tõlkeerinevused ära seletada kommentaarides, nagu tõlkija viimasel puhul kiiduväärselt ongi teinud (vt. lk. 223, kommentaar 383 ja lk. 253, kommentaar 632). Eriti on seda vaja, kui tõlkija kasutab hoopis uudseid ja ootamatuid tõlkevasteid. Nii on leedulaste *castrum* tõlgitud (lk. 115, vrd. lk. 238, kommentaar 488) *karaspēka nomēne* (‘sõjaväelaager, sõjaleer’), mis on kommentaaris ilusasti ära seletatud. Küll jääb täiesti arusaamatuks, miks tõlkija on selles kommentaaris 488 osutanud tema enda toimetatud Henriku Liivimaa kroonika tõlkele XXIV, 3, kus on *castrum* (‘linnus, maalinn’) täiesti ootuspäraselt ja järjekindlalt *pils*, nii Lihula kui ka taanlaste linnus. Saarlaste palkidest kindlust nimetab Hermann *fortalicium* (lk. 80) ja selle on Ē. Mugarēvičs tõlkinud

nocietinājums (‘kindlus’), kommenteerides (lk. 212, kommentaar 307) nõrga linnusena või lihtsa kindlustatud paigana. Küllap need saarlaste (mida Hoeneke nimetas *hagen*) ja leedulaste rajatised olid oma laadilt lähedased.

Väljaandel on eessõna, mis annab korraliku ülevaate kroonika autorist, allikaist, käsikirjadest ja publikatsioonidest, edasisest kasutamisest ning annab kroonikale hinnangu kui Baltimaade ajaloo allikale. Eessõna alljaotuses “Kroonika edasisest kasutamise traditsioonid” äratub tähelepanu Ē. Mugarēvičsi väide (lk. 34), et Balthasar Russow on kasutanud Wartberge Hermanni kroonikat, võttes sealt ordumeistrite iseloomustused ja ametiaja pikkused. Paul Johansen on vastupidisel arvamisel, väites, et ainult üht olulist, suuremat allikat pole Russow tundnud või otseselt kasutanud: Wartberge Hermanni Liivimaa kroonikat, mille teave aga sisaldus Nooremas kõrgmeistrite-kroonikas (P. Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. 1996, lk. 97, vrd. lk. 49. Retsenseeritava kroonikaväljaande kirjandusnimekirjas seda tööd ei ole). Peale selle annab Ē. Mugarēvičs lühikese ajaloolise ülevaate Baltimaade alistamisest, ristisõitjate võitlusest Leedu vastu, ülevaate *realia*’st (linnustest 13.–14. sajandil, sõjariistadest), toob kroonikast välja jooni 14. sajandi Baltimaade elu- ja loodustingimustest. Saksakeelne kokkuvõte väljaande lõpus annab edasi eessõna sisu.

Väljaandele on lisatud kroonika publikatsioonide ja tõlgete nimekiri, allikate ja kirjanduse nimekiri ning register, mis sisaldab läti keelse tõlke kohanimed, isikunimed, etnonüümid, kohanimedest tuletatud elanikenimetused (nagu näiteks Kuramaa ja kuralased), sõjaväeliste ja religioossete organisatsioonide ja nende liikmete nimetused. Tuleb arvestada, et registrisse on haaratud nii kroonikatõlke kui ka kommentaaride tekst, kusjuures eristus on tehtud leheküljenumbrite šriftiga. Eessõnast on registrisse võetud ainult nimetused, mis esinevad tõlkes või selle kaudu kommentaarides. See raskesti mõistev süsteem tähendab, et registris on näiteks *Maholmas baznīca* või *Karuzes kauja*, aga seal pole näiteks Semsche Bach, Sembach, Selja või Perejaslavl jne., sest need ei tule ette kroonika tõlketekstis, vaid ainult autori kommentaarides. On näiteks märksõna *Aizkraukles kauja* (‘Aizkraukle lahing’; osutatud lk. 59 ja 190). Lk. 190 (kommentaaris 177) on juttu Aizkraukle lahingust ja lahingukohast, aga tekstis lk. 59 esineb ainult kohanimi Aizkraukle, mida registris polegi fikseeritud. Samuti on

registris 8 korral osutatud *Saules zeme, kaujas vieta*. Viimane (lahingupaik) tuleb ette ainult kahes kommentaaris (37, lk. 163 ja 71, lk. 171).

Väljaande kommentaarid on ulatuslikud, asjalikud ja üksikasjalikud, nagu akadeemik Mugurēvičsile omane. Võib-olla mõnikord isegi liiga kaugele minevad. Kui, oletame, läti lugejale on vaja pikemalt kommenteerida Taani kuningat Valdemar II (lk. 170, kommentaar 68), siis vaevalt küll Püha Peetrust (lk. 157, kommentaar 12; koguni veel viitega). Registreeritud Peetrust ei ole. (Jeesus Kristust ei ole kommenteeritud ega registreeritud võetud.) Ja kas on nüüd vaja kommenteerida Liivimaa lossivaremete le anda asulate tänapäevaseid tänava-aadresse (kommentaaris 32, 80 jt.)? Kommenteerija kui kõrgeimklassilise arheoloogi tugevaimaks küljeks, mõistagi, on muinas- ja ehitusmälestiste seletamine ja sealhulgas nende lokaliseerimine. Seda mitte ainult arheoloogina, vaid kroonikateksti pädeva interpreteerijana. Hea näide on Sēlpils rajamise dateeringu korrigeerimine (lk. 254, kommentaar 640), mis minu arust kõlab veenvalt (erinevalt kroonikaväljaande läti retsensendi Ieva Ose arvamises ajakirjas Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2005, nr. 3). Vastavaid suurepäraseid kommentaarinäiteid võib leida mitmeid (Lokstene, Piebalga, Linkove, Sandeniske jt.).

Autor tänab Leedu TA Ajaloo Instituudi arheoloogide ja ajaloolaste konsultatsioonide eest Leedu ajaloo küsimustes (lk. 36). Eesti arheoloogide ja ajaloolaste nõu pole kahjuks vajatud ja sellest on küll tulnud mitmed ebakohad Eestisse puutuvates lokaliseerimistes. Mis on kirjutatud *Transpala* foogti kohta (lk. 232, kommentaar 452) on ju põhimõtte õige, seda saanuks ainult plastilisemalt ja ajakohasemalt esitada. Aga kommentaar *Serve*'st (lk. 174, kommentaar 85) on päris undrehti läinud. Jüri Uluots näitas juba 1938. aastal päris veenvalt, et *Cotze* ja *Svorue* mõlemad olid Karuse kihelkonna osad. Sāmi jõgi (lk. 186, kommentaar 159) on Kunda (mitte Selja) jõgi. Seda teavet annab, muide, edasi ka "Baltisches Historisches Ortslexikon" (mille Läti osa seisab väljaande kirjanduse nimekirjas). Pikasilla (lk. 224, kommentaar 392) väärriks üksikasjalisemat kommentaari koos eesti toponüümi äratoomisega. Varangu ja Wrangelite asja selgitamisel (lk. 190, kommentaar 180) oleks kindlasti kasuks tulnud Paul Johanseni "Die Estlandliste des Liber Census Daniae" (1933) kasutamine. Matapere (tekstis lk. 60 ja 61 *Wachterspe*; millegipärast ei esine registris) oli küla ja hiljem Poola ajal mõis päris Viljandi

külje all (vt. ka osutatud LGU I, lk. 414). Erinevalt Leedust kaotati Eestis rajoonid (sealhulgas Rakvere ja Võru) 1990. aasta alguspäeval ja asendati maakondadega. Põide ordulinnuse, mis oli olemas juba 1254. a., hävitasid ülestõusnud saarlased, mitte leedulased; Kuressaare linnuse rajamise aeg pole teada – esmamainimine 1381 (vrd. kommentaarid 304, 305, 315). Kui juba Saaremaa asjadest juttu, ei raatsi jätta arutamata 1343. aasta sündmusi. Kui saarlaste kindlustused sai surma 500 kristlast (lk. 82), siis ei tuleks seda küll nii mõista, et saarlased tapsid 500 kristlast (lk. 83), kes olid seal vangis (lk. 20). See kindlustus oleks tõesti pidanud olema tohutu, kui sinna peale kaitsjate ja nende perede mahtunuks 500 tapaohvrit. Marburgi Wigand kirjutab samast sündmusest, et "*de christianis eciam 500 fuerunt ante septa interfecti*" ("kristlastest ka tapeti 500 kaitsetarade ees"), pidades ilmselt silmas kindluse surmasaanud ründajaid.

Leedusse puutuvatest asjadest äratub kommentaarides tähelepanu väide (lk. 184, kommentaar 147), et kuningas Mindaugas tapeti poliitilistel põhjustel. Üldiselt arvatakse ju, et Daumantas tappis kälimehe isikliku solvangu pärast, milleks oli põhjust enam kui küll. Seda arvamist jagab ka Eduardas Gudavičius, seletades seda oma Mindaugase-monograafia leheküljel 304, aga lehekülj 305, millele Ē. Mugurēvičs viitab, ei sisalda vähimatki viitaja väidet toetavat. Suurvürst Traidenist ajalookirjanduses ei tituleerita kuningaks ega Kernavēt Leedu riigi pealinnaks (vrd. lk. 189, kommentaar 176).

Realia osas on eriti huvitav veskisse puutuv kommentaar. Kroonik kirjutab: "*Eodem anno molendinum ante civitatem Rigensem in monte zabuli cum sex rotis fuit a magistro constructum*" ning Ē. Mugurēvičs tõlgib: "Tajā pašā gadā pie Rīgas pilsētas uz Smilšu kalna mestrs uzcēla dzirnavas ar sešiem spārnjiem/rīteņiem" ("Selsamal aastal (1373) ehitas meister Riia linna juures Liivamäel veskid kuue tiivaga/rattaga"). Kommentaaris (nr. 642, lk. 255) seletab tõlkija, et veskeid kuue rattaga tuleks mõista kui veskeid kuue tiivaga, mida Lätis tuli ette 19.–20. sajandil. Pole muidugi vähimatki kahtlust kuuetiivaliste veskite olemasolus. Küsimus on hoopis selles, kas on mõeldav veskitiiba (*ala*) ladina keeles nimetada rattaks (*rota*). Arvan, et sugugi mitte. *Ala* on tiib, ka veskitiib, *mola* veskikivi (äärmisel juhul ka veski, eriti mitmuses *molae*; *mola alata* – tuuleveski), *molendinum*, *molendinarium* veski, *rota* ratas. Kroonika tekstis pole mingit vihjet, et tegemist oli just tuuleveskiga, sest see, et Liivamäel hilisemal ajal oli tuuleveski, pole

veel argument. Miks mitte oletada hoopis, et tegemist võis olla vesiveskiga, Liivavärava juures asuva, vallikraavi veest käivitava nn. Liivaveski taoliselt, millest Fr. G. von Bunge kirjutab oma tuntud uurimuses. Vesiveski puhul on tehniliselt mõeldav, et tegemist oli kuue rattaga. (Kui lubada mõttemängu ja hetkeks oletada, et veskikivi kui ikkagi rattataolist ümmargust instrumenti on kroonikas nimetatud rattaks, ei saa ka hästi ette kujutada kolme paari kividega tuuleveskit... küll aga vesiveskit.)

Mitmeid küsimusi äratav tekstikoht, kus on juttu ordumeistri sõjakäigust Leetu "Popillen maale" 1359. a. (lk. 90): ... *et tunc fuit in equis maxima resolutio guosorum* – ja siis oli hobustel väga suur ? ... ? On täiesti selgusetu, mida see tähendab. Sõnaraamatud ei anna abi. E. Strehlke kirjutab süümeika noore teadlasena oma kroonikaväljaande ("Scriptores rerum Prussicarum", II) kommentaaris *guosorum* kohta: "Seda sõna ei suuda ma kindlalt seletada." Ometi on ta oma rahvapärasemas tõlkeväljaandes lubanud endal seletada, et hobustel hakkas väga laialt levima karpide äralangemine. Tema eeskuju on järginud J. Tšešihhin oma vene tõlkes (1879). J. Jurginise järgi (tema leedu tõlkes 1991) langesid hobustel ära rauad ning Ē. Mugurēvičs kirjutab, et rautamata hobustel hakkasid murenema kabjad. On vähe tõenäoline, et ordumaleva sõjahobused 14. sajandi keskel olid rautamata. (Tuginen siin Tartu arheoloogi Ain Mäesalu arvamisele.) Üldtuntud Riia kameraalraamatute publikatsioon toob muide samast Leedu-sõjakäigu aastast konkreetse teate hobuserautamisest Riias (*Item duas or. ad subferrandum equum vnum*). Ja miks peaks üldse arvama, et tegemist oli just kabjahädadega. *Resolutio* ei tähenda paljalt lagunemist, vaid ka lõdvenemist, nõrgenemist, isegi surma, aga samuti ka kõhulahtisust. Võiks ette kujutada mis tahes nakkushaigust (kas või tatitaudi või nõlge), taudiline pasandus on kabjalistel küll vähem tõenäoline. Nahkkabja põletik laminiit, mis võib ränkades tingimustes tekkida, on küll valus, aga ei ole nakkav. Ja niihästi pehme kui ka rabe kabjasarv on tavaliselt sünnipärane haigus. (Kasutan Tartu loomaarstiteadlaste Enn Ernitsa ja Kalmer Kalmuse lahkesti jagatud nõuandeid.) Tähelepanuväärse paralleelina võib esitada, et just samal ajal esines Riias hobuste haigust nimega *koruey*. Juba osutatud kameraalraamat teatab nimelt: *Item ad curandum equos scilicet koruey et pro clavis et bicken 28 or* ("Samuti hobuste ravimiseks ja nimelt *koruey* ning naelte ja teravike eest 28 õõri"). Grimmide suure sõnaraamatu järgi on vanematel aegadel nimetatud

sõnaga (*koruey, kurfes, curfes, curfis, curvei*) tähistatud aga kahte hobuste haigust: esiteks, suuhaigust, kus moodustub valge vaevategev mädanik ning igemed paistetavad üles, aga teiseks, mädapaiseid põlvel või sõrgatsil, mida raviti mett ja küüslauku peale sidudes. Hobuste jalahaigusi ravisid tol ajal endastmõistetavalt sepad, aga see ei välista veel, et nad ei oleks võinud muidki haigusi (suuhaigust) ravida. *Rebus sic stantibus*, niisuguse võimaluste paljususe juures ei tohiks tõlkimisel ja kommenteerimisel endale küll lubada ühesuunalist, ekskludeerivat tõlgendamist.

Raamat on õnnestunult illustreeritud 81 pildi ja skeemiga. Illustratsioonid on paigutatud eessõna ja kommentaaride juurde, mitte põhiteksti. Nende hulgas on eriti teaberikkad ja huvitavad vanad linnaplaanid ja lossiplaanid, lossivaremete piltkujutised ja fotod, skeemid (sõjakäikude, kroonikas nimetatud paikade), kroonikalehekülgede ja pitserte kujutised, arheoloogilised reaaliid (esmajoones väljakaevatud nooleotsad). Peale niisuguste illustreerimiste on kasutatud vanade linnade (Königsberg, Vilnius, Kernavė) rekonstruktsioonjoonistusi, vanu miniatuure (Vene, Poola) ning ka fantaasiajooniseid. Eriti ohtralt on kasutatud A. Nowakowski raamatu illustreerimisi. Kuidagi ei saa eitada selliste piltide puhtillustreerivat väärtust, aga teadusliku kroonikaväljaande varustamisel nendega tekib siiski mitmeid küsitavusi nende teabe väärtustamisel. Üheainsa näitena võib tuua väga laialt tuntud kiviheitemasina pildi (lk. 24, a). Ain Mäesalu seadis kirjandusele ja tehnilistele kaalutlustele tuginedes niisuguse katapulti olemasolu tõsise kahtluse alla (Ajalooline Ajakiri 2000, nr. 3).

Ēvālds Mugurēvičsi Wartberge Hermanni kroonikaväljaanne on sisukas ja väärtuslik teos, mis viib ajaloo teadust edasi. Selle raamatu puhul pole retsensendil olnud vaja piirduda millegi annotatsioonilaadsega, sest ta äratav huvi ja annab mõtlemisainet, ainet arutamiseks ja diskussiooniüritusteks. Selle ilmumise puhul tuleb õnnitleda nii autorit kui ka Läti ajaloolasi ja ajaloo harrastajaid.

Enn Tarvel

Taanlaste ristisõjad lõpuks kaante vahel

John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen ja Ane L. Bysted. *Danske korstog – Krig og mission i Østersøen. Høst & Søn, København, 2004. 405 lk.*

Eelmisel sügisel trükivalgust näinud raamat “Taanlaste ristisõjad – sõda ja misjon Läänemeresel” on mitmeski mõttes oma ajale tunnuslik teos.

Eelmine uurimus Taani ristisõdadest ilmus 1865. aastal prantslase Paul Riant’i sulest.¹ Nagu autorid eessõnas ise tõdevad, ei tule ligi sada viiskümmend aastat kestnud vaheaja põhjuseid otsida mitte allikate ega põnevate teemade vähesusest, vaid uurimistraditsioonist. Selles on aga viimastel aastakümnetel toimunud mitmeid olulisi muutusi. Alates 1970. aastatest on loobutud pidamast ristisõdadeks vaid aastatel 1097–1291 Pühale Maale suundunud sõjaretki ning sama fenomeni väljendusena on hakatud tõlgendama sõjakäike Pürenee poolsaarel, Itaalias, Lõuna-Prantsusmaal ja Läänemere ümbruses.² Kõrg- ja hiliskeskaja sõdu nähakse Euroopa ekspansiooni ja konsolideerumisega kaasnenud nähtusena, mis ühendas ladina kristlaskonda

ja aitas sellel leida uut identiteeti vastanduses saratseenide, paganate ja skismaatikutega.

1990. aastatest alates on Skandinaavia ajaloolased selle paradigmuuutusega kaasa läinud. Rahvusliku ajalookirjutuse traditsiooniga maad eraldi vaatlevast tõlgendusest loobumine ja võrdleva analüüsi laialdane kasutuselevõtt on andnud viljakaid tulemusi ning muutnud keskaegse Läänemere-piirkonna atraktiivseks uurimisvaldkonnaks. Eelkõige on uurimistulemused aga leidnud avaldamist erinevates artikli- ja konverentsikogumikes.³ Et praeguseks on aeg küps juba suuremate sünteeside avaldamiseks, sellest annab märku ka käesolev teos.

Raamat võtab kokku aastatel 1998–2001 läbi viidud uurimisprojekti “Denmark and the Crusading Movement” (“Taani ja ristisõjalikumine”) tulemused.⁴ Projekti juhtinud Kurt Villads Jensen on uurinud nii ristisõjalikumist laiemalt kui ka selle mõju Taani riikluse kujunemisele.⁵ Varem eelkõige Alam-Saksa linnade ajalooga tegelema Carsten Selch Jensen on viimastel aastatel pühendunud Innocentius III aegsetele ristisõdadele, John H. Lind aga Vene ja Lääne-Euroopa vahele jäävate rajamaade kultuurilisele ja religioossele identiteedile. Ainus naisautor, Ane Ly Bysted on äsja saanud valmis doktoritöö indulgentside ja religioosse tasu rollist ristisõdade esimese sajandi jooksul.⁶ Kuigi autorite hulka ei kuulu Tore Nyberg ega Torben K. Nielsen, on ka nende viimaste aastate uurimistöe andnud tervikusse olulise panuse.⁷

¹ P. Riant. *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades*. Pariis, 1865. Tõlge taani keelde: P. Riant. *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palæstina, 1000–1350*. København, 1868. Pea samaaegselt käesoleva teosega ilmus aga ka üks vähemas mahus uurimus: T. Riis. *Studien zur Geschichte des Ostseeraumes 4. – Das mittelalterliche Dänische Ostseeimperium*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences 256. University Press of Southern Denmark, Odense, 2003.

² Hea ülevaate ristisõdade historiograafias toimunud paradigmuuutustest annab K. V. Jenseni 1998. aastal peetud ettekanne “International Crusading Studies Today”, mille huviline leiab veebiaadressilt http://www.crusades.dk/crusades/lectures_kvj1.html.

³ Mitmete uurimisprojekti “Culture Clash or Compromise” raames ilmunud kogumike kõrval on siiani mõjukaim ja viidatuim A. V. Murray (toim.). *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*. Ashgate, Aldershot *etc.*, 2001. Vt. ka arvustust: M. Tamm. Raamat Läänemere ristisõdadest. – *Tuna* 2002, nr. 3, lk. 135–137.

⁴ Nii projekti kui ka kõigi osalejate kohta leiab rohkelt materjale veebileheküljelt www.crusades.dk. Raamatu autorid on ka varem avaldanud vahekokkuvõtteid uurimisprojektist, vt. J. H. Lind, C. S. Jensen ja K. V. Jensen. *Communicating Crusades and Crusading Communication in the Baltic Region*. – *Scandinavian Economic History Review* 2001, nr. 2 (49), lk. 5–25.

⁵ Tema bibliograafia ja ka mitmete artiklitega saab tutvuda veebileheküljel www.kurtvilladsjensen.dk.

⁶ A. L. Bysted. *In Merit as Well as in Reward. Indulgences, Spiritual Merit, and the Theology of the Crusades, c. 1095–1216*. University of Southern Denmark, Odense, 2004.

⁷ T. Nyberg. *The Danish Church and Mission in Estonia*. – *Nordeuropaforum* 1, 1998, lk. 49–72. T. Nyberg. *Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich des Ostseegebietes*. – Z.H. Nowak (toim.). *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. Ordines militares 1*. Toruń: Uniwersytet, lk. 93–114. T. K. Nielsen. *Mission, omvandelse og samfundsomvæltning i Baltikum i 1200-tallet*. – *Den Jyske Historiker* 89. Krig, korstog og kolonisering, 2000, Århus lk. 89–111.

Tulemuseks on omas laadis igati õnnestunud teos, mis laiemale lugejaskonnale hõlpsasti jälgitavas vormis võtab kokku olulisemad uued uurimissuunad ja -tulemused. Klassikalist, jutustusena kulgevat vormi on raamatule küll ette heidetud, ent pakutav süntees on muljet-avaldav ja seda ka teadusliku saavutusena. Kuid kahtlemata seab populaarsem vorm ka omad piirangud, nii on raamatu viiteaparaat taandatud minimaalsele ja katab eelkõige allikaid. Samuti hõlmab küllaltki lühike bibliograafia vaid kõige olulisemaid uurimusi.

Ristisõdade traditsiooni osana võib tõlgendada suurt osa 12.–16. sajandil Läänemere-ruumis aset leidnud olulisematest sündmustest. Seda on autorid ka teinud ning nende huvi keskmes on eelkõige sõdade korralduslik ja õiguslik külg ehk retkede jutlustamine, väekogumine, vande andmine ning ristisõdijate privileegid ja suhted paavstikuuriaga. Selle aja-loom keskmes on poliitilised, kirikupoliitilised, sõjalised ja kaubanduslikud huvid ning neid kandvad suured institutsioonid, kuningad ja suurnikud, piiskopid ja peapiiskopid, paavstid ja nende legaadid, ordu ja kolooniad. Siit tuleneb ent ka üks teose suuremaid vajakajäämisi, sest käsitlusest jäävad kohati liigagi kõrvale nii liikumise laiema baasi moodustanud rahvakihid kui ka rajamaades ristisõja ja ekspansiooni tulemusel sündinud keeleline ja kultuuriline kirevus.

Teisalt on niisugused rõhuasetused juba teose küsimuseasetustes selgelt määratletud. Asudes uurima ristisõdu, on nende tõlgendamisel toonitatud eelkõige fenomeni uudsust, üleeuroopalist mõju ja kaasnenud institutsionaalseid muutusi. Viimaste seas on olulisemad rüütliordude teke, diplomaatiliste suhete areng, mitmete administratiivsete protseduuride, sealhulgas ka ristisõdade jutlustamise ja finantseerimise ning indulgentside süsteemi ühtlustumine. Raamatus on kesksel kohal just Taani kiriku- ja kuningavõimu suhted paavstikuuriaga.⁸ Permanentne sõjategevus aitas kaasa ühiskonna militariseerumisele, kindlustuste võrgustike ja sõjatehnika arengule; munga- ja rüütliordud aga arendasid välja efektiivsed ekspansioonimudelid. Taani vallutatud aladel

andsid olulisema panuse tsistertsislased, kuid Liivi-, Eesti- ja Preisimaa puhul analüüsitakse ka Saksa Ordu ja kerjusemungaordude rolli (lk. 246–272).

Autorid analüüsivad esmalt ristisõja traditsiooni teket Taanis (lk. 22–28). Erinevaid klassikalisi põhjusi (vajadus maa ja raha järele, religioosse tasu ootus) vaagides jõutakse järeldusele, et just esimestest Püha Maa ristiretkedest alates kuninglikus perekonnas juurdunud traditsioon sai selleks mõjuteguriks, mistõttu ristisõjaretoorikat hakati jõuliselt kasutama ka kodule lähemal. Praegusaja uurimuses nähaksegi ristisõja traditsiooni kandjatena suurnike perekondi ja nii on näiteks ristisõjatradsiooni hilist juurdumist Rootsis seletatud samuti vasta-va traditsiooni puudumisega kuninglikus dünastias.⁹ Taani puhul mõjutasid ekspansiooni algust ka võimu koondumine tugevneva Valdemaride dünastia kätte, kuningliku ja kirikliku võimu edukas koostöö, aga ka taanlaste sõjatehnika ja eriti laevastiku areng.¹⁰

Raamatu põhiosa moodustabki kronoloogiliselt ja geograafiliselt korrastatud ülevaade taanlaste osalusel Läänemere kallastel peetud ristiretkedest. Sellele eelneb lühike arutelu ristisõdade arengukaarest tervikuna. Kõrvutused retkedega Pühal Maal ja Euroopas võiksid siiski põhjalikumalt jätkuda ka järgnevatel peatükkides.

Alustades Karl Suure sõjast saksid vastu (772–804), küsivad autorid, mida üldse pidada Läänemere-äärsete ristisõdade alguseks. Kas tuleks selleks lugeda nn. teise ristisõja (1147–1149) aegne sõjakäik lääneslaavlaste ehk vendide vastu või võib sama nähtuse ilminguid näha juba varasemas? Erinevalt ristisõdadest Pühal Maal oli vendi sõdadel pikk eellugu, mille moodustasid sajandeid kestnud vastastikused rüüsteretked ja liitlассuhted (lk. 29–49). Muutuse sõjakäikude iseloomus tõi aga kaasa asjaolu, et erinevalt vendidest õnnestus Taanis ja Poolas koondada võim ühe dünastia ja kiriku kätte ning juba 12. sajandi alguses alustati üheskoos retki vendide vastu. Kroonikud Bosau Helmold ja Saxo Grammaticus on hiljem kujutanud neidki sõjaretki ristisõdadena ja kuigi selles nad projitseerivad oma kaasaja ideaale minevikule, võib

⁸ Vt. ka K. V. Jensen ja T. K. Nielsen. Pope Innocent III and Denmark – A. Sommerlechner (toim.). Innocenzo III. Urbs et orbis. = Nuovi studi storici 55. Società romana di storia patrica, Rooma, 2002, lk. 1133–1168.

⁹ Vt. T. Lindkvist. Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden. – A. V. Murray (toim.). Crusade and Conversion ... , 2001, lk. 119–130.

¹⁰ Vt. ka K. V. Jensen. Denmark and the Second Crusade: The Formation of a Crusader State? – J. Philips ja M. Hoch (toim.). The Second Crusade: Scope and Consequences. Manchester, 2001, lk. 164–179.

see teisalt siiski viidata teatud kontinuiteedi tunnetusele.¹¹

Seejärel antakse ülevaade 1147.–1149. aasta sõjaretkedest ning jõutakse Taani ristisõdade kuldajastusse, rannikualadel elavate vendide alistamise perioodi (lk. 51–96), mille sümboliks sai Rügenil asuva Arkona templi hävitamine Valdemar I ja peapiiskop Absaloni vägede poolt 1168.–1169. aastal. Edu põhjustena tuuakse välja nii kuningliku ja kirikliku võimu koostöö kui ka Poola vürstide võimu nõrgenemine, aga ka juba mainitud kuninglik ristisõja traditsioon.

Vendide alistamise järel liikus nii sakside kui ka taanlaste sõjategevus 12. ja 13. sajandi vahetusel itta. Seni veel vähe käsitletud teemadest antakse siin esmalt lühiülevaade Taani ristiretkedest Soome (lk. 151–159). Soomest oli 12. sajandi teisest poolest saanud rootslaste ristisõjatanner, milleks ta järgneva kahe sajandi jooksul ka jäi. Taanlased seksusid sealsetesse sündmustesse samaaegselt ristiretkedega Liivi- ja Eestimaa suunal. Siin oli küsimus nii Taani kiriku autoriteedi kui ka kauba- ja sõjateede turvalisuse tagamises, kuid Soome puhul ei ole siiski alust rääkida Taani ja Rootsi konkurentist. Ning nagu kogu piirkonnas, nii nõrgenesid taanlaste positsioonid ka soomlaste aladel oluliselt pärast Valdemar II vangistust 1223–1227 ja sellele järgnenud kaotust Bornhövedi all. Et teema kohta on kahjuks väga vähe allikaid, siis peab uurimus suuresti tuginema kaudsetele andmetele (kohanimede analüüsile jmt.) ning võimalused Eesti ja Soome kristianiseerimise laiemaks võrdlemiseks puuduvad. Soome kõrval valgustab teos ka taanlaste huvisid seoses Preis ristisõdadega (lk. 232–245), mida seni on sa-

muti uuritud eelkõige nende peaagendi Saksa Ordu seisukohalt.

Teose uuenduslikuks jooneks on ka Venemaa ja õigeusu kirikuga seotud teemade esiletoomine, kuid on ju ka üks autoritest, John H. Lind, selle teema üks paremaid asjatundjaid.¹² Siin näidatakse, et kuigi keskaegsetele rajamaa-ühiskondadele omaselt arenesis venelastega kaubanduslikud-kultuurilised sidemed ja tihedad, ehkki muutlikud liitlashed, ei vääranud see samas venelaste-vastase ristisõjaretoorika arengut. Samuti rõhutatakse siin õigeusu rolli ristiusu levimisel piiriladel, eriti Karjalas, aga ka Rootsis. Seegi on teema, mis on sageli poliitilistel põhjustel maha vaikitud.

Ent eesti lugejat huvitab kindlasti kõige rohkem just meie maal toimunud ristisõdade käsitus. Siin tal lugemismaterjalist puudu ei tule, sest otseselt Eesti ajaloo seonduv võtab enda alla suurema osa raamatu teisest poolest. Eelkõige taanlaste vaatenurgast ja allikatest lähtudes annavad autorid põhjaliku ülevaate Eesti vallutamisest, Taani kuningliku ja kirikliku võimu, Saksa Ordu ning Riia piiskopkonna rivaliteedist, Eesti haldamisega seotud probleemidest ning lõpuks ka selle müümisest ordule 1346. aastal. Sellisena annab uurimus kahtlemata hinnatava panuse ka Eesti keskaja uurimislukku.

Juba mainitud Tore Nybergi ja Torben K. Nielsen ja samuti taani päritolu Paul Johanseni kõrval on siin allikate kõrval peamiselt tuginevad veel Heinz von zur Mühlenile, Friedrich Benninghovenile ja Thomas Riisile.¹³ Eesti ajaloolaste käsitlustest on seevastu viidatud ainult Tiina Kala ja Anti Selarti artiklitele, mis on ilmunud kogumikus “Crusade and Conversion

¹¹ Vt. ka K. V. Jensen. The Blue Baltic Border of Denmark in the High Middle Ages: Danes, Wends and Saxo Grammaticus. – D. Abulafia ja N. Berend (toim.). *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*. Ashgate, Aldershot *etc.*, 2002, lk. 173–193.

¹² Vt. J. H. Lind. Consequences of the Baltic Crusades in Target Areas: The Case of Karelia. – A.V. Murray (toim.). *Crusade and Conversion ...*, lk. 133–149; J. H. Lind. Scandinavian Nemtsy and Repaganized Russians: The Expansion of the Latin West During the Baltic Crusades and its Confessional Repercussions. – *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. CEU, Budapest, 2001, lk. 481–497; J. H. Lind. Russian Echoes of the Crusading Movement 1147–1478. *Impulses and Responses – Middelalderforum*. 1–2: 3, Oslo, 2003, lk. 210–235.

¹³ P. Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhaagen ja Tallinn, 1933; P. Johansen. *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm, 1951; P. Johansen ja H. von zur Mühlen. *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühzeitlichen Reval*. Köln ja Viin, 1973; F. Benninghoven. *Der Orden der Schwertbrüder: Fratres Milicie Christi de Livonia*. Köln ja Graz, 1965; T. Riis. *Die Administration Estlands zur Dänezeit*. – Z. H. Nowak (toim.). *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur. Ordines militares – colloquia Torunensia Historica* 3. Toruń, 1985, lk. 117–128.

on the Baltic Frontier, 1150-1500",¹⁴ nii et muu hulgas pole siin mainitud ka meie autoritest kõige rohkem Taani teemadel kirjutanud Peep Peeter Rebase töid.¹⁵ See annab veel kord tunnistust, et Eesti medievistide töö vajaks senisest enamast, aga ka koordineeritumat tutvustamist.

Eesti vallutamine on Taani jaoks mitmes mõttes märgiline sündmus, Tallinna all 1219. aastal peetud lahinguga on seotud Dannebroggi legend ja Põhja-Eesti vallutamine tähistab kaugemate meretaguste kolooniatega suurvõimu perioodi algust.¹⁶ Antud käsitluse suurimaks vooruseks on aga Liivi- ja Eestimaal toimunu seostamine Läänemere ristsõdade kontekstiga. Raskuspunkt on siin kindlasti taanlaste poolel, kuid see pakub tervistavat kontrasti endiselt domineerivale Riia-kesksele vaatenurgale. Samuti pole sugugi vähetähtis, et sinne tõlgendus on vaba nii baltisaksa kui eesti rahvusliku ajalookirjutuse rõhuasetuste tundmisest, mida võib muu hulgas näha ka mitmete tavapärase tuumsündmuste, nagu näiteks Jüriöö ülestõusu tagaplaanile jätmisest.

Ootuspäraselt tõstab uurimus esile ka allikate probleemi. On ju taanlaste allikmaterjal siinsete sündmuste kohta vägagi fragmentaarne ning, nagu autorid sissejuhatuseks ka ütlevad, võime siinkohal vaid kujutleda, kui erinev oleks meie pilt 13. sajandi alguses toimunud, kui Henriku kõrval oleks omapoolse versiooni kirja pannud näiteks ka Saxo Grammaticus. Järgnevalt rõhutataksegi korduvalt, et Henriku kroonika teenib siiski alati Riia misjoni legitimeerimise eesmärki, et ta ei maini ajavahemikus 1206/1207–1219 ühtegi teiste osapoolte sooritatud ristiretke (sh. taanlaste retke Viljandisse 1208. aastal) ega sedagi, et Riias ristsõdijatega

liitunud Orlamünde Albert oli Taani kuninga Valdemar II vasall. Siin on kahtlemata kasuks tulnud Carsten Selch Jenseni osalus, kellest on viimasel ajal kujunenud üks pühendunumaid ja põnevamaid Henriku kroonika uurijaid.¹⁷ Rõhutades, et kogu meie arusaam toonastest oludest on suuresti sõltuv kroonikute huvidest ja kultuuritaustast, toovad autorid muu hulgas näiteks kuulsad ristiusu mahapesemise stseenid, mille puhul võib vaid oletada, kas ja kuivõrd on kroonik tõlgendanud talle sobivas suunas siinset saunakombestikku (lk. 163). Kohati ei pääse aga seegi uurimus muidugi Henriku rõhuasetuste kordamisest, eriti selles, mis puudutab kohalike elanike vaenulikkust riialaste vastu.

Alustades ülevaadet piiskop Fulco aegsete (1171–1172) misjoniplaanidega, juonistatakse siin selgelt välja, et taanlaste ekspansioon ida suunas algas kohe pärast vendide alistamist. Ilusa seose vendi ristsõdadega loob 1219. aastal Tallinna all peetud lahingu traditsioonikohane kuupäev, 15. juuni. See on nii Dannebroggi ehk Valdemari kui ka Püha Vituse päev, keda rüügelased taani ja saksi traditsiooni järgi kummardasid ebajumal Svantevitina. Ning just sellel päeval, 15. juunil 1169 ehk täpselt viiskümmend aastat enne lahingut Tallinna all vallutasid taanlased Saxo Grammaticuse järgi Arkona templi (lk. 210–211). Selle kõrval on senisest rohkem juhitud tähelepanu ka alistatud Rügeni vürsti Vistislav I ja tema väeüksuse rollile selles lahingus (lk. 208–210).

Ristsõdade korralduse, jutlustamise, vannete ja privileegide vaatluse (lk. 176–182) kõrval on samavõrd väärtuslik tolaeasete keerukate võimusuhte analüüs, milles põimuvad Taani kuningavõimu, Lundi, Riia ja Linköpingi (pea)piiskoppide, rüütli- ja mungaordude, Taani

¹⁴ T. Kala. The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World. – A. V. Murray (toim.). Crusade and Conversion ... , lk. 3–20; A. Selart. Confessional Conflict and Political Co-operation: Livonia and Russia in the Thirteenth Century. – A. V. Murray (toim.). Crusade and Conversion ... , lk. 151–176.

¹⁵ P. P. Rebane. From Fulco to Theoderic: The Changing Face of Livonian Mission. – A. Andresen (toim.). Muinasaja loojangust omariikluse lävele: Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Kleio, Tartu, lk. 37–68; P. P. Rebane. Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia. – M. Maccarrone (toim.). Gli Inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia: Atti del Colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell' VIII centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), Roma 24–25 giugno 1986. Città del Vaticano, 1989, lk. 171–201; P. P. Rebane. Denmark and the Baltic Crusade 1150–1227. University Microfilms International, Michigan, 1984. Uuema Eesti-Taani keskaega puudutava uurimuse kohta vt. I. Leimus. Mõõgavendade pitser – märk Saksa-Taani salasõjast? – Tuna 2002, nr. 1, lk. 20–26.

¹⁶ Vt. M. Andersen ja F. Birkebæk (toim.). 1219. Dannebrog ja Eestimaa. Roskilde Muuseumi Kirjastus, 1993. Paralleelväljaanne taani keeles: Dannebrog og Estland.

¹⁷ Vt. ka: C. S. Jensen. The nature of the Early Missionary Activities and Crusades in Livonia, 1185–1201. – Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg. Odense Universitetsforlag, Odense, 2001, lk. 121–137.

ja Saksi vasallide ja Saksi linnade huvid, ning mille taustaks olid Saksa keisririigi muutlikud võimuvahekorrad. Siin näidatakse, kuivõrd sõltuv oli Riia misjon esialgu Taani toetusest ning kuivõrd keerukalt ja sugugi mitte alati rahvuspiire järgides kujunesid eri gruppide huvid. See osutab muidugi veel kord, et sageli tuleks siinsete ristsõdade ja ristsõdijate puhul loobuda rahvuslikest liigitustest (või: "... Eestija Liivimaal toimunud ristsõdade puhul tuleks loobuda Eesti historiograafias siiani domineerinud püüdest liigitada nendes osalenuid just rahvulikul alusel) sootumaks. Palju tähelepanu on pööratud suhetele paavstikuuriaga, ning siin tõuseb Riia piiskopi Alberti kõrvale Lundi peapiiskop Anders Sunesen, kelle mõjujõud Läänemere-äärse kirikupoliitika kujundajana ja paavsti legaadina oli märgatavalt suurem.¹⁸ Liivi- ja Eestimaal loodud kolooniaid on kõrvutatud Pühal Maal loodud ristsõdijariikidega (lk. 161), mis pakuks ka edasise võrdleva analüüsi jaoks kahtlemata põneva uurimisperspektiivi.

Põhja-Eesti valitsemist käsitlev osa osutab veel kord, kuivõrd põnev ajajärk on sageli traditsioonilisest kaanonist välja jätetud, Valjala alistumisest (1227) kuni Jüriöö ülestõusuni (1343) kestnud pidevate võitluste, võimu ümberjagunemiste ja ristsõdade periood. Ristsõja ja rajamaa märksõnade laiem tutvustamine 13.–15. sajandi Eesti ajaloo puhul pakuks veelgi mitmeid avaramaid tõlgendusvõimalusi.

Taanile sai nendes rivaliteetides saatuslikuks võimetus säilitada oma koloniaalvõimu ning nii kannavad ka raamatu kaks eelviimast peatükki pealkirju "Unistus Läänemere-impeeriumist" ja "Taani ristsõja-impeeriumi lõpp".¹⁹ Viimane neist toob siiski välja ristsõjajaretoorika vastupidavuse, osutades taanlaste plaanidele ühineda kavandatava türklaste-vastase ristsõjaga ning sellele, et Rootsi vallutamist Christian II poolt kujutati ristsõjana veel 1520. aastal.

Taanlaste praegusaja identiteet ja ajaloomälu tugineb aga viimasel ajal viikingiaja kõrval

üha enam keskajale, millest annavad tunnistust ka käesoleva raamatu soliidsed müüginumbriid. Kuid kahtlemata näitavad need sedagi, et tasemel ja samas loetavalt kirjutatud ajalookirjanduse järele on nõudlus olemas. Teadusliku panusena on raamat oluline aga kogu Läänemere-ruumile ning jääb vaid loota, et teiste maade ajaloolased jõuaksid lähiajal artiklikogumike kõrval samuti omapoolsete kokkuvõtetenä.²⁰ Analoogilise, nn. muistset vabadusvõitlust ümber- ja läbimõtestava uurimuse järele on vajadus olemas ka Eestis. Ent lähiajal on kahtlemata ka ruumi suurema sünteesi koostamisele, mis vahetaks välja Eric Christianseni 1980. aastal ilmunud raamatu "Põhjala ristsõjad".²¹

Linda Kaljundi

¹⁸ Vt. T. K. Nielsen. *The Missionary Man: Archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–1221.* – A. V. Murray (toim.). *Crusade and Conversion ...*, lk. 95–117.

¹⁹ Taanis viimasel ajal esile tõusnud impeeriumi märksõna kohta vt. K. V. Jensen ja M. Bregnsbo. *Det Danske Imperium – storhed og fald.* Aschehougs forlag, København, 2004.

²⁰ Sel aastal on enam silma paistnud rootslased, kus Nils Blomkvistilt on pärast mitmete kogumike toimetamist ilmunud kokkuvõttev teos, vt. N. Blomkvist. *The discovery of the Baltic: the Reception of a Catholic World-System in the European North, AD 1075–1225.* Brill, Leiden *etc.*, 2005. Rootsis on sügisel oodata ka oma ristsõjaraamatut, küll märksa populaarsemas vormis kirjutava ajaloolase Dick Harrisoni sulest ilmutvat teost "God vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden".

²¹ E. Christiansen. *The Northern Crusades: the Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525.* London, 1980. (Tõine, parandatud trükk 1997.) Eesti keeles E. Christiansen. *Põhjala ristsõjad.* Tänapäev, Tallinn, 2004.

Mida uskuda?

Erkki Hautamäki. Suomi myrskyn silmässä.

Marsalkka C. G. E. Mannerheimin kansion S-32 salaiset asiakirjat vuosilta 1932–1949. Osa 1. 1932–1940. Helsinki, 2005. 342 lk.

Soome ajaloolase, reservmajor Erkki Hautamäki vastse teose keskseks teemaks on 20. sajandi ajalootormid, mis tabasid lõpuks valusasti ka autori kodumaad. Autor on võtnud vaatluse alla olulise küsimuse – kuidas Euroopa suurriikide omavaheliste suhete areng mõjutas Soome saatust?

Teadagi on kõnesoleval teemal juba palju kirjutatud, kuid E. Hautamäki on suutnud uutele allikatele tuginedes esitada lugejatele vanade küsimuste uusi ja huvitavaid aspekte. Samas tuleb kohe toonitada, et mõned autori väited tunduvad vähegi asjatundlikule lugejale üsnagi vaieldavatena.

Kõigepealt tuleb muidugi küsida: millisele dokumentaalsele baasile uurimus tugineb?

Raamatuga tutvudes selgub, et allikatega on keeruline lugu. Selle kõige olulisemaks alusmaterjaliks on marssal C. G. E. Mannerheimi eriaegendi ja usaldusmehe Vilho Tahvanaise ära- kirjad marssali kõige salajasematest paberitest.

V. Tahvanainen ise on oma mälestusteraamatust kirjeldanud, kuidas tal noorukina kahel korral, 1930. ja 1932. aastal, õnnestus idapiiri lähedal enda kätte saada Nõukogude agentide dokumente. (Vt.: V. Tahvanainen. Erikoistehtävä. Mannerheiminin salaisena asiamiehenä 1932–1945. Helsinki, 1971). Tegemist oli Kominterni instruksioonidega Soome kommunistidele, mis pakkusid huvi nii president P. E. Svinhufvudile kui ka kaitse-õukogu esimehele Mannerheimile. Järgnevalt saigi V. Tahvanainen marssali eriülesannete täitjaks, kellele usaldati üha keerukamaid ülesandeid. Tema kõige olulisemaks tööks oli sidepidamine NSV Liitu jäänud Mannerheimi kunagiste tutvatega, keda tunti pseudonüümide Gregori, Luci ja Irina all. Esialgu vahetati salajasi ümbrikke ja pakikesi piiril, mõnigi kord ka Narva lähistel, hiljem osales Tahvanainen raadiomängus Mannerheimi ja mainitud kolme isiku vahel.

Mannerheim hoidis kõige salajasemaid dokumente erikaustas pealdisega “S-32”. Aastate

jooksul kogunes kausta hulgaliselt dokumente, luureandmeid ja Mannerheimi enda märkmeid nii suurriikide omavahelistest suhetest kui ka teiste riikide poliitikast Soome suhtes. 1945. aastal käskis Mannerheim Tahvanaisel osa neist dokumentidest ümber kirjutada. Hiljem, jaanuaris 1950 istusid marssal ja tema usaldusmees nädal aega Mannerheimi korteris ja tegelesid saladokumentidega. Osa neist põletati, osa anti riigiarhiivi ja kõige tähtsamatest tehti ära- kiri. Töö toimus nii, et Mannerheim tõlkis enamasti võõrkeelsed tekstid soome keelde ja Tahvanainen kirjutas need kiirkirjas üles. Seejärel anti kaust S-32 president J. K. Paasikivile üle ning selle edasine saatus on teadmata.

Lisaks sai V. Tahvanainen olulist informatsiooni – ligi 100 lk. kiirkirjas märkmeid – Saksa ooberstilt Groessmannilt. Too härra oli varem töötanud ülikoolis võõrkeelte õpetajana ning valdas lisaks inglise ja vene keelele ka soome ja eesti keelt. Grossmann tegi karjääri Hitleri lähikonnas tõlgina ning viibis sõja ajal eriülesannetega korduvalt Soomes. 1944. aasta suvel kadus ta vaikselt Soomest Rootsi, kuhu tal varem oli õnnestunud viia ka oma pere. Enne seda jutustas ta Tahvanaisele paljugi sellest, mida ta Berliini valitsusringkondades oli näinud ja kuulnud.

Et E. Hautamäki raamat on faktide- ja probleemiderohke, siis on käesolevas lühiülevaates võimalik tähelepanu juhtida vaid kõige olulisematele seikadele.

Kõigepealt on teoses juttu Kominterni agentide ja Soome kommunistide õnnestustööst ja kavadest, kuid see on siiski rohkem lokaalse tähtsusega küsimus. Hoopis olulisemad on Moskva suurpoliitilised eesmärgid.

Moskva kahepalgeline poliitika ühelt poolt lääneriikide ja teiselt poolt Saksamaa suhtes on üldiselt tuntud. Vene ajaloolased on väitnud, et hoolimata Moskvast kostuvast Hitleri-vastasest retoorikast polnud Nõukogude juhtkonnal esialgu midagi Saksamaa teatava tugevnemise vastu. Moskva eesmärgiks oli nõrgema toetamine ja Saksamaas nähti vastukaalu nii lääneriikidele kui ka Poolale. Peale selle peeti silmas, et koostöö Saksamaaga võimaldaks saavutada territoriaalseid võite Ida-Euroopas.

E. Hautamäki töö üks uudiseid on väide, et pärast Pilsudski surma astus Stalin kontakti Berliiniga ja taotles juba siis põhimõtteliselt samasuguseid eesmärgi, nagu MRP sõlmimisel 1939. aastal saavutatigi. Kuigi tookord peeti lääneriikidega intensiivseid läbirääkimisi Idapakti sõlmimiseks, olevat ka Saksa-Nõukogude läbirääkimiste käigus jõutud üsna kaugemale. Kindralid

W. von Blomberg, W. Fritsch ja W. Keitel olevat koos tõlk Groessmanniga sõitnud 21. märtsil 1935 Nõukogude Liitu ja pidanud Novgorodi lähedal erirongis nõu marsal M. Tuhhatševski ning N. Buhharini ja A. Rõkoviga. Järgmine läbirääkimistevoor olevat toimunud Prahast ning lõpuks Moskvas jaanuaris-vebruaris 1936 olevatki jõutud Saksa kindralite ja Nõukogude juhtkonna esindajate vahel põhimõttelisele kokkuleppele. Selle mahuka dokumendi olulisemad punktid olevat olnud järgmised: Poola jaotatakse; Tšehhoslovakkia kuulub Saksamaa huvifääri; Saksamaa lubab NSV Liidule tegevusvabaduse Dardanellide ning Kreeka ja Türgi vahel asuvas piirkonnas; Saksamaa toetab NSV Liidu taotlusi sõjaliste ja laevastikubaaside saamiseks Balti riikide territooriumil; Soomet koos Rootsi, Norra ja Taaniga peetakse erapooletuks "valgeks" piirkonnaks; 1919. aasta Versailles' rahuleping on Saksamaa suhtes meelevaldne ja seda ei tule täita; NSV Liit toetab Saksamaa taotlusi saada naaberriikidelt tagasi sakslastega asustatud ala; Hitler lubas, et kui Saksamaa kõnesolevad alad ja emised asumaad Aafrikas tagasi saab, siis tal rohkem territoriaalseid pretensioone ei ole.

Moskva ja Berliini kontaktid jätkusid edaspidi ja veebruaris 1939 olevat Stalin soovitanud Hitleril saata Ribbentrop või mõni teine kõrge riigitegelane Moskvasse. Hitler seda ei teinud, kuid seejärel olevat Stalini esindajad sõitnud Berliini ja teinud ettepaneku mittekallaletungipakti sõlmimiseks. Lisaks taotleti vabu käsi Balti riikide suhtes. Hitler olevat tõrjunud, viidates Moskva kontaktidele Pariisi ja Londoniga. Nimelt olevat ka Suurbritannia ja Prantsusmaa pidanud Nõukogude Liiduga salajasi läbirääkimisi, et leida tuge Poola ja Tšehhoslovakkia kaitseks Saksamaa võimaliku kallaletungi korral.

Pärast seda, kui Suurbritannia ja Prantsusmaa kevadel 1939 garanteerisid Poolat, olevat J. von Ribbentrop aprilli algul kähku Moskvasse sõitnud ja pidanud läbirääkimisi ühiseks sõjategevuseks Poola vastu.

Lääneriigid ei olevat võlgu jäänud ja saanud aprilli keskel oma esindajad Moskvasse. Prantsuse esindajad olevat teinud ettepaneku Briti-Prantsuse-Nõukogude sõjalise liidu sõlmimiseks. Lääneriigid olevat taotlenud Moskvalt abi juhiks, kui Hitler peaks ründama Poolat või Tšehhoslovakkia. Vastutasuks olevat lubatud NSV Liidu läänepiiri nihutamist lääne poole kuni Brest-Litovski-Lvovi jooneni.

Mõistagi on raske kõiki E. Hautamäki väiteid Moskva-Berliini kontaktide kohta tõepäraseks pidada. Küllap võis osalt olla tegemist kuulduste,

desinformatsiooni või muu sellisega, kuid samas kajastavad kõnesolevad teated Moskva välispoliitilisi eesmärgi vägagi täpselt.

Kõige suurem uudispomm E. Hautamäki teoses on muidugi väide, et 15. oktoobril 1939 olevat Churchill ja Stalin sõlminud kokkuleppe ühiseks võitluseks Saksamaa vastu. Väidetavat kokkulepet ja sellega seotud asjaolusid on ajakirjanduses lähemalt juba kommenteeritud. (Vt.: 15. oktoobri 1939. a. kolmikpakt: Nõukogude Liit sai ka Läänelt loa okupeerida Soome, Baltimaad, osa Rootsist ning Norrast. – Kesknädal, 12.10.2005).

Suurbritannia, Prantsusmaa ja NSV Liidu 15. oktoobri kokkuleppe teksti ei ole autor lähemalt käsitlenud. Küll aga on E. Hautamäki pikemalt iseloomustanud Churchilli poolt erilennukiga Stalinile saadetud läkitust, mis sattus 9. veebruaril 1940 sakslaste kätte. Asi oli nii, et Berliini võimud said oma Londoni agentuuri kaudu teada kõnesoleva lennuki saabumisest Londonisse ning ka äralennust. Saksa hävitajad leidsid lennuki Läänemere kohal üles ja sundisid selle maanduma. Lennuki hoolikal läbiotsimisel leitud dokumendid pildistati ja lennuk võis nelja tunni pärast teekonda jätkata.

Mainitud Briti mereväeministri Winston Churchilli kiri Stalinile olevat kujutanud endast vastust Stalini kirjale 28. jaanuarist 1940. Kõnesolevas kirjas teatas Stalin, et kogu Soome, kaasa arvatud saared, on 15. maiks 1940 vallutatud. E. Hautamäki kinnitab, et Churchilli kirjas Stalinile olevat esitatud konkreetne kava Suurbritannia, Prantsusmaa ja NSV Liidu ühisrinde loomiseks, mis ahistaks Saksamaad igast ilmakaarest. Põhjarinde loomiseks pidid Briti väed maabuma Norras ööl vastu 15. maid. Nendega pidid liituma prantslased ning ühendatud väed võtaksid siis oma kontrolli alla ka Taani ja Lõuna-Rootsi. Dokumendis märgitakse, et Soome on palunud abi ja seda on ka lubatud. Seda asjaolu kasutatakse vägede saatmiseks Skandinaaviasse. Churchill eeldas, et Skandinaavia haaramine toimub veretult ning et lääneriigid saavad loa oma vägede transportidiks. Kuid samas lisatakse: Skandinaavia mehitimine toimub ka juhul, kui selleks luba ei saada.

Churchilli kirjas märgitakse, et Suurbritannia, Prantsusmaa ja NSV Liidu ühine pealetung algab kokkulepitaval H-päeval, kusjuures eeldatavate operatsioonide kohta olid lisatud ka asjakohased kaardid. Prantsuse-Briti väed pidid asuma rünnakule Cherbourg-Rotterdam suunal, kusjuures nendega pidid ühinema ka Hollandi ja Belgia relvajõud. Samas nähti ette Skandinaavias paiknevate Briti-Prantsuse jõu-

dude ja NSV Liidu vägede ühine operatsioon. Punaarmee pidi liikuma läbi Balti riikide, Poola ja Tšehhoslovakkia, kuid haarama oma kontrolli alla ka Põhja-Norra ja Põhja-Rootsi.

Kui püüda eeltoodud kava hinnata, siis kõigepealt meenub üks sakslaste lendlause: see kõik on liiga ilus, et olla tõsi. Esiteks tärkab juba *a priori* kahtlus: kas Chamberlaini valitsus oli oktoobris 1939 valmis Staliniaga kokkulepet sõlmima? Teiseks on andmed väidetava kokkuleppe enda ja selle sõlmimise asjaolude kohta üsnagi ähmased. Ja kolmandaks on raske uskuda, et Stalin võinuks sellise avantüüriaga tookord nõustuda. Lõpuks võib veel küsida: miks pole kõnesolevast sensatsioonilisest kokkuleppest varem keegi midagi kuulnud?

Aga siiski... Kas on võimalik kategooriliselt eitada, et kõnesolevat kava puudutavaid visioone või mingisuguseid kavatsusi pole kunagi olnudki?

Meenutagem vaid septembri algul Briti mereväeministriks saanud Winston Churchilli aktiivset tegevust põhjarinde loomiseks Saksamaa vastu.

Churchill kirjutab oma mälestusteraamatus: “Neljandal päeval pärast Admiraliteedi ülevõtmist nõudsin sõjalaevastiku staabilt plaanide koostamist Balti merre tungimiseks.” (W. S. Churchill. Tormihoiatus. Tallinn, 1995, lk. 384). Märjukirjas 12. septembrist 1939 fikseeris Churchill, et eesmärgiks peab olema Balti mere valitsemine ning Saksamaa äralõikamine Skandinaavia rauamaagist ja muust kaubast ning lisaks lootis ta võimsa sõjalaevastiku kohalolekuga teha Skandinaavia riigid oma liitlasteks ning pealegi “sündmuste niisugusel arengul oleks kaugeleulatuv mõju Venemaale”. Churchill rõhutas: “Andsin plaanile nimeks “Catherine”, pidades seejuures silmas Katariina Suurt, sest minu idee fooniks oli Venemaa.”

Omaval ajal esitasid Nõukogude ajaloolased naeruväärse väite, nagu oleks antikommunistina tuntud Churchill pidanud silmas kallaletungi NSV Liidule. Churchilli kavad olid muidugi vastupidised. Juba enne sõja puhkemist taotles ta Briti-Prantsuse-Nõukogude Liidu sõjalist ja poliitilist koostööd. Septembris 1939 nõudis ta sõjakabinetilt “Briti poliitika uuendamist” Moskva suhtes. Churchill oli veendunud, et sündmuste arengu loogika “toob sovetid siiski paratamatult meie poole” ning et peamise vaenlase purustamise nimel tuleb Moskva reetlikust käitumisest tulenev viha maha suruda. Just kõnesoleva “kõrgeima eesmärgi” nimel kiitis Churchill Moskva agressioonipoliitika heaks. 25. septembril 1939

esitas ta sõjakabinetile arvamuse, et kui Ruumeenialt võetakse Bessaraabia, siis ei ole see vastuolus “meie põhihuvidega”. Et Churchill tookord Moskva agressiooni Balti riikide vastu paratamatuks pidas, on üldteada. Veel aastaid hiljem kirjutatud mälestusteraamatus leiduvad read: “Nõukogude poole õigustuseks peab ütleva, et nende elulised huvid nõudsid Saksa armee lähtepositsioonide nihutamist nii kaugele läände kui võimalik, [---] Nad pidid väevõimu või pettusega okupeerima Balti riigid ja suure osa Poolast, enne kui neid rünnatakse.”

Sedalaadi kaalutluste taustal võiks olla mõeldav, et Churchilli algatusel koostati mingisuguseid projektivariante NSV Liidu kaasamiseks võitlusesse Saksamaa vastu. On kindel, et 1940. aasta algul valmistuti Londonis ja Pariisis just Soome abistamise sildi all Norra tähtsamate sadamalinnade haaramiseks ning just sellel eesmärgil püüti viimase võimaluseni takistada rahu sõlmimist Soome ja NSV Liidu vahel.

Erinevalt kõnesolevast kolme suurriigi koostöö kavast on E. Hautamäki raamatus esitatud andmed marssal Mannerheimi salakontaktidest Berliini juhtkonnaga ning Saksamaa suhtumisest Soomesse hoopis uskumisväärsamad. Muidugi leidub ka selles osas mõndagi vaieldavat või ka ebatõenäolist, kuid see selleks.

E. Hautamäki kinnitab, et salajane plaan Saksamaa ründamiseks sattus Saksa võimude kätte 9. veebruaril 1940 ning toimetati kohe Hitlerile. Füürer olevat raevutsenud ning asunud kohe oma välispoliitikat korrigeerima. Kitsas ringis toimunud nõupidamisel toonitati NSV Liidu poolt ähvardavat ohtu, kuid otsustati umbusaldust Moskva vastu mitte demonstreerida. Küll aga asuti forsseerima kava *Weserübung*, mis nägi ette invasiooni Norrasse. Ning mis meie põhjanaabrite saatuse seisukohalt eriti oluline – Saksa juhtkond asus toetama Soomet. Berliini esimene mure oli, et Soome sõlmiks NSV Liiduga võimalikult kiiresti rahu. Saksa juhtkonnale oli teada, et Briti-Prantsuse väed kavatsesi saata Soome toetamise sildi all Skandinaaviasse, ning nüüd otsustati jätta London ja Pariis sellisest põhjendusest ilma.

Soome ajalookirjanduses on viimase ajani domineerinud seisukoht, et kuigi Saksamaa Talvesõja ajal peamiselt Göringi initsiatiivil Soomet veidike toetas, olid Saksa-Soome suhted külmad. Korduvalt on kinnitatud, et hoolimata Soome valitsuse palvetest polevat Saksa valitsus astunud Moskvast samme Soome huvide kaitseks. Alles paar aastat tagasi vaidlesid Soome ajaloolased H. Ylikangas, O. Manninen, S. Eskola ja

M. Häikiö selle üle, kas Talvesõja lõpupäevil sai Soome Berliinist julgustust rahu sõlmimiseks või ei. Domineerima jäi seisukoht, et enne otsuse langetamist selliseid lubadusi Soome valitsuseni ei jõudnud. (Historiallinen Aikakauskirja 2003, nr. 4, lk. 96–103; 2004, nr. 1, lk. 103–148; 2004, nr. 2, lk. 249–258).

Soome riigitegelaste ja kõrgemate sõjaväelaste memuaarides ning arvukate ajaloolaste töödes kinnitatakse, et ka pärast Talvesõja lõppu jäid Saksa-Soome suhted külmaks ning alles Göringi esindaja oberst J. Veltjensi visiit augustis 1940 ning septembris sõlmitud leping Saksa sõjaväelaste läbisõidu lubamiseks tõid Saksa-Soome suhetesse murrangu.

Erinevalt Soome historiograafias viimase ajani domineerinud seisukohast väidab E. Hautamäki oma raamatus, et sakslaste algatusel kujunes Mannerheimil Hitleri-Göringi-Ribbentropiga tihe kontakt juba veebruaris-märtsis 1940. Tõsi küll, paljutki sellest, mida marssalile usaldati, ta presidendile ega valitsusele ei edastanud.

Berliini eriesindaja J. Veltjens olevat juba 10. veebruaril jõudnud Soome Mannerheimi julgustama ja marssal saatis otsekohe ühe kindrali Berliini läbirääkimisi pidama. Kindral, kelle nime Mannerheim Tahvanaisele ei avaldanud, kohtus Göringi ja Ribbentropiga. Mõlemad rõhutasid, et Soome peab võimalikult kiiresti rahu sõlmima, ja kinnitasid, et territoriaalseid kaotusi ei maksa karta, sest need võib tulevikus tagasi saada. Lisaks olevat kindral toonud Mannerheimile Hitleri julgustava kirja, milles soovitati kontakte jätkamist Rootsis asuva Saksa agendi vahendusel. Mannerheim saatiski tolle agendi juurde oma usaldusmehe "B", kes olevat Mannerheimile toonud korduvalt Hitleri, Ribbentropi ja Göringi läkitusi.

2. märtsil saatis Mannerheim eespool mainitud kindrali uuesti Berliini, too jõudis tagasi juba 4. märtsi õhtul. Ta tõi kaasa Ribbentropi läkituse, kus iseloomustati Saksa valitsuse Soome murdmise astutud samme. Nimelt olevat Hitler juba 10. veebruaril saatnud Nõukogude valitsusele noodi soovitusena sõlmida rahu ning 3. märtsil sama nõude juba kategoorilises vormis. Saksa valitsus olevat Nõukogude valitsust lausa hoiatanud, et kui ta kiiresti rahu ei sõlmi, annab Saksamaa Soomele ka relvajõul abi.

9. märtsil 1940 olevat Mannerheimi sidemees andnud marssalile üle 7. märtsiga dateeritud Ribbentropi kirja, milles informeeriti Mannerheimi 15. oktoobril 1939 NSV Liidu ja lääneriikide vahel sõlmitud kokkuleppes ja selle

lisadest. Kirjale olevat olnud lisatud fotokoopiaid kõnesolevatest dokumentidest. Kirjas märgiti, et sellistes oludes ei pea Saksamaa end seotuks NSV Liiduga sõlmitud lepingutega ja asub turvalisemale teele. Edasi deklareeriti: "Eespool käsitletud asjaolude põhjal peab Saksamaa soomlaste raskusi omaks asjaks ja astub samme Saksamaa põhjapoolsete alade kaitseks, et Skandinaavia poolsaar ja Soome oleksid vabad Nõukogude Liidu-Inglismaa vägedest." Seega viidatakse kavandatavale operatsioonile *Weserübung*.

E. Hautamäki andmetel keetsid Mannerheimi kontaktid Berliiniga edasi ka pärast Talvesõja lõppu. Teoses on publitseeritud Göringi ja Ribbentropi kiri 26. märtsist, kus lubatakse Soomele vajaduse korral sõjalist abi. 2. aprilliga dateeritud kirjas teatatakse Saksa eelolevast sissetungist Taani ja Norrasse. Kui NSV Liit peaks sel puhul ähvardama Soomet, saab ta kohe Saksamaalt abi.

See asjaolu, et V. Molotov taotles J. Stalini korralduse alusel novembris 1940 Hitlerilt tegevusvabadust Soome suhtes, on üldiselt tuntud. Kuid E. Hautamäki esitatud andmetel oli Moskva sedasama korduvalt varemgi nõudnud. Näide J. von Ribbentropi kirjast Mannerheimile 2. maist 1940: NSV Liidu asjur esitas 12. aprillil kõnesoleval aastal Stalini kirja Saksa valitsusele, kus teatati soovist Soome okupeerida. Kui Hitler sellega ei nõustunud, siis oli Molotov 14. aprillil sama taotlust korranud, kuid seegi lükati tagasi.

Mõndagi huvitavat on E. Hautamäkil öelda ka *Barbarossa* kava kohta. Ta väidab, et kõik plaanid ja ettevalmistused operatsioon *Seelöwe* – sissetung Inglismaale – teostamiseks olevat tehtud teadmiseiga, et dessant kunagi ei toimu. Kogu kära olevat olnud ainult *Barbarossa* kava kattevarjuks. Lausa sensatsiooniliseks tuleb pidada Hitleri ja Ribbentropi kirja Mannerheimile 29. juunist 1940, kus otsesõnu räägitakse Saksamaa eelolevast kallaletungist Nõukogude Liidule. Samas kinnitatakse, et Saksa sõjajõududel on vaja tungida läbi Soome põhjaosa edasi Murmanskist lähtuva raudtee läbilõikamiseks. Mannerheim informeeris saadud kirjast presidenti ja peaministrit ning Berliini ülisalajane ettepanek otsustati tagasi lükata.

Muidugi tuleb kohe küsida: kas umbusklik Hitler, kes kõiki oma kavasid hoidis viimase võimaluseni saladuses, võis kirjutada *Barbarossa* kavast juba juuni lõpus 1940, kui seda kava sisuliselt veel olemaski polnud?

Sama salapärase loгу on J. von Ribbentropi väidetavate salajaste sõitudega Helsingisse juulis ja detsembris 1940. Miks pidi nii kõrge ametiisik

käima kahel korral Mannerheimiga kohtumas? Esimest korda olevat Ribbentrop saabunud täiesti ootamatult Soome Mannerheimi Rootsis asuva usaldusmehe B. saatel 17. juulil. Ta tutvustanud peaminister R. Rytile kurjaenustavat 1939. aasta 15. oktoobri kokkulepet, millest Mannerheimi oli informeeritud juba märtsi algul. Peaminister oli mõistagi nõrduinud, et Mannerheim valitsuse seljataga Berliiniga suhtles. Ryti selgitas Ribbentropile, et Soome ei saa osaleda sõjategevuses NSV Liidu vastu. Juhul, kui viimane tungib kallale Soomele, võtab Soome igasuguse abi vastu.

Pärast Molotovi visiiti Berliini olevat J. Veltjens saadetud järjekordselt Helsingisse Moskva nõudlustest informeerima ja Soome juhtkonda rahustama. Lisaks olevat Ribbentrop ise taas ootamatult Helsingi jõudnud. Nõupidamisel 14. detsembril 1940 Mannerheimi, Ryti ja Tanneriga olevat Ribbentrop rõhutanud Hitleri otsust Soomet NSV Liidu poolt ähvardava ohu eest kaitsta. Saksamaal ei olevat Soome suhtes muid soove, kui võimalust lubada Põhja-Norrast puhkusele sõitvad sõjaväelased läbi Soome territooriumi.

Tähelepanu väärrib E. Hautamäki teoses leiduv väide, et juba 23. juulil 1940 soovitas Ribbentrop Mannerheimile saata sõjaväeline delegatsioon Berliini, et lähemalt arutada soomlaste poolt juba varem esitatud soovi sõjavarustuse saamiseks. Lähemad kontaktid Soome kindralstaabi ja Saksa väejuhatuse vahel kujunesid 1940. aasta lõpul ja 1941. aasta algul.

Nagu eelnevast selgub, põhjustab E. Hautamäki teos ajaloo huvilistele tõsist peamurdmist. Mõnda väidet ei saa uskuda, mõne puhul ei ole kerge otsustada, mis on usaldusväärne ja mis kuulub desinformatsiooni, kuulduste või oletuste valdkonda. Teosele lisatud kõrgema sõjakooli professori Kent Zetterbergi saatesõnas viidatakse, et kuigi raamatus on palju hüpoteetilisi seisukohti, on võimalik, et need peavad siiski paika ning et tegemist on tähelepanu vääriva teosega.

Igal juhul tuleb huviga oodata teose teise osa ilmumist, kus peateemaks on ilmselt Jätkusõjaga seotud asjaolud. Küllap on teises köites pikemalt juttu ka väidetavast Mannerheimi raadioühendusest Gregori, Luci ja Irinaga, kes polnud Soome või mõne teise riigi agendid, vaid edastasid Moskva juhtkonnalt saadud informatsiooni. Niisiis, raadiomäng “Emil-S/tali/n”!

Heino Arumäe

Kommunismi üleilmne hukkamõist Bulgaaria moodi

Vassili Stanilov (ed.). The international condemnation of communism: The Bulgarian perspective. Literature workshop, Sofia, 2004.

Kommunismi üleilmne hukkamõist on viimasel ajal olnud kõne all üha sagedamini ja see on eelkõige seotud Ida-Euroopa astumisega Euroopa Liitu. Hukkamõistu pooldajatele on mõistagi eeskujuks kiire lõpparve natsismiga Nürnbergis, mis oli võimalik hitlerliku Saksamaa täiesti selge hävingu tõttu. Kuigi ka kommunismi põhjaminek oli paljudele ootamatu ja kiire, polnud see kunagi lõplik. Pea kõigis riikides, milles kommunistlik riigikord on valitsenud, on ikka ja jälle kogetud kommunistlikke restauratsioone. Eriti on see paika pidanud Oxfordi ajaloolase Richard Cramptoni hinnangul “maise ja mõnevõrra flegmaatilise iseloomuga keskmise bulgaarlase” puhul (Richard Crampton. A Short History of Modern Bulgaria. Cambridge University Press, Cambridge, 1987), kellele kiired ja pöördelised ühiskondlikud muutused on olnud vastukarva.

Nii erinebki kommunismi üleilmne hukkamõist Nürnbergist selle poolest, et see toimub tasahilju ja tükikaupa. Minu käes olev raamat “Vassili Stanilov (ed.). The international condemnation of communism: The Bulgarian perspective. Literature workshop, Sofia, 2004” on kommunismi Bulgaaria tüki ettevõtmine ning temale hinnangu andmine bulgaarlaste poolt 24.–26. septembril 2004 Bulgaarias Koprivštitsas peetud seminaril.

Sissejuhatuses kirjutab kirjanik, lavastaja ja ajakirjanik Vassili Stanilov, kuidas George Orwelli kirjeldused raamatus “1984” elanikest totalitaarse režiimi all tekitasid tolleaegsetes bulgaarlastes, kes Orwelli lugeda said, kadedust. Stanilovi sõnul polnud Orwelli kirjeldused sugugi tõepärased, pigem eksitavad, ja seepärast oli vajalik kutsuda kokku Bulgaaria intellektuaalid, et anda kommunistlikule režiimile parem seletus.

Järgneb kirjanik Hristo Troanski ülevaade kommunistide “pärtliöö veresaunast” 1944.

aastal. Hristo Troanski arvates on kommunism “kadeduse ideoloogia” [14]. Seepärast tabaski 1944. aasta septembris riigipöörde järel kommunistide vägivald eelkõige neid, kellelt oli midagi ära võtta [15]. Troanski tsiteerib Šveitsi Nationalzeitungi ja Svenska Dagebladeti korrespondenti Wolfgang Bretholzi, kes riigipöörde päevil Bulgaarias ringi reisis: “See, mida ma nägin ja sain teada väikestes linnades ja külates, näitas mulle, et Bulgaaria kommunistide ja Nõukogude okupatsioonivõimude türannia oli levinud üle riigi. Vägivald oli suunatud peamiselt nende inimeste pihta, kellelt oli midagi ära võtta – vabrikute ja ettevõtete, valduste ja maade, majade, töökodade ja väikeste ettevõtete omanikud. Iga vähegi jõukam bulgaarlane nimetati kollaborandiks või fašistik, ja kui ta osutas vähegi vastupanu, viidi ta minema või lasti kohapeal maha.” [22]

Hristo Troanski kirjeldab lähemalt, milline kommunistide vägivald oli. Selgub, et tapmised kommunistliku pöörde järel olid idamaiselt metsikud ja piinarikkad: poodi, raiuti tükki-deks, nüliti nahk maha, põletati elusalt, lükati järsakust alla jne. Ei jää kahtlust, et metsikud tapmised olidki kommunistide eesmärgiks, ning selle kinnituseks on tsiteeritud Traicho Kostovi telegramme Moskvasse Georgi Dimitrovile. 14. septembril teatas Kostov: “Revolutsiooni esimestel päevadel õiendasime arveid kõige vihasemate vaenlastega, kes meie kätte langesid.” 19. septembril saatis Dimitrov vastuseks: “Bulgaaria šovinismi, natsionalismi ja antikommunisti tuleb põletada tulipunase triikrauga.”

Edasi arutatakse kogumikus, kui palju võis terrori ohvreid olla. Selgub, et on äärmiselt raske ligikaudsetki arvu kindlaks teha. 6. oktoobril 1944 jõustus küll rahvatribunalide seadus, mis lõpetas täiesti illegaalsed hukkamised rahvamiilitsa poolt, kuid tegelikult ei olnud võimalik terrorit peatada. Pealegi, partei kõrgem juhtkond ei soovinud seda. [26] 30. novembril avastas Briti esindaja Liitlaste Kontrollkomisjonis kindral Walter Oxley jahilkäigul metsast kolmekümne ühe “kadunud isiku” surnukehad. Tapjad ei olnud isegi võtnud vaevaks laipu maha matta.

Toonase siseministri ja hilisema peaministri Anton Jugovi aruanne 16. novembril 1944 hindas arreteeritute arvuks 28 630, neist 10 000 jäeti rahvakohtute lahendamata, u. 18 000 tapeti. 1945. aasta lõpus teatas Jugov, et igas külas tapeti 1944. aastal 3–5–6 inimest. Arvestades, et Bulgaarias on 4419 küla ja 237 linna, ning kui võtame aluseks, et tapeti keskmiselt 3 inimest igas külas, ulatub ohvrite arv 13 257-ni. Nelja

tapetu korral tõuseb tapetute arv 17 678-ni, aga siin pole arvestatud linnu. Eriti pealinnas Sofias tehti “korralik” puhastus just intelligentsi hulgas, kes oleks võinud uut režiimi ohustada. Dinyu Charlanovi hinnangul oli ohvrite arv kokku 30 000.

Kogumiku järgmises artiklis hindab Sofia Uue Ülikooli moodsa ajaloo professor Plamen Tsvetkov ohvrite arvuks 25 000 kuni 30 000. Tapeti just Bulgaaria poliitiline, kultuuriline ja majanduslik eliit.

Plamen Tsvetkov lükkab ümber väite, nagu oleks 9. septembril 1944 toimunud mingisugune revolutsioon. Tema hinnangul oli 9. september eriline selles mõttes, et kommunistide tapetud 30 000 inimesest kaotas elu just sel päeval kõige rohkem. Olulisem tähis Bulgaaria ajaloos oli 5. september, kui Nõukogude Liit kuulutas Bulgaariale sõja. Olevat raske pidada revolutsiooniks, kui võõrokupatsiooni tingimustes tungivad mõned kommunistid sisse kaitseministeeriumi, mille ukсед avab vastaspoolele üle läinud kaitseminister Ivan Marinov, et riigipöörjad saaksid valitsuse välja kuulutada. Pealegi polnud kommunistide – “relvastatud kommunistlike terroristide” – koguarv mitte rohkem kui 800 kuni 1000.

Järgmise artikli autor Hristo Hristov on süstemaatilisem kui eelmised kirjutajad. Nentides, et siiani pole Bulgaarias olnud kommunistliku režiimi süstemaatilist uurimist, püüab ta kategoriseerida kommunismi kuritegusid. Ta jagab need kolmeks: 1) kuriteod indiviidide vastu, 2) kohtulikud ja administratiivsed repressioonid ning 3) kuriteod, mis on seotud riigireetmise, riikliku terrorismi ning osalusega interventsioonides teiste riikide vastu.

Jätan siin esimese kategooria vahele, sest sellest oli eespool juba juttu, ning lähen kohe teise jaotuse juurde. Esimeste kuude roimadele pärast 9. septembrit 1944 anti seaduslik alus nn. rahvakohtute seadusega 6. oktoobril 1944. Rahvakohtu töötasid 19. novembrist 1944 aprillil lõpuni 1945, süüdistusi esitati 21 024 inimese vastu, 131 kohtuprotsessil langetati 10 897 otsust, surmaotsuseid langetati 2730. Tapeti enamik ministreid ja parlamendiliikmeid, kes olid olnud ametis aastail 1941–1944. On täiesti selge, et rahvakohtud ei tähendanud erapooletut kohtumõistmist, sest kohtunikke määrasid nn. rahvarinde kohalikud komiteed ning justiitsminister. Seepärast on Bulgaaria Ülemkohus enamiku otsuseid aastatel 1993–1998 tühistanud.

Kohtuliku ja administratiivse terrori alla mahuvad paljud poliitilised protsessid, mida kom-

munistlik režiim teostas opositsioonipoliitikute vastu, ning puhastused riigiparaadis, armees, kirikus ja mujal poliitilistel motiividel. Opositsioonipoliitik Nikola Petkovi juhtum on näide juriidilisest ja administratiivsest repressioonist. 1947. aasta juunis võeti talt parlamendiliikme puutumatus, ta arreteeriti augustis, mõisteti surma ja poodi 23. septembril 1947. Petkovi justiitsmõrv vaigistas viimsegi opositsiooni. Repressioone rakendati ka õigeusu kiriku vastu: 1952. aastal mõisteti 54 preestrit süüdi spionaažis, 4 kirikumeest hukati.

Bulgaaria kommunistliku partei järglane Bulgaaria Sotsialistlik Partei pole teinud ajaloost järeldusi ega vabandanud. Kohtuprotsesse on umbes kümne aasta jooksul saboteeritud viitega kuritegude aegumisele, mis mõrva puhul on naeruväärne ja pealegi anakronistlik. Idee, et mõrv on aeguv kuritegu, on üle võetud Nõukogude Liidu kriminaalõigusest.

Riigireetmise peatüki alla kuuluvad Todor Živkovi (BKP peasekretär 1954–1989) kaks ettepanekut Bulgaaria astumisest Nõukogude Liidu 16. vabariigiks. Esimene kord tehti ettepanek Hruštšovile 1963. aastal ja teine kord 1973. aastal Brežnevile. Nõukogude Liidu osaks saamist arutas Bulgaaria KP KK 4. novembril 1963 ning raamatus ära toodud vestluse protokollist võib lugeda, kui heaks mõtteks seda peeti. Hristo Hristov kirjutab, et Hruštšov ütles Živkovile ära, sest see toovad Kremlile rahvusvahelist olukorda arvestades rohkem halba kui head. Živkov olevat käinud peale ka Brežnevile ning hiljem isegi Gorbatsšovile. Kommunistliku partei kõrgema juhtkonna riigireetmist pole Bulgaaria kohtud senini arutanud.

Samuti pole antud hinnangut Bulgaaria toetusele terroristlikele organisatsioonidele relvade, raha, koolituse ja muuga. Poliitbüroo salajaste otsustega anti “abi” Alžeeria, Kuuba, Süüria, Jeemeni, Kongo, Zimbabwe, Venezuela, Guatemala, Angola, Mosambiigi, Laose, Liibani, Iraagi, Jordaania jt. riikide terroristidele. 1992. aastal süüdistas Bulgaaria peaprokurör 22 kompartei keskkomitee liiget, sealhulgas endist peaministrit Andrei Loukanovit ja Bulgaaria Sotsialistliku Partei endist juhti Alexander Lilovit, salajase abi andmises terroristidele 240 miljoni Bulgaaria levi ulatuses. Ent 1990. aastate lõpus võeti süüdistused tagasi ning Loukanov isegi võitis postuumselt Bulgaaria riiki Strasbourg Euroopa kohtus, kuhu ta oli andnud sisse kaebuse. Ühtegi inimest pole süüdi mõistetud, kuigi siseministeeriumi arhiivid tõendavad, et Bulgaaria režiim näiteks varjas oma riigis esiter-

rorist Carlos Ramirez Sanchezit e. Šaakalit.

Lugedes bulgaarlaste endi katset Bulgaaria nurga alt kommunismi rahvusvaheliselt hukka mõista, näib Eesti olukord lootusrikkam, kui ta mõnikord tundub. Riigikogu on võtnud vastu avalduse kommunistliku režiimi kuritegelikkusest ning meil on kohtu alla antud repressioonide teostajaid inimsusevastaste kuritegude süüdistusega. Midagi sellist pole Bulgaarias toimunud. Eestis prooviti ette võtta ka palju otsustavamad riigiparaadi puhastust kommunistidest “plats puhtaks!” loosungi all. Bulgaarias pole suudetud takistada endiste julgeolekutöötajate pääsu riigiametisse ning nüüd isegi NATO dokumentide juurde. Veelgi enam, Bulgaarias on kommunistlik partei säilitanud oma positsioonid ka poliitikas uue nime – Bulgaaria Sotsialistlik Partei – all. Esimesed vabad valimised Bulgaaria ajaloos 1990. aastal võitsid kommunistid Andrei Loukanovi juhtimisel ning paradoksaalselt moodustas esimene täielikult punase valitsuse, sest aastail 1944–1990 tuli kommunistidel kasutada fassaadina krüptokommunistlikke parteisid.

Käesoleva teose põhjal võib oletada, et Bulgaarias pole punase aja uurimisega jõutud nii kaugele kui Eestis. Näib, et Bulgaarias ei tegeldagi selle ajaloopeatükiga süstemaatiliselt. Kuidas muidu seletada, et tuumakamad artiklid on kirjutatud kirjanike ja ajakirjanike, mitte ajaloolaste poolt. Pealegi, kommunismi rahvusvahelise hukkamõistu ettevõtmine, mille kohta kõnesolevast kogumikust võime lugeda, on toimunud üksikute “valgustatud” kodanike initsiatiivil ja välismaiste fondide toel nn. hoogtöö vormis. Seepärast on jäänud teoreetiline põhjendus nõrgaks. Minu arvates pole hästi teadvustatud, mida on tulnud hukka mõistma ning milliseid seaduslikke vahendeid selliseks hukkamõistuks tarvitada. Jääb ebaselgeks, kas tahetakse hukka mõista kommunismi üldiselt – sest see olevat “kadeduse ideoloogia” – või Bulgaaria kommunismi kitsamalt. Kui tahtetakse anda hinnangut kogu kommunistlikule liikumisele, kas piisab siis selleks Bulgaaria versiooni uurimisest ja seisukoha kujundamisest? Mina vastust ei tea ega saa teada ka seda teost lugedes.

Kaarel Piirimäe

Kas 1905. aastal tuli mäss maalt linna või kõndis linnast maale?

Alljärgnevat ülevaadet kavandades ja Toomel enne ajaloomuuseumi sisenemist mõtteid mõlgutades olin üpris veendunud, et midagi väga üllatuslikku 1905. a. kontekstis enam rääkida polegi. Et niivõrd uuritud teemal on ammu kujundatud või kujunenud kindlad seisukohad küll ühiskondlik-poliitilise mõtte tärkamise, küll talurahva ja mõisnike vaheliste pingete põhjuste ja küllap ka mässu mentaalsuse tagamaade kohta. Ent pidin eelarvamused üsna pea kõrvale jätma – uusi mõtteid saaputati robinale, võis kuulda ja näha uusi uurijaid ning vanemadki tuntud tegijad olid võitluslikus vormis. Veelgi enam, pea kõik kõnelejad osundasid korduvalt mitte lünkadele, vaid suurtele avastele nii senistes käsitlustes ja arvamistes kui ka sealt tulenevalt meie enda hetketeadmistes. Kõik see ei mõjunud aga sugugi kammitsevalt. Vastupidi – löi positiivse meelsuse, ärgitades kõnelejaid jätma õhku rippuma intrigeerivaid küsimusi, kuulajaid kord avalikult, kord iseeskis diskuteerima, ning süstis optimismi uuteks valgustesteks. Edasises aga ei maksa oodata vastust pealkirjas püstitet küsimusele, pigem tasub seda võtta retoorilise ja *socialia* le viitava versta postina, kuhu mitmetes ettekannetes jõuti ja mis oleks kindel jalgealune uue ja pikema sammu astumiseks.

Niisiis leidis 9. ja 10. detsembril 2005 Tartus aset konverents “100 aastat ülemaalisest rahvaasemike koosolekust Tartus” Opetatud Eesti Seltsi vedamisel ning Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ja Ajaloomuuseumi ühiskorraldusel. Konverentsi esimesest päevast võttis lisaks kaheksale kõnelejale osa ligi kolmveerandsada huvilist ning teine päev möödus kuue ettekandja ja rohkem kui veerandsaja kuulaja kohalolekul. Kuivõrd eeskõnelejaid oli ka väljastpoolt Eestit, peeti paar ettekannet inglise ja üks saksa keeles.

Esimesena võttis 1905. a rahvakongresside teemal sõna professor Tiit Rosenberg. Ta andis sisutiheda kronoloogilise ülevaate 1905. aasta

jooksul toimunud rahvakoosolekutest ehk nn. kongressidest Eestis. Kui 18. veebruari (vkj.) 1905. a. tsaari ukaas Venemaal teatas, et rahvale on antud luba riigikorra parandamiseks valitsusele arvamusi esitada, koguneti Eestis esimesele suuremale kongressile 23.–25. aprillil Tallinnas. Sel, nn. Balti ajakirjanike kongressil osalesid Eestist nii liberaalid (K. Päts ja J. Tõnisson) kui ka sotsiaaldemokraadid (A. Rei, G. Ast) ning aktsiooni eesmärk oli välja töötada ühised seisukohad demokraatliku omavalitsuskorra kehtestamiseks Läänemere maades. Rahvas asus tegudele suvel, kui suuremad ajalehed olid avaldanud valitsusele saadetavad nn. tüüpärgukirjad. Eesti ühiskondliku elu jaoks osutus tähtsaks 7.–10. juunil Tartus peetud II Eesti põllutöö kongress, kus osalejaid oli ligi 200. Ettekandja märkis, et selle, J. Tõnissoni poolt algatatud kongressi mõju oli märksa suurem, kui seni kirjasõnas väidetud. Nimelt töötati sel kogunemisel välja nii tulevase Eesti Rahvameelse Eduerakonna kui ka rahvaasemike kongressi “Bürgermusse” tiiva põhiseisukohad ning lisaks andis latusalt sujunud üritus tõe järgmise ülemaalse aktsiooni korraldamiseks. Viimane toimus teadupärast 27.–29. novembril 1905 Tartus ja selle eesmärgiks seati rahva tahtmiste ja nende saavutamise viiside väljaselgitamine. Kuigi pea 800 saadikuga kogu lõhenes radikaalseks (juht J. Teemant) ja mõõdukaks (juht J. Tõnisson) leeriks ning istungeid peeti eri ruumes, erinesid vastuvõetud otsused vaid selles, kui kaugele ja milliste abinõudega sooviti revolutsioonis minna. See ülemaaline rahvaasemike kongress oli T. Rosenbergi hinnangul tipuks, milleni eesti rahvas oma poliitilises arengus ja eesmärgide sõnastamises sel revolutsiooniaastal jõudis.

Juris Pavlovičs, Läti Ülikooli ajaloodoktorant, jätkas 1905. a. novembris toimunud ülelätiliste kongresside teemal. Ta peatus lähemalt kahel suuremal rahvakogunemisel – algkooliõpetajate ja valdade vabalt valitud saadikute ehk maasaadikute kongressidel. Ettekandja hinnangul olid just need sündmused läti demokraatia sünni tunnustajad, sest seal vahendati moodsaid Lääne poliitilisi ideid ning jõuti täidesaatvate komiteede moodustamiseni. Järgnevalt tõi ettekandja välja olulisemad nüansid rahvakogunemiste analüüsimisel. Esiteks võimaldas Vene ajakirjandusseaduste ajutine peatamine loomeinimestel vabamalt suhelda. Teiseks olid Vene institutsioonid nõrgad ja isegi otsustusvõimetud pärast 17. oktoobri manifesti, mistõttu võisid kogunenised segamatult ja rahulikult toimuda. Kolmandaks oli kogunemiste osavõtjate seas palju mittevalitud

inimesi, kes osalesid hääletamisel ja mõjutasid pea iga otsust. Seetõttu seadis kõneleja kahtluse alla koosolekute nimetamise “kongressideks”. Neljandaks – Riias valitud saadikud, läinud tagasi oma koduvaldadesse (*pagasts*), aitasid panna aluse tsiviilühiskonnale Lätis. Viiendaks rõhutas kõneleja vajadust uurida põhjalikumalt läti radikaalse sotsiaaldemokraatia osatähtsust n.-ö. lava taga, sest kongressidel osales palju mitteõpetajatest saadikuid, vasakpoolseid pealtvaatajaid ja tundmatuid plaksutajaid. Kuuendaks peaks uurima, kas läti keele vaba kasutamise nõue koosolekutel aitas läti keelt kohtadel juurutada või oli efekt vasakpoolse obstruktsiooni tõttu hoopis vastupidine. Viimasena soovitas ta rohkem analüüsida kongresse kui tõukejõudu maarahva täitevkomiteede loomisel.

Kuigi Kaido Jaanson ettekannet Volta koosolekust saab põhjalikult lugeda Tuna eelmisest numbrist (Tuna 2005, nr. 4, lk. 35–51; vt. ka Tuna 2005, nr. 1, lk. 44–77), olgu siinkohal esile toodud mõni detail. Olles tutvunud Kirjandusmuuseumis ja Ajalooarhiivis ladestunud “1905. aasta Seltsi” poolt 1934. aastal koostatud küsimustiku vastustega, järeldas ettekandja, et Volta koosolek sai teoks erakorraliste asjaolude kokkusattumisel. Kuidas need asjaolud kokku said või kokku pandi, ei tea K. Jaanson öelda, kuid tema väitel on allikate põhjal kindel, et koosoleku organiseerijateks ei olnud H. Pöögelmann ega Fr. Tuglas, nagu eesti ajalooteaduses järjepidevalt on väidetud. Koosoleku korraldajatena saab näha kolme teist jõudu ja paari isikut: 1) Tallinna Teataja toimetust ja K. Pätsi, 2) VSDTP Tallinna Komiteed ja A. Kesküla ning 3) kohalikke tsaarivõime. Järgnevalt esitas K. Jaanson kriminaalromaanile omase põnevusega ülevaate sündmustest, kuidas Tallinnasse jõudnud vallasaadikud suundusid esmalt Estonia teatrisse, kuidas nad sealt Voltasse juhatati ning lõpuks Volta keldrist, otse sütitava koosoleku keskel olid ummisjala põgenema sunnitud. Ja loomulikult sellestki, kuidas Aleksander Kesküla Volta keldris eeskõneleja rolli täitis ja nuuskuri kahtlase sildi külge sai, kuidas üliõpilane ja Kesküla tollaseid lähemaid võitluskaaslasid Eliise Kevend Volta koosoleku aktivistina silma jäi ning kuidas kogu teema kaasaegsete meenutustes arhiivileidude valguses tagantjärele paistab. Ettekandja lõpetas sõnavõtu lootusega teha koostööd läti ajaloolastega, selgitamaks välja Kesküla kõrval olulist rolli etendanud revolutsionääride tegevust Riias.

Gert von Pistohlkors, küllap paljudele eesti ajaloolastele teada-tuntud ajaloolane Göttingenist, käsitles Liivimaa rüütelkonna abinõusid omakaitse organiseerimisel. Ta rõhutas,

et rüütelkonna peamehed eesotsas maanõunik Arved von Oettingeni, rüütelkonna notari Astaf von Transehe-Rosenecki ja rüütelkonna sekretäri Friedrich von Samson-Himmelstjernaga pidasid puhkenud rahutuste tõkestamise ainsaks vahendiks poliitilis-sõjalist mahasurumist. Seda juba 1905. a. varakevandest alates, mil rüütelkond taotles sõjaväe ja kasakate laialipaigutamist Liivimaaale ning oli üksmeelel kohalike omakaitsevolinikega, et iga vastutulek nõudmistele tooks kaasa uute nõudmistele esitamise. Ettekandja keskendus järgnevalt erinevate enesekaitsemudelite kujunemisele kahe piirkonna võrdluses – Läti alalt Võnnu (Cēsis) ja Eesti alalt Tartu-Võru maakonnas. Näiteks tegutsesid Tartus aktiivselt ülikooli ringkonnad ja üliõpilased, samuti töödeldi võime lipkonna väljapaneku lubadusega, kui riik ei suuda rahvale turvalisust tagada. Rüütelkonnale omakaitse loomise mõtte aktiveerumine muidugi ei meeldinud – ega omakaitse saa asendada riigivõimu! Omakaitsest sai jõuetuse sünonüüm revolutsiooni kõrghetkil, mil baltisakslased Kuramaa ja Liivimaa lõunaosa maapiirkondades ei sõandanud paigal püsida, ning ka Liivimaa Eesti osas liikusid ringi mässulised banded. Olukord rahunes Liivimaa rüütelkonna vaatenurgast alles siis, kui 1906. a. jaanuaris alustasid verist tööd karistusalgad ning algasid teisedki repressioonid mässuliste vaigistamiseks. Kuigi sõnavõtja hinnangul tervis osa saksa ajalehti sellist lõplahendust, oli neidki, kes nägid jõumeetmeis lõppu sakslaste, lätlaste ja eestlaste edasisele kooselule.

Indiana Ülikooli professor Toivo Raun analüüsis vägivalda ja aktivismi Balti provintside ikka sama, 1905. aasta jooksul. Alustuseks defineeris professor kaht võtmesõna – *vägivald* kui isikutevastased rünnakud ja eraomanduse hävitamine ning *aktivism* kui poliitiline ja sotsiaalne mobiliseerumine. Ta nentis, et kuigi allikatest saab mõisaomandi hävitamise või relvastatud kokkupõrgete arvu najal teada, et Kuramaal ja Lõuna-Liivimaal oli vägivald suurem kui Põhja-Liivimaal ja Eestimaal, ei ole piisava põhjalikkusega analüüsitud, miks see nii oli. Eestlaste ja lätlaste rahvusliku iseloomu erinevused ei kannata tema hinnangul kriitikat, iva peitub sotsiaaldemokraatia osatähtsuses, millele ka veidi varem on viidatud. Sotsialistliku ideoloogia varasem levik Lätis on seletatav Riia kui tööstuskeskuse arenguga ning Riia maapiirkondadesse kandunud LSDTP võrgustikuga. Samuti oli Läti kodanlus rohkem killustunud ega suutnud vastanaalt J. Tõnissoni ringkondadele pakkuda vastukaalu radikaalsele

vasakpoolsusele. Kindlasti olid ka lätlaste ja baltisakslaste vahelised suhted teravamad, kui seda Eesti piirkondades võis täheldada. Eesti sotsiaaldemokraadid pidasid vägivalda viljatuks. Kui vägivalda küsimuses võib kahte Balti provintsi pidada üpris erinevaks, siis aktivismi taseme võrdlemisel on erinevused tunduvalt väiksemad. Näiteks, kuigi 18. veebruari ukaasi järel oli Eesti aladel kõrgem mobiliseerumistase, tingis selle üksnes palvekirjade kampaaniale viilistamine LSDTP poolt. Novembris nii Riias kui ka Tartus aset leidnud rahvakongressid osutasid aga eestlaste ja lätlaste võrreldavale aktivismile – elanikkond osales aktiivselt. Suuremaid erinevusi seisnes omavalitsuste ulatuslikumas ümberkorraldamises Balti provintside lõunapoolse osa maapiirkondades, kuid mujal, eriti linnatöölise streikidel, oli aktivismi ja mobiliseerituse tase võrreldav. Ettekandja lõpetas tödemusega, et kui revolutsioonis osalemist mõõta aktivismi, mitte vägivalda ilmingute kaudu, siis erinevused Läti ja Eesti alade vahel suurel määral kaovad. Laiema ülevaate saamiseks, s.h. võrdlusest Soome ja Balti kubermangude vahel vt. ka T. Rauna artiklit Tuna 2005, nr. 1, lk. 32–43.

Värskelt Tartu Ülikoolis ajaloodoktoriks väidelnud Kersti Lust andis ülevaate talurahvaliidumistest 1905. aastal. Esmalt keskendus ta historiograafia, mille alusel paigutus talurahvaliidumine revolutsioonilises liikumises keskele kohale kaasagsete mälestustes ja nii 1920.–1930. aastate Eesti ja Läti rahvuslikus ajalookirjutuses kui ka sama perioodi Nõukogude Venemaa väljaannetes. Viimastes kasutati sündmuste kirjeldamisel sageli ka sõna *talurahvasõda*. Taasiseseisvunud Eestis on mässuliikumist peetud olemuselt nii sotsiaalseks kui ka rahvuslikuks, põhijõududeks on nimetatud aga suurtööstustöölisi, haritlasi, üliõpilasi, talurahvas on jäänud tagaplaanile. Uuemas Läti ajalookirjutuses on revolutsiooni peetud demokraatlik-poliitiliseks sündmuseks, millel on tugev side rahvusliku vabanemisega. Kõneleja vaidlustas ajalookirjutuses viimasel aastakümnel levinud väite, justkui olnuks mõisate hävitamine äärmuslaste, *linnast maale* suundunud tööliste õhutusel toimunud vägivaldsete. Mälestustes on väga vastuolulised andmed – ühtede meelest tulid põletajad linnast, teiste arvates purustasid ja süütasid mõisaid omad. Mäletati eeskätt seda, mida oli kasulik mäletada, mis vastas hetkel valitsevale diskursusele. Ettekandja heitis ette sedagi, et mõisate hävitamise kõrval on talupoegade vähem vägivaldset võitlusvõimide ja revolutsiooni saavutused maal (kroonutalupoegade talude väljaostujäreelmaksu

kaotamine, riigimõisate kruntideks jagamine kehviktalurahvale, talude massiline müük Saaremaal, Vene Talurahva Põllupanga tegevuse laiendamine Balti kubermangudesse, rendi vähendamine ja järeleandmised mõisamoonakatele jne.) jäänud sageli põhjendamatu varju. Kõneleja arvates tuleks senisest põhjalikumalt uurida, millised kihid maal missuguseid nõudmisi esitasid. 1905. a. revolutsioon oli üks lüli talurahva pidevas võitluses rõhumise vastu. Muutus üksnes vorm. Enamik aega pole talurahval lihtsalt muid vahendeid oma eesmärkide saavutamiseks kui “nõrkade relvad” (James Scotti seletusmudeli rakendus Eesti oludele). Alles poliitiliste võimustruktuuride nõrgenedes, nagu näiteks 1905. aastal, julgeti osutada avalikku (ja vägivaldset) vastupanu. K. Lust püstitas lõpetuseks küsimuse, kas 1905. a. revolutsioonisündmused mahuvad ikka Jaan Unduski poolt 2000. aastal esitatud kontseptsiooni raamesse, et “baltisakslased ja eestlased töötavad mingil esmasel poliitilisel mõtestustasemel tollal [20. saj. algul] teineteisele teravalt, isegi veriselt vastu, ent kusagil kõrgemal maiskondlikul nivool sulavad nende jõupingutused teineteist võimendades ühte realiseerimaks Eesti (Balti) iseseisvuseid” (vt. lähemalt J. Unduski artiklit ajakirjas Tuna 2000, nr. 2, lk. 114–130).

Jüri Kivimäe ja Sirje Kivimäe kahasse kirjutatud ning Sirje Kivimäe ette kantud sõnavõtt kandis pealkirja “Mõisate põletamine Eestis 1905. aastal: mikroajalooline väljakutse” ja oli väljakutsuv mitte ainult mikroajalooliselt. Nimelt juhiti ettekandes tähelepanu vajadusele uurida 1905. a. kohta käivat tõendusmaterjali ja tunnistajaid, et ajalooliselt taastada Eesti maaühiskonnas puhkenud enneolematu mässu pilt. Sest näiteks seni ei ole piisavalt uuritud vahetõrju Voltas aset leidnud koosoleku ja sellele järgnenud *maalemineku* ning maarahva enda initsiatiivil toimetatud mõisate põletamise vahel. Senine ajalookirjutus on väga piiratud määral kasutanud 1930. aastate allikaid, nt. mälestusi, kohaliku ajaloo vihikuid ja “suulist ajalugu”. Selline, mõisate põletamise laine “väikeses ulatuses, kuid läbi suurendusklaasi” uurimine vastab mujal juurdunud mikroajaloolisele lähenemisele, kus “ajaloolased ei uuri külasid, vaid uurivad külades elades”. Et see ülesanne mitte kerge ei ole, andis S. Kivimäe edasi ühe näitliku olukirjelduse Hageri vallast Harjumaal, kus 11.–12. detsembril 1905 vallandus mõisahoonete rüüstamine ja põletamine. Mitme pealtnägija jutu järgi ilmes, et viie mõisahoonete rüüstamist nõuti juba enne, kui “tallinnamed” (võõrad) kohale jõudsid, ning et hoonete purustamine

toimus üheaegselt mõisahärrade kinnivõtmisega. Tegelikult algas mõisate põletamine 24 tundi hiljem ja kohalikul initsiatiivil. Ligi kolmkümmend aastat hiljem antud intervjuudes võis tajuda nii tolleaegset hirmu “mustasajaliste” ees kui ka ebakindluse ja kuulujuttude õhkkonda. Ka kõige paremini dokumenteeritud Läänemaal sai mõisate põletamine tegelikult alguse enne, kui mõisapõletajate jõuk jõudis linnast maale (Velise näite põhjal) ning kolme päevaga põletati maha 20 mõisahoonet. Harjumaal ja Läänemaal oli aktsiooni mudel sarnane – alguses enamasti lõhuti ja lammutati, seejärel pandi mõisahoonetele tuli otsa. Et põletamistele järgnenud karistussalkade tegevusele aitasid kaasa kohalikud baltisakslased, jäi rahva mällu viha sakslaste vastu, see sai hoiakuks ka rahva kollektiivses mälus. Ettekanne lõppes kokkuvõttega, et mõisate põletamine 20. sajandi alguse Eestis oli pretseedenditu spontaanse vägivalda juhtum, millel oli mõningane sarnasus feodaalajastu talupojasõdadega ja mis väärib edasist uurimistööd, eesmärgiga mõista eesti talupoegkonna elutingimusi ja vaimulaadi kolmteist aastat enne Eesti rahvusliku iseseisvuse väljakuulutamist.

Ago Pajur lõpetas esimese päeva *vabariigi* probleemi käsitlemisega 1905. a. historiograafias. Kohe alustuseks lõi kõneleja kuulajate pildi klaariks teadaandega, et *vabariikidest* ei hakatud kindlasti rääkima 1905. aastal, nagu Eesti Nõukogude historiograafia seda näitas. Ta mõõnis, et nn. vabariikide ehk enesealgatuslikult ümberkorraldatud kohalike omavalitsuste asutamise seostamine Aulakoosolekuga ei ole kuigi tõenäoline kas või põhjusel, et sellele järgnenud paari nädala jooksul, kuni karistussalkade tulekuni, ei oleks vabariigi idee jõudnud rahva mällu sedavõrd süüvida. Seetõttu tuleb pöörata pilk sotsiaaldemokraatliku liikumise poole. Nimelt oli juba jaanuaris 1905 tehtud ühes VSDTP lendlehes propagandat isevalitsuse asendamiseks demokraatliku vabariigiga. Novembri algul avaldati ajalehes Uudised ESDTÜ programmi kava, milles olid oluliste nõudmistest seas nii nõue asendada isevalitsus vabariigiga kui ka anda kõigile vähemusrahvustele lai autonoomia. Rahvas, kellest enamuse mõisteid *vabariik* ja *autonoomia* polnud kuulnud, võttis need vaimustunult poliitilisteks loosungiteks. Seetõttu räägiti demokraatliku vabariigi loomise vajadusest ka Aulakoosolekul ning selle mõjul hakati ka seniseid vallavalitsusi ümber valima. Maal tegutseti aga kohalike eestvedajate paremal äranägemisel ning seetõttu osutusid tekkinud vabariigid vägagi erinäolisteks. Kui Velise vabariik kujunes vägivaldseks mässu-

pesaks, siis Vaali vabariigis ei toimunud midagi hävitavat ja kohalikud juhid püüdsid suunata inimeste mõtteid hoopis kaugemale – iseseisva Eesti riigi loomisele.

Esimese konverentsipäeva lõpetas vastuvõtt Tartu Ülikooli kohvikus, kuid päeva meeleolukaimaks vahepalaks jäi ikkagi näituse “1905. aasta ja Tartu” avamine Ajalooarhiivis. Sest ajalootudengite poolt ette valmistatud pilkupüüdvate eksponaatide vaatamist saatis valju-kõlaline revolutsiooniline laul (ära võis tunda “Marseljeesi” ja “Internatsionaali”, laule oli aga CD-plaadi jagu), mis kaikus arhiivi vestibüülis veel siiski, kui seltskond oli paarsada meetrit eemal taas istungiga alustanud. Ja igale, vähemasti töörahva esindajast näitusekülalisele, jäi näppu sütitav üleskute VSDTP Tartu komitee lendlehel kirveste ja püsside abil vabadusvõitlusse söösta. Sest kaotada polnud kellelgi midagi “pääle oma kettide, milles teda hoiti”.

Teise konverentsipäeva avakõne pidas Ken Kalling teemal “Marksism ja darvinism Eestis 20. sajandi algul (vasakpoolsus teaduses ja teadus vasakpoolsuses)”, mille pealkirjas esitatu, A. Pannekoeki 1910. aastal M. Martna poolt eestistatud laen, viitas ajastuoluliste sotsiaaldemokraatia ja evolutsiooniõpetuse retseptioonile ühiskonnakäsitluses. 20. sajandi alguseks oli darvinism leidnud marksismi klassikute poolt sooja vastuvõtu. Põhjuseks eeskätt loodusteadlaste materialistlik ilmavaade ja arenguprotsessist jutlustamine. Rangelt loodusteaduslikust aspektist võetuna olid aga mõnedki marksismi evolutsiooniõpetusega siduda püüdnud lähenemised valed, sest Darwin ei käsitlenud evolutsiooni suunatu ega eesmärgipärastatuna, nagu “dialektilise materialismi” pooldajad soovinuksid. Kõneleja osutas, et darvinistliku ühiskonnakäsitluse raames said õigustuse ka mõned väikerahvastele olulised väärtused. Näiteks suurte ja väikeste riikide võrdsus looduseaduste ees. See aga viitab Eesti puhul mõttele, et darvinismi sotsiaalne ja poliitiline kontekst oli seotud rahvuslikult meeletatud ringkondadega. Nii kirjutas ka H. Koppel 1910. aastal välja antud EÜS-i albumis, et “kui positiivse sisuga õpetusi olemas on, siis on üks niisugune Darwini õpetus elu edenemisest”. Seega seisib n.-õ. biologiseeritud ühiskonnakäsitlus eesti haritlasringkondades sajand tagasi tugeval alusel. Ennast vastandati kiriklikule seltskonnale, vähem oldi vastu imperialistlikele, sotsiaaldarvinistlikele tendentsidele. Eesti rahvusliku mõtte arengu juures võis biologiseeritust ära tunda karskusliikumises ja hiljem välja kujunenud solidaristlikes vaadetes.

Olavi Arens Savannah´ Ülikoolist käsitles Hans Pöögelmanni vaadete kujunemist 20. sajandi algul. Kõneleja jätkas eelmises ettekandes puudutatud vasakpoolse marksistliku ideoloogia analüüsiga. Tä rõhutas, et kuigi on teada selle ideoloogia olemasolu Eestis 1905. aastal, tuleb otsida ka ideede päritolu ja defineerida sotsiaaldemokraatia. Hans Pöögelmanni mõttemaailma mõjutajateks ja arendajateks tema Leipzigi viibimise ajal olid Karl Kautsky ja Rosa Luxemburg. Nimetatute seisukohad peegeldusid H. Pöögelmanni mõtetes eelkõige agraar- ja rahvusküsimustes. Näiteks idee suurmaapidamisest kui ainsast rahvast elus hoidvast allikast on Kautsky õpetus, mida võib kohata Pöögelmanni 1905. a. tööväärtuse teooriale põhinevas õpikus. Kautsky ise ei avaldanud oma vastavaid mõtteid enne 1906. aastat. Pöögelmann ei pooldanud Eesti kui iseseisva väikeriigi ideed, küll aga Poola sõltumatust. Sellegi vaate juuri võib näha Leipzigi ajast ja see rajaneb Marxi käsitlusele. R. Luxemburg soovis pidada Poola iseseisvust mõttetuks, nagu ta kritiseeris teravalt ka rahvaste enesemääramise mõtet, mis Venemaal küll alles Lenini mõjul levida hakkas (Luxemburgi arvates ei saanud üks suurriik olla *etnograafiamuuseum*). Igatahes oli Pöögelmanni vaadetes selge, et rahvuslus, mõistagi ka rahvuslus Eestis, kuulub minevikunähtuste sekka. Ses osas ühinesid Pöögelmanni vaated R. Luxemburgi seisukohtadega, agrariküsimustes toetas ta aga K. Kautsky ideid. Nõndasamuti oli Pöögelmanni peas juba 20. sajandi algusaastail kujunenud kindel veendumus, et ainus väljapääs Eesti jaoks on *katus* – Venemaa.

Maie Pihlamägi vaagis 1905. aasta tähendust Eesti töölistele. Ettekandja sõnul väljendasid töölised oma rahulolematust karmide töö- ja elutingimustega juba alates 1870. aastast streigiliikumiste kaudu. Liikumise kulminatsioon saabus 1905. aastal, mil streikides osales kokku veidi alla 50 000 töölise 137 korral. Juba 1905. a. jaanuari keskel väljendasid Eesti töölised solidaarsust Peterburi töolistega ning esitasid nõudmised elujärje parandamiseks. Nõuti näiteks 8-tunnilist tööpäeva, topehttasusid ületunnitöö eest, päevapalga alampiiri tõstmist, tööliskomisjonide moodustamist töölevõtmiste, vallandamiste üle otsustamiseks, trahvide kaotamist, töötü abiraha sisseseadmist ja muid sotsiaalseid tagatiseid. Poliitilistest nõuetest kõlasid üleskutsed sõna-, koosoleku- ja ühinemisevabaduse väljakuulutamiseks, üldiselt ja otseselt valitava rahvaesinduse kokkukutsumiseks ja poliitiliste kinnipeetavate vabastamiseks. Oktoobrimanifesti järel tähtsiks mõned töölise ootused – tööaeg lühenes keskmiselt ühe tunni võrra päevas, palk

suurenes 10–15%, kaotati tööliste läbiotsimine töölt lahkumisel ning tööliste esindajate osavõtul loodi tükitööhinnete määramise komisjonid. Samuti said töölisvanematest esindajad kaasa lüüa läbirääkimistes töö- ja palgatingimuste üle ning esmakordselt sõlmiti tööandjate ja töövõtjate vahel kirjalik kokkulepe nimetatud tingimuste kohta. Olmetingimuste, arstiabi ja vaba aja veetmise võimaluste osas võis märgata arenguid. Kätevõidetud kodanikuõigused ei jõudnud aga 1905. a. lõpul välja kuulutatud sõjaseisukorra tõttu kuigi kaua elus olla.

Lea Leppik Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumist andis ülevaate TÜ tegevusest ja ülikooli mõjutatud sündmustest mässuaastal. Taustakõnes osutas L. Leppik mõnele faktile – vene õppekeelele oli ülikool üle läinud 1894. aastal, üliõpilaskonna venestamiseks oli 1897. aastal lubatud ülikooli vastu võtta I. järgu vaimulike seminaride lõpetanud. Ühes venekeelsusega tulid ülikooli ka radikaalsed vaated, mida väljendati poliitilistel kogunemistel tudengite ühiselamus Toomel. Muulastest üliõpilased ja professorid ei jaganud kohalike vaateid võitluses maa eest, vaid soovisid suuremaid akadeemilisi vabadusi. Erinevalt õppejõudude soovist otsustas üliõpilaste koosolek 6. veebruaril õppetöö sügiseni katkestada. Septembris teisel poolel otsustas ülikooli nõukogu äsja rektoriks valitud J. V. Passeki toetusel anda tudengeile olulisi vabadusi – õiguse ühinguid luua ja õiguse naistel ülikooli astuda. Samuti otsustati kaotada üliõpilaste represseerimine vaadete eest ja politseiline kontroll õppurite üle. Venemaa sündmuste mõjul algasid oktoobri keskel uued rahutused punalipude peahoonele läheduses. Õppetöö oli peatunud ja peahoone saale kasutati koosolekuruumidena. Uus Vene ülikoolide põhikirja projekt saabus ministeeriumist 29. novembril. See ei rahuldanud aga kedagi, mistõttu loodi Tartus kõrgharidusreformi komisjon, kuhu rektori kõrval kuulus 5 professorit. 1906. a. jooksul töötati Tartus välja uute kõrgkooliseaduste projektid, mis kehtestusid aga osaliselt. Kokkuvõttes läks revolutsiooniga kaduma ligi poolteist aastat õppetööd, paljud üliõpilased olid Tartust lahkunud. Reformidest jäi kehtima rektori valitavus, kaotati aga naiste tudengistaatus ja üliõpilaste inspeksioon, taastati pedellide amet.

Noor ajaloolane Tanel Kutti käsitles oma lõputöö baasil Eesti sotsiaaldemokraatliku partei rajamist koos P. Speegi ja ajalehe Uudised tegevusega. Kõneleja tõstis esmalt esile Peeter Speegi kui ESDTÜ juhi ja ajalehe Uudised (1903–1905) peatoimetaja rolli sotsiaaldemokraatia populariseerijana. ESDTÜ asutati 1905. a. mai lõpul,

oktoobris sai Uudistest ESDTÜ ametlik häälekananja. Ajalehe veergudel peeti võitlust baltisaksa ülemvõimu, bürokraatliku keskvalitsuse ja venestamise vastu ning taotleti laiaulatuslikku provintsi autonoomiat koos demokraatlikult valitavate omavalitsustega valla, maakonna/linna ja provintsi tasandil. Seega kujunes Uudistest üks olulisemaid rahva seas revolutsioonilist meelsust sütitavaid vahendeid. Uudistes hakkasid ilmuma varjatud üleskutsed tsaaririigi kukutamiseks ja vabariigi kehtestamiseks. Ajaleht omas eriti suurt toetust maata talupoegade ja mõisatöölise seas. Tõmmates paralleeli *vabariike* valgustanud ettekandega, väitis T. Kutti, et nn. vabariikide teke oli tugevalt seotud ajalehega Uudised ja ESDTÜ osakondadega maal. Seal seisnes ligi kümnetuhandelise liikmeskonnaga ESDTÜ tegevus peamiselt demokraatlikes ümberkujundustes – suleti kõrtsed ja monopole, asutati omakaitse salku, seati sisse uusi vallavalitsusi jms. Kõneleja lõpetas hinnanguga, et ESDTÜ põhiküsimuseks oli, kas luua iseseisev partei või olla VSDTP osa. Seejuures mõjutas töölisliikumine just föderalistlikku suunda.

Konverentsi viimase ettekande pidas professor Aadu Must. Teema “Senikasutamata arhiivimaterjale 1905. a. revolutsiooni ajaloo kohta” põhines suuresti TÜ ajalootudengite arhiivipraktika käigus kogutud andmetel ja Siberi eestlasi käsitlevaks teadustööks kogutud materjalidel. 1905. aastat puudutavat materjali leidub kohalike omavalitsuste, rüütelkondade, kohtute, riigi- ja kirikuasutuste kogude seas Ajalooarhiivis. Neid on uurijad seni väga napilt kasutanud. Sama kehtib Venemaa Ajalooarhiivis hoitavate senati, ministrite nõukogu ja siseministeeriumi allikate ning Tomski oblasti arhiivi materjalide kohta. Kuid mõned dokumendiliigid, näiteks Ajalooarhiivi (EAA) vabrikuinspektori fondis asuvad streigistatistikad, on Nõukogude ajal laialdast kasutamist leidnud. Kuigi vallavolikogude protokolliraamatuid on samuti aktiivselt kasutatud, on neist raske leida 1905. a. sündmusi, sest materjal ei ole temaatiliselt süstematiseeritud ja revolutsioonilised otsused on hiljem välja rebitud või läbi kriipsutatud. Äärmiselt huvitavaks allikaliigiks nimetas ettekandja pastorite, s.h. vanglavaimulike kirjavahetust koguduste arhiividest. Näiteks leidub seal mujal levinud häämamise asemel selgesõnalisi ülestähendusi (nt. kirjed “maha lastud”, mitte “suri südamehaigusse”). Valdade nõudmiste kohta annab hea ülevaate Saaremaa rüütelkonna kirjavahetus, kus radikaalsete avalduste kõrval võib kohata provokaatorite kirju jms. Eriliselt hea kohtadel toimunud sünd-

muste peegeldajana, kuid absoluutselt uurimata allikaliigina, tõstis kõneleja esile Tallinna Ringkonnakohtu ja Riia Ringkonnakohtu prokurööri fonde Ajalooarhiivis. Mis puudutab *koha-ajaloo* allikaid Venemaa Ajalooarhiivis, siis tasuvad uurimist sealse Vene riigi keskasutuste fondid. Näiteks võib saada sisuka ülevaate “kõlvatute vallaliikmete” väljasaatmise käigust aktiivsete vallakirjutajate kaasabil, aga ka nn. tagasisaadetavate küsimusest 1907. a. kevadest. Väljasaadetute saatusest Siberis saab andmeid Tomski oblasti arhiivi materjalide põhjal – kubermanguvalitsuse ümberasumise osakond, luterliku koguduse meetrikad, põllumajandusloenduse protokollid. Need valgustavad põnevaid seiku, nagu valla tagasisivõtmisnõusolekuta eesti talupoegade uute elukohtade määramist, Siberisse rännanud “mässuliste” vallaametnike tagaotsimist või vene talupoegade rünnakuid eestlastest ametnike vastu kohapeal. A. Must nentis otsi kokku tõmmates, et 1905. a. revolutsiooni kajastavad arhiiviallikad on teaduskäibesse jõudnud tagasihoidlikult ja seda eriti maal toimunud sündmuste osas. Tä kutsus üles sooritama mikroajaloolisi reide sajanditagusesse aega ning kinnitas allikate atraktiivset ja puutumata sügavust.

Kahe päeva kokkuvõttes pidas peakorraldaja Tiit Rosenberg üritust igati õnnestunuks. Tä nimetas positiivseks, et revolutsiooni teemal ei diskuteeritud mitte üksnes “vanade teadlastega vanadest asjadest”, vaid väideldi uudisteamdel ja uute uurijatega. Tä nagu arvata võis, ei jõutud ettekannetele järgnenud arvamistes üksmeelele, kas revolutsiooni taime la arena s maal või linnas, ja kumb keskkond kumba mõjutas. Et 1905. aasta revolutsiooni poliitilises, sotsiaalses ja mentaalses tagatoas on kõik ukssed uusuurimusteks valla, on päevselge. *Maa ja linna* veelahkme teket saab ja tuleb samuti ümber hinnata. Võimalusi on nii mikrotasandi süvaanalüüsiks kui ka rahvuste, kultuuride, sotsiaalsete kihtide või poliitikasse tormanud persoonide värske pilguga vaatlemiseks. Tuleb vaid küsimus püstitada ja kahelda *vanade tõdede* vääramatus jões. Kes kahtlemises esmalt julgustust vajab, saab sinsele lühiloole lisaks tutvuda käsitletud teemadega peagi põhjalikumalt. Sest siinkirjutajale jäi lugeja meeleheaks kõrvu korraldajate lubadus üllitada konverentsil kõlanud ettekannete artiklid eraldi kogumikuna. Indu ja võitluslikku meelt tegijail!

Birgit Kibal

Eesti moodsa ajaloo IX konverents 20.–21. juunil 2005 Tallinnas

SEEKORDSE konverentsi teematikat suunas pealkiri “Eestlaste kultuuriline, majanduslik ja poliitiline enesemääramine: ootused ja tegelikkus (19. sajandi keskpaigast tänapäevani)”. Kavas oli 16 ettekannet, millest vaid üks jäi esinejast sõltumatel asjaoludel ära. Üles astus teadlasi Tallinnast, Tartust, Rootsist, Soomest ja Ameerika Ühendriikidest. Ajaloo Instituudi saali kogunenud kuulajaskond kviteeris kuuldot elavalt, peaaegu kõigile ettekannetele järgnes arutelu.

Avasõnad ütles Ajaloo Instituudi direktor Priit Raudkivi. Istungeid juhatasid Peeter Järveld, Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Helena Sepp ja Inna Jürjo.

Avapäeval kuulati 8 ettekannet.

Toomas Anepaio (Tartu Ülikool) sai esimesena sõna ettekandes “1889. aasta õigusreform – rahvuslikud lootused ja riiklikud vastused”. Talurahva ja rahvusliku liikumise tegelaste lootused väljendusid kõige kontsentreeritumalt 1864. ja 1881. aasta märgukirjades, kus rahulolematumus suundus just baltisakslastest kohtunike vastu. 19. sajandi teisel poolel pandi järjest enam kohtuametisse diplomeeritud juriste, kuid eestlased seda ei tajunud, nende meelest istus ikka saks kohtulaua taga. Eesmärk oli kohtunike koosseisu muutmine ja eesti keelele kohtu keele staatuse saamine. See oli peamine õiguslaste küsimuste ring, mis rahvuslikke tegelasi erutas. Miks paljud teised lahendamist vajavad õigusprobleemid (nt. hüpoteegiõigus) ärkamisaja tegelaste vaateväljast kõrvale jäid – see küsimus ootab alles vastust.

Lea Leppik (Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum) kõneles teemal “Linnaeestlased ja rahvuslus. Tartu Ülikooli eestlastest ametnike enesemääramisest”. Eesti ametnikud on jäänud rahvusliku liikumise uurijate vaateväljas kõrva-

lisele kohale. On arvamus, et eesti ametnikke oli linnas vähe ja nad olid saksastunud. Seoses Vene bürokraatia pealetungiga pääses ametiasutustesse rohkem eestlasi. Paljude rahvustunne oligi kõikumine ja nende hulgas, kes esinesid sakslastena, oli tegelikult eestlasi. Ent mõnedki ülikooli ametnikud (G. Treffner jt.) võtsid osa eesti rahvuslikust elust. Iseseisvuse saabudes oli Tartu ülikoolil juba piisavalt pädevaid eesti rahvusest ametnikke ja haldustöötajaid.

Johan Eellend (Stockholmi Ülikool) esines ettekandega “Economic Self-determination in the Agrarian Media at the turn of the 20th Century”, kus analüüsis probleemi, kuidas mitmesugused majanduslikud ideed mõjutavad poliitilisi taotlusi, seda eriti surveaegadel. Ta keskendus eesti põllumajanduslikule ajakirjandusele (“Põllumees”, “Põllutööleht” ja selle lisa “Ühistegevusleht”). Need lehed õhutasid talumajanduse moderniseerimist, pöörates üli-suurt tähelepanu põllumajandusharidusele. Rahvakool, põllumajanduskoolid ja -kursused pidid kaasa aitama põllumajanduse spetsialiseerumisele ja tootlikkuse kasvule. Samas pidid nad arendama talupidajaid, et need suudaksid teha õigeid otsuseid nii taluperemehe kui ka ühiskonnaliikmena. Põllumehed pidid kujunema ühiskonnas kaasa rääkivaks jõuks. Loodi pilt eeskujulikest taluperemehest ja kodanikust – haritud ja progressiivsest mehest, kes on sõltumatu, kuid järgib häid eeskujusid ja juhib targalt nii oma peret kui ka töötajaid. Naise ülesanne oli toetada meest tema edasipüüdmitel. Loomulikult rõhutati põllumeeste koostöö vajalikkust. Kooperatsiooni käsitleti kui suurt perekonda, mis põhineb ühisel vastutusel. Nii-sugust ühistööd vaadeldi ka ühiskonna ideaalse mudelina, kodanikutunde kasvatajana.

Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool) arutles teemal “Mihkel Martna 1905. aasta revolutsiooni historiograafia”. M. Martna oli 1905. aastal üks aktiivsemaid tegelasi, tema osutus ka revolutsiooni esimeseks kirjeldajaks ja seletajaks. 1907. aastal avaldas ta M. Jürissoni nime all raamatu “Punased aastad Eestis”, mis on baltisaksa ja vene autorite töödest põhjalikum ja sügavam. Teos näitab revolutsiooni sotsiaalseid ja rahvuslikke põhjusi. Väga oluline on ülevaade Tartu aulakoosolekust, esimesena tuuakse ära selle otsused. J. Tõnissoni tegevuse suhtes oli Martna kriitiline. Alguses akadeemiline käsitluslaad muutub edaspidi publitsistlikumaks, lõpp on optimistlik: valitsuse võit on ajutine. Martna oli 1905. aasta revolutsiooni historiograafia rajaja, kuid tema töö väärtust on aastakümneid tahtlikult pisendatud.

Olavi Arens (Armstrong Atlantic State College, USA) esines ettekandega “Eesti vähemusrahvaste õigused ja enesemääramine Eesti riigi asutamise algaastail”. Eesti riik ei põhinenud vaid kitsal rahvusideel. Vähemusrahvaste küsimus oli nii printsiip kui ka praktiline ülesanne. Kõige paremini olid vähemustest organiseerunud sakslased. Nende esindajad rõhutasid eraomanduse (sh. mõisamaade) kaitsmise vajadust. Venelased said Asutava Kogu valimistest üsna vähe osa võtta, sest sõjaolud ei lubanud valimisi korraldada Petserimaal ja Narva jõe taga. Rootslased andsid oma hääled peamiselt Kristlikule Rahvaerakonnale. Juudid, kes identifitseerisid end Eesti riigiga, taotlesid kultuurilisi õigusi, sh. võimalusi oma hariduselu korraldamiseks ja vabadust soovi korral välja rännata, näiteks Palestiinasse.

Tiina Metso (Helsingi Ülikool) esitas ettekande “Saksa mõju vähenemine eesti korporatsioonides 1920.–1930. aastatel”. Eesti korporatsioonid võtsid kasutusele baltisaksa korporatsioonide mugandatud põhikirjad, laultraditsiooni ja aukoodeksi. Eesti rahvusliku eneseteadvuse tõusmisel tekkis aga vajadus vabaneda mitmetest baltisaksa traditsioonidest. Iseseisvumise järel ei olnud tarvis enam rõhutada vene ohtu eesti kultuurile, seda enam pöörati nüüd tähelepanu saksa pärandile. Korporatsioonid organisatsioonitüübina olid sügavalt juurdunud ning jäid püsima. Üks suurem saksa mõju vähendamise kampaania oli nimede eestistamine. Esineja vaatles nimede eestistamist täpsemalt aastal 1920 asutatud korp! Revalia põhjal. Aktiivseim nimedemuutmise periood oli 1930. aastad. Selle kümnendi lõpuni oli ka eesti korporatsioonides kombeks lahendada omavahelised või organisatsioonidevahelised tüliküsimused raskete auhaavamiste korral mõõkadega (mensuur) ja üksikjuhtumitel isegi püstolitega (duell). Pärast põhjalikku arutlemist asus Eesti Korporatsioonide Liit sügiseks 1939 selle baltisaksa traditsiooni suhtes eitavale seisukohale.

Jaak Valge (Eesti Demograafia Instituut) esines teemal “Kas 1934 oli paratamatu?”, kus tutvustas uut visiooni demokraatia kokkuvarisemisest Eestis. Demokraatia küpsust ja püsivust seostatakse demograafilise arengu tüübiga. Üldiselt on vabadust rohkem riikides, kus sündivus on madalam. Eestis ei olnud see kahe sõja vahel kõrge. Seega ei olnud demokraatia kadumine meil möödapääsmatu, institutsioonid pidanuksid olema tugevad. 1934. aasta pöördeni viisid Eestis majanduspoliitilised vead, mille tagajär-

jeks oli tõsine inflatsioon, mis näitab, et puudus poliitiliste jõudude konsensus. Ses mõttes võib öelda, et 1933. aastal toimunu järel olid 1934. aasta sündmused paratamatud.

Martin Klesment (Eesti Demograafia Instituut) esitas ettekande “Rahvuslik majandusmõte Eestis 1930. aastatel”, mis puudutas üht olulist külge Eesti 1930. aastate majanduslikus mõttes ja majanduspoliitikas. Ettekandja arvates tugines majanduslik natsionalism Eestis kahel ideelisel alustalal. Pangandustegelane Leo Sepp, kes pooldas juba 1920. aastatel riigi jõulisemat sekkumist majandusse, andis juhtmõtteid uue majanduspoliitilise suuna praktiliseks rakendamiseks. Rahvuslik-propagandistlik sõnum tuli aga Eesti Rahvuslaste Klubide ringkonnalt.

Teine tööpäev algas **Olaf Mertelsmanni** (Tartu Ülikool) ettekandega “The Restructuring of Estonian Economy during the First Year of Soviet Rule”. Esimene Nõukogude okupatsiooni aasta oli majanduslikult katastroofiline, see peegeldus isegi suremuse järsus kasvus. 30–40 viimase aasta jooksul saavutatud majandusedu läks kaotsi. Kulus mitu aastakümnet, enne kui taas jõuti sõjaeelse elutasemeni (*standard of living*). Kommunistid nägid nende endi poolt põhjustatud majandusprobleemide taga ainult sabotaaži ja diversiooni, mille vastu tuli halasamatult võidelda.

Väino Sirk (Ajaloos Instituut) kõneles teemal “Hariduskriis Nõukogude Eestis”, püüdes seni uurimistöös saavutatut koondada ja arendada, rakendades P. H. Coombs'i ülemaailmse hariduskriisi mõistet ning hõlmates haridusloolisse töösse eesti sotsioloogide ja majandusteadlaste (Jelena Helemäe, Ellu Saare, Väino Rajangu jt.) huvitavaid uurimistulemusi. Üheks sihiks oli näidata, et ehkki haridussüsteemi laienemine on demokraatlik suundumus, ei taga see automaatselt nimetatud süsteemi demokraatlikkust.

Kari Kaunismaa (Turu Ülikool) esitas ettekande “Methodology of Teaching History and History Books in Estonian SR from the 1950s to 1970s”, kus vaatles Nõukogude okupatsiooni ajal Eestis kasutatud ajalooõpikuid. Need olid valdavalt tõlked vene keelest, kus domineeris Vene ajalugu. Neis ei leidunud peaaegu midagi Eesti, Soome, Läti ega Leedu kohta. Lühemalt peatus kõneleja ajaloo käsitlemisel Saksa okupatsiooni ajal ning välismaal avaldatud Eesti ajaloo ülevaadetel.

Anu Kannike (Tallinna Ülikool) käsitles teemat “Avalik privaatsus või privaadne avalikkus – argielu strateegiad Nõukogude Eestis”. Esine-

ja rõhutas vajadust laiendada sotsialistliku argikultuuri uurimise vaatevälja, rõhutades materiaalse kultuuri ning miljöõ erilist allikaväärtust ja aktiivset rolli kultuuriruumi kujundamisel. Eesti kodukultuuri alase ainese etnoloogiline analüüs lubab väita, et oli rida olulisi väärtusi, mida vaikumisi hoiti alal privaatsfääris, ja rida sõnatuid, esemekultuuris toimivaid käitumispraktikaid, mis kujundasid Nõukogude avalikule elule alternatiivset mentaliteeti. Seetõttu ei katkenud kultuuriline kontinuiteet täielikult, vaid rekonstrueeriti uuel viisil. Argipraktikas kombineeriti nii tsiviilühiskonna kui ka nõukogulikku arusaamu, mõisteid ja mustreid. Kodu käsitleti ühelt poolt kui privaatsset ruumi lääne kodanliku kultuuri mõistes, aga see toimis nõukogude süsteemis ka kui avalikule alternatiivse praktika ja maailmavaate varjatud reservuaar. Privaatsuse saavutamine toimus suurel määral üksikinimese ümberkujundava ja loova töö kaudu. Selline töö omandas isegi rituaalseid jooni, omamoodi süsteemist vabanemise ja puhastumise otstarbe. Niisugune sümboolne kapital sai ka oluliseks uues üleminekukultuuris ja tsiviilühiskonna taastamise püüdeis.

Terje Anepaio (Eesti Rahvamuuseum) astus üles ettekandega “Minevik jääb. Sotsiaalse usalduse analüüs represseeritute kogemuse näitel”, milles vaatles represseeritute ootuste ja lootuste realiseerumist taasiseseisvunud Eestis. Usaldus toimib ühiskonnas horisontaalselt (inimestevahelistes suhetes) ja vertikaalselt (inimeste ja riigi ning ametiasutuste suhetes). Ettekandja käsitles eeskätt viimast. Et aga okupatsioonirežiim säilitas vertikaaltasandil umbusalduse, siis see toitis umbusaldust ka horisontaaltasandil. 1990. aastate algul elas ühiskond represseeritute kannatustele kaasa. Kuid rasketel reformide elluviimise aastatel kaotas minevik aktuaalsust. Ka repressioonide teema minetas 1995. aasta paiku laiema kõlapinna, jäädes küll ametlikul tasandil päevakorda. Represseeritute vastuseks muutunud suhtumisele võiks olla nende koonddumine survegrupiks.

Hans Jörgensen (Umeå Ülikool) esines ettekandega “The Role of Subsistence Farms in Re-Independent Estonia: Expanded Private Plots”. Paljud 1991. aasta järel taastatud Eesti talud kujutasid endast vaid vaevalist äraelamist võimaldavaid väikesi majapidamisi, paljusid neist võib nimetada isegi laiendatud õue-aiamaaks. See oli selges vastuolus poliitilise retoorikaga, mis rõhutas kõikjal majanduslikku efektiivsust ja turuorientatsiooni vajalikkust. Väiketalude (nn. elatustalude) taasteket ei saa seletada ai-

nult sellega, et valitsev poliitika püüdis kiiresti likvideerida Nõukogude suurpõllumajandust, kasutades selleks muu hulgas restitutsiooni. Mõju avaldas asjaolu, et ka kollektiviseerimise järel jäid maainimestele väikesed isiklikud majapidamised, mis olid nagu kaotatud talude aseaine ja taluideaaleide edasikandjad. Samuti olid väiketalud tarvilikud inimestele, kes – sageli vähese hariduse tõttu – ei leidnud tasuvat palgatööd, samuti pensionäridele. Ettekujutus talust kui ideaalsest elu- ja töökohast on Eestis siiani säilinud.

Konverentsi viimane esineja oli **Rein Ruutsoo** (Tallinna Ülikool), kes kõneles teemal “Eesti taasiseseisvumise poliitilised strateegiad 1987–1991”. Ettekanne toetus politoloogile omastele uurimistulemustele. Eesti taasiseseisvumist käsitleti kui subjekti moodustumist, mille aluseks on majanduslik, õiguslik, poliitiline ja sümboolne enesekonstrueerimine ning enesemääratlemine geopoliitilises ruumis. Subjekti tunnuseid käsitleti iseseisvuse funktsioonidena. “Rahvuslikkust” pole võimalik järgalt siduda ühegi strateegiaga. Rahvuslikku iseseisvust taotlenud liikumiste strateegiate kõrvutamiseks kasutati Ludwig Wittgesteini perekonnasarnasust alusmudelina kasutatavaid artluskäike. Peamiseks konkurentsi kujundavaks jooneks Eesti iseseisvuse taastamisele suunatud strateegiate oli identiteedipoliitika ja strukturatsiooni, sümboolse ja praktilise poliitika vastandumine, proaktiivse ja deklaratiivse käitumismudeli kunstlikult tekitatud konkurents. N.-õ. täit komplekti jätkusuutliku subjektsuse kujunemise tunnuseid ei hõlmanud ükski rahvuslik liikumine. Iseseisvuse saavutamiseks või selle poole jõuliseks liikumiseks piisava subjektsuse tunnuste komplekti kujunemise välistasid kõik venekeelsele vähemuskogukonnale toetuvad liikumised – “internatsionalistid”. Rahvusriikliku suveräänsuse välistasid mõlemad variandid – nii “intriid” kui ka Rahvarindest välja kasvanud “liberaalne” ja järk-järgult degenerereerunud muulaskonna tiib.

Konverentsi lõpetas Ajaloo Instituudi direktor **Priit Raudkivi**, kes pidas koosloijate kahepäevast tööd viljakaks ning tänas Ajaloo Instituudi teadussekretäri Maie Pihlamäge, kelle õul moodsa ajaloo konverentsi korraldamise pearaskus on aastaid olnud.

Väino Sirk

ESSAY

Jaak Valge. Democracy and Non-democracy

Arnold Toynbee claimed that democracy was a way of government, which in a certain era became predominant in the western world since it offered temporary solutions to fundamental problems being faced by that era. The essay proceeds from the presumption that democracy is suitable for societies as of a certain developmental stage, and attempts to determine this developmental stage on the basis of population development. Since the demographic transitional phase of societies is most dynamically reflected in the birth rate, the crude birth rate is used for this purpose, being at the same time aware that this indicator is not methodologically correct. The existence or lack of democracy is determined based on the POLITY IV measuring system.

Exceptions are examined, as well as groups of countries that stand out on the population development scale, and it is demonstrated how the communist utopia has hindered the development of democracy in the past, and how Islamic extremism is doing this today. A number of hypotheses are offered in observing the development of societies on the population development scale. For instance, has Russia already let pass the most suitable population development stage for democracy, and is it currently passing in China and the Moslem countries? Has the new population development phase that started in western societies in the 1960s, 1970s, which resulted in a new wave of individualization, made these societies again unsuitable for the working of democracy? Western societies are faced by a series of new challenges. Since Estonia is one of pioneer nations of demographic development, it means that Estonia is one of the first to need solutions. In the west, these solutions are needed for at least three reasons: to stop Russia, China, the Islamic countries and, later, the Sub-Saharan states, straying from the democratic path of development, to stop the degeneration of democracy in the West, and to stop the physical extinction of our own civilization.

ARTICLES

Ivar Leimus. Vikings – Brigands or traders

Vikings are generally divided into two categories. The western Vikings looted in western Europe, from whence they obtained enormous amounts of silver as ransom, whereas the eastern Vikings,

the Varangians, traded with the wealthy East from whence they obtained their wealth. As proof, there is on the one hand, the numerous reports that have been recorded, starting in 793 AD, in the western European annals of Viking raids, and, on the other hand, the large silver hoards in the form of silver coins and various jewelry and metal bars.

It is true that hundreds of thousands of coins, mostly of Arabian, German and English origin, have been found in the countries around the Baltic Sea – Scandinavia, the Baltic countries, Poland and Russia. But the 9th-10th century hoards comprise almost exclusively of eastern coins (over 100 000, currently), which were obtained from trade with Iraq and Central Asia. In contrast, only a little over one hundred European coins of that era have been discovered to date, and these indeed from Nordic trading centers of the time. The only exception is the Hon treasure in Norway, which contained 2.5 kg of gold jewelry and gold coins, partly of European origin. There is a modest parallel to this from Estonia as well. In the 19th century, five gold filigree pendants (at least two of which is the work of the Carolingians) were found in the peat bogs of Essu manor, and one Arabian gold coin from the 9th century. Both these gold treasures were thrown into a bog pool, whereas silver treasures are found as a rule from sites of villages or buildings from approximately spade-depth. Gold was presumably sacrificed to the gods, whereas silver was put aside for oneself. A few finds, however, do not change the general picture, so the Viking raids of the time, therefore, have left hardly any traces in the Scandinavian hoards. Apparently the booty was used on site or was perhaps demanded in kind. The tendency of Christian annals to be biased in their description of pagan barbarity also cannot be excluded.

The situation changed at the end of the 10th century and the beginning of the 11th century, when the export of silver from the East ceased and the mass flow began of western European currency to the lands of the Baltic Sea. Anglo-Saxon chronicles of the same period tell of immense ransom payments to the Danes, which has caused historians to consider silver coin finds to be ransom money brought from abroad. Unfortunately, most of the European coins from the hoards are actually from Germany, and also the dating of the English pennies does not coincide with the timing of the payments that are known from historical sources. In addition, the great majority of hoards have been discovered, not in Denmark, but actually on the small island of Gotland, but also in Poland and Russia, as well as in the Baltic countries. Therefore, the 11th century hoards are also not booty but more likely to be the

result of continuing trade. It was just the direction of the trade that changed, but the result was still silver hoards buried across a wide territory from Poland to Russia. The level of social development in these countries was apparently quite similar, with their people valuing for some reason the possession of silver, in particular.

Sulev Vahtre. St James's Day

The uprising by the people of Saaremaa in 1343 began, according to the chronicles, the day before St James's Day, i.e. on 24 July. Professor Tarvel, however, presumes that in this instance it is not the commemoration day for Apostle James the Elder (the Greater) (Jacobus Maior), 25 July, that is meant, but actually the day for Jacob the Younger (the Less) (Jacobus Minor), which was on 1 May, and that the uprising, therefore, began on 30 April. Tarvel's presumption, however, is countered by the fact that events listed in Old-Livonian sources describe 1 May as St Philip and James Day, on a few occasions as St Phillip Day, but never solely as St James Day. The latter has always meant 25 July. The Renner Chronicle, which is the most comprehensive retelling of the text of the youngest Livonian rhyming chronicle, also places the start of the Saaremaa people's uprising in summer 1343. It is therefore considerably more likely that the people of Saaremaa did actually rise up on 24 July in 1343.

Inna Põltsam. Craftsmen and their role in the economic life of Uus-Pärnu during the late Middle Ages in Livonia

There is only scarce data available on the craftsmen living in Livonian small towns during the Middle Ages and Early Modern Period, since, for example, the existing written records reflect mainly important persons, such as town councillors and merchants, occasionally also the most wealthy of the craftsmen. The aim of this analysis is to present as much information as possible, which mainly the written sources indeed provide on the role of the craftsmen in the economic life of Uus-Pärnu. The observed craftsmen include all positions, professions, which were not part of the Hansa trading system.

The craftsman in Uus-Pärnu during the late Middle Ages and Early Modern Period mainly produced for the local market, and often even this was not sufficient to ensure a livelihood, and additional income had to be earned from beer sales or speculation with agricultural products. Although the number of craftsman positions and professions in

Uus-Pärnu is not as large as those of the large towns in Livonia – according to the written sources, in Uus-Pärnu during the first half of the 16th century there was an average of 25–30 handicraft specialties or positions – the proportion of craftsmen in the town population was quite high. The situation of a small town was such that there was even one 'master' so-called soldier on the battlefield, i.e. the existence of a position was dependent on one master. It was also characteristic of a small town that the social status and economic condition of each master was not directly dependent on the "grandeur" of his position. This means that the hierarchy of positions was not as clearly delineated as in large towns.

It is true that the craftsman skills of small town masters could have been lower than that of the large town masters, but this was by no means a definite rule, and the role of craftsmen as a whole in the economic life of a small town should not be underestimated. The Hansa merchants, of course, handled large amounts of money, but who then eventually built houses for this money, distributed the goods or baked the bread. The craftsmen produced the goods that were part of life: houses, furniture, clothing – i.e. everything in the culture of objects that confirmed or dismantled, in some space and time, the common identity of town dwellers. It was the craftsmen that created with their hands, and in a physical form, the environment of a town. It is important to note the inclusion of Estonians into this so-called creative process, via the craftsmen positions and other such professions.

Heino Arumäe. Comparing the Estonia-USSR and Finland-USSR negotiations in autumn 1939

As is known, the Soviet Union proposed on 24 September 1939 to Estonia, and on 12 October to Finland, that a military cooperation agreement be concluded, where the establishment of Soviet military bases would be foreseen on the territory of those states.

The Estonian government, the Army Headquarters and the committee of foreign affairs and state defence of the parliament's both houses were convinced that rejecting Moscow's proposal would mean war, and that there was no third possibility. It has later become apparent from the documents of the high command of the USSR armed forces that this assessment was correct. The Soviet Baltic Fleet was to take up battle positions against Estonia on 29 September, and the army was to cross the border on 30 September.

The Estonian government, in making its decision, took into account the following factors: a very

strong Soviet armed force had been assembled on Estonia's eastern border; the Estonian coastline could be blockaded by the Soviet Baltic Fleet; it was not possible to get any military assistance from any major power; assistance from close neighbours Latvia and Finland was also out of the question. In order to avoid the threatening military catastrophe the government decided, on 26 September, to begin negotiations with Moscow, and to conclude an agreement. This decision was unanimously approved by the committee of foreign affairs and state defence of both houses at their joint meeting on 26 September.

The Soviet government demanded from Finland not only the military base at Hanko, but also the exchange of certain territory. In contrast to Estonia, there were differing standpoints in the Finnish government circles during the negotiations with Moscow in October–November 1939. In Helsinki, there were only some leading politicians and a few higher military men who were informed of the course of the negotiations, with the decision-making right lying with the government's foreign affairs committee, which had as its members prime minister A.K. Cajander, foreign minister E. Erkkö, finance minister V. Tanner and defence minister J. Niukkanen. The article characterizes the standpoints of those wishing compromise (C.G.E. Mannerheim, J.K. Paasikivi, V. Tanner) and those opposing major concessions, and admits that the standpoint dominating in the government – avoid major concessions and at the same time avoid war – could not be realized. The hopes held by the government – for Swedish assistance, the support of the western states, and the US playing a mediator role in Moscow – did not have sufficient justification.

At the end of the article, it is admitted that, thanks to the heroic Winter War, Finland gained time, and this additional time was to Finland's benefit. Due to the changes in the war situation in 1940, Germany began to support Finland in its stand against Moscow's ambitions.

Kalervo Hovi. Göring and the Finnish Winter War

The Winter War 1939–1940 has been a topic for debate since it ended, initially in general and then in detail. Since the mid-1970s, the part played by Field Marshal Göring has aroused interest. The government of the German Reich, bound by the Molotov-Ribbentrop Pact, adopted a policy of strict neutrality, favorable to the Soviet Union. This strict position has been well presented by the German historian Gerd R. Ueberschär, and

Finnish historians have also noted this. Göring sent messages to Field Marshal Mannerheim before the outbreak of hostilities on November 30, 1939, and repeated them just before the Armistice: "Please yeild. Germany cannot help at this stage, but everything will be made good afterwards". The Finnish Government did not initially follow this advice, but the Armistice was signed on March 13, 1940.

Finnish historians have heatedly debated the issue, as to whether the advice of Göring was decisive or if the situation at the front was so bad that it alone was sufficient to dictate an armistice, even if the western powers were offering help to Finland. Professor Heikki Ylikangas vehemently supported the first explanation, while historians such as Professor Jukka Nevakivi and Professor Ohto Manninen have stood for the alternative. In December 2003 a major public discussion was organized with their participation, and the debate continued for the next year or two in the historical journals *Historiallinen Aikakauskirja* and *Historic Tidskrift för Finland*.

The positions remained almost the same. It is beyond doubt that Göring gave this advice. He also took care of armaments being sent to Finland, probably with Hitler's consent, and promised full recompense afterwards. On the other hand, the situation on the front was very bad and no one in March 1940 could be sure that Germany would win the war. Still, Prime Minister Risto Ryti kept the option to reconquer Karelia open, should the situation have changed. Immediately after Germany started the war against the Soviet Union in 1941, Göring was given a high Finnish award as acknowledgement for his advice.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Vladimir Sazonov. The letter by Arad-Ahhešu to Aššurbanipal

The current paper is dedicated to the complicated political history of the last decades of the Neo-Assyrian Empire. One historical letter has been translated from Akkadian to the Estonian language. The author of the letter is a royal architect Arad-Ahhešu, whom the king of Assyria, Aššurbanipal ordered to rebuild the temple of Esagila in the city of Babylon, which was destroyed in 689 BC by the king of Assyria, Sanherib. In the letter, Arad-Ahhešu writes to the king of Assyria that the temple has been reconstructed. Besides this, the letter contains information about many historical events that took place during the period. The political situation in the Neo Assyrian Empire

was unstable, although not hopeless. The Assyrians had created a huge empire in the first millennium BC – they conquered Babylonia, city-states in Syria and Palestine, Israel, Urartu and for a while they even controlled Elam and Egypt. However, several conquered regions did not accept the brutal dominance of Assyria. Especially the Babylonians – ethnically and linguistically closely related to the Assyrians – had several rebellions against Assyria. During one rebellion by the Babylonians, the king of Assyria, Sanherib, conquered and destroyed the city of Babylon in 689 BC. But already his son Asarhaddon decided to rebuild the city about 678 BC. In his plans was to create a so-called Assyrian-Babylonian twin monarchy for which he had several reasons.

Reasons can be found already from the 8th century BC, when the state of Assyria was in a severe crisis. However, Tiglatpileser III was able to restore the empire by conducting several military campaigns, reforms, and reorganization of the administrative restructuring of his empire. At the same time Tiglatpileser III started to conduct his *nasâhu*-policies – this meant mass deportations of conquered nations. Assyrians moved huge numbers of native populations from their home cities and brought in Assyrians instead. In the beginning the deportations were a great success to the empire, but step-by-step most of the Assyrians assimilated with the local populations, and the effect was lost. For that reason Asarhaddon tried to win the sympathy of the Babylonians, and started rebuilding the conquered city of Babylon. His course was continued by his son Aššurbanipal, during whose reign the Esagila temple was rebuilt in Babylon. Aššurbanipal gave the kingship of Babylon to his elder brother Šamaš-šum-ukin. However, the strong presence of Assyrian military and administrative forces still remained in Babylonian cities.

Aššurbanipal often violated the rights of Šamaš-šum-ukin, that again made the latter unhappy with the situation.

Finally there was a new uprising in Babylonia led by Šamaš-šum-ukin. His supporters were native Babylonians, Elam and Arab sheiks. The rebellion ended with the death of its leader Šamaš-šum-ukin. The city of Babylon was again conquered by the Assyrians. After this, in 647 BC Aššurbanipal himself took the kingship of Babylonia bearing the name Kandalanu. Around 630, Aššurbanipal lost his power in a palace uprising. The state of Assyria that seemed to be at the height of its power in 640–630 found itself in a severe crisis and started to disintegrate. Approximately 625 BC the Babylonians regained their independence and founded the New Babylonian kingdom. An exhausting war

was held between Assyria and Babylonia in 612 BC. The Scythians, Medians and Babylonians united and went against the Assyrian Empire. The result was the destruction of the capital of Assyria, Ninive. Although the state of Assyria still functioned some years after the fall of its capital, the Assyrians were unable to do anything to save their empire and power.

Marika Mikkor. The 1930s in the Caucasus on the Estonian “Edasi” collective farm through the eyes of the farmer and in the newspaper Edasi, IV

In the Caucasus in 1932–1933, starving people from southern Russia were wandering from village to village. There was information about people dying of starvation in Kuban.

At the end of 1932 and the start of 1933, there was a “cleansing” of the kolkhoz leadership, with people being arrested and again being discharged. In April many families were exiled from the village, which meant that the number of workers was reduced and the feeling of hopelessness increased. Rootsi was again elected foreman in 1933: “I’m still working hard as a foreman. Let’s see if next year this time I’m still free or in jail, because nowadays you can end up in jail for almost anything. “People were forcibly appointed to responsible positions, e.g. a manager of a cattle farm handed himself because he was not permitted to give up his job.

In March 1934, the issue of passports within the framework of a common passport system caused a commotion in Eesti-Rohuaia. Otherwise, life was relatively calmer, and at the end of the year, Rootsi was satisfied with the results of his work, and the pay he received for his norm days. The year 1935 also seemed to be better: “The collective farm workers are quite well off, they buy everything that they want, dress in silk and velvet, and as far as food goes, things are quite good.” The diarist notes, however, that his health has been irrevocably ruined by his work in the kolkhoz.

The diary talks of the rhythm of the work in the fields and gardens, and other work on the kolkhoz, and of the new soviet holidays. Family events include both festive occasions and the time for mourning, and Rootsi’s marriage seems happy.

Urho Kaleva Kekkonen. Sister nation under the Bolshevicks’ oppression

Pekka Lilja. Commentary on Kekkonen’s article in Suomen Kuvalehti

When Stalin and Hitler reached agreement regarding the division of eastern Europe with the Molotov-Ribbentrop Pact that was signed in August

1939, first Estonia and then Finland heard their death sentences being pronounced. Kekkonen was particularly concerned about the Estonian situation. Kekkonen consulted with his old friend Aaro Pakaslahti, who was at the time the head of the policy department in the Foreign ministry, as to how Estonia could be helped. Unfortunately, their attempt to initiate joint Nordic activity in Moscow did not produce results because of objection by the Finnish prime minister and the foreign minister. Once the Winter War broke out, there was objection to Kekkonen, as an extreme patriot, being included in the Ryti government. Although Kekkonen could not directly help Estonia as an ordinary citizen, he did not forget Estonia and also met with the Estonian ambassador to Finland, Warma during the Winter War. The occupation of Estonia by the Soviet Union in June 1940 was a depressing experience for Kekkonen. The very thing had come to pass about which Kekkonen had countless times warned in his articles during the 1920s and 1930s. Using the pseudonym Pekka Peitsi he published in 1942 in Suomen Kuvalehti (29.08.42, No. 35) an article "Sister nation under the Bolshevicks' oppression". It is a good analysis of the first year of occupation in Estonia (1940–1941), before the German forces occupied Estonia. The basis for Kekkonen's article is Jaan Siiras's "Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41." The pseudonym Jaan Siiras was used by Estonia's greatest Fennophile August Annist. Although he was arrested in the Soviet era, his authorship as Jaan Siiras could not be proved, despite the efforts of the security forces. It is possible that Kekkonen was aware of this. Kekkonen knew Annist since the 30s, and when he visited Estonia in 1964, he casually asked after his old friend Annist, who was then brought to him. Kekkonen did not restrict himself in his 1942 article to a reference to Siiras's book, but sketched his own points of reference for the analysis of Estonia's fate. He does not see history as the expression of the will of great historical identities, but believes that the people themselves make their own history. Kekkonen does not use the benefit of hindsight anywhere in his article or accuse the Estonian leadership of it "not occurring to them" to fight like heroic Finland. Kekkonen notes correctly that Finland's historical persions not agreeing with the Soviet demands was to a large degree based on false assessments: that Russia would never attack Finland. As regards autumn 1939, Kekkonen writes that refusing the agreement would have meant war for Estonia, and this in turn would have meant the complete

destruction of Estonia. He says that Estonia may survive as long as there is life. He therefore does not understand outright condemnation of Estonia's surrender to the demands of the Soviet Union. He writes about Päts: "For this very same reason (saving the lives of the people) did President Päts relinquish his position, and sign one order after another, and in so doing destroyed his life's work".

In the article Kekkonen also examines in the article the attitude of the Estonian intelligentsia during the Soviet occupation, and notes the lying that was pervasive during the first occupation period in Estonia.

In Kekkonen's article, one can see his wish that Estonian independence should be restored. It should not be forgotten that this was written during Germany's highpoint in this war. In his article Kekkonen emphasizes that during the two decades of independence in Estonia there took place an immense intellectual and economic development, and he concludes the article with the words: "If there is anything we can do for our brothers at the other end of the Finnish bridge, then we will do it". Kekkonen had absolutely no illusions about the Germans at that time.

PHOTO CORNER

In 2005 photographs taken by the KGB's 7th Department (Surveillance) in 1987–1990 at various public gatherings were deposited with the National Archive. This issue has photographs of the Võru Independent Youth Column No. 1, which has by now been forgotten but which played a trailblazer role during the beginning of the "new period of awakening".

CULTURAL HISTORY ARCHIVE

Krista Aru. Jaan Tõnisson's telephone call and everything that followed

Anton Jürgenstein (1861–1933) worked on the editorial board of the Postimees newspaper in 1905–1929. During this period of over twenty years, Jürgenstein managed to be the responsible editor of the daily newspaper, and the editor-in-chief, and, if necessary, he was also the editor of the Postimees inserts (e.g. Sädemed (Sparks)) and special issues (e.g. Elu (Life)). Jürgenstein was also one of the closest aides to the editor-in-chief and owner of Postimees, Jaan Tõnisson, in running the editorial office and organizing the work. J.

Tõnisson frequently called A. Jürgenstein “the other editor-in-chief of our paper”. Because of the loyalty and trustworthiness of Jürgenstein as regards the newspaper and Jaan Tõnisson, Jürgenstein was also called “servant Anton”. This was undeserved by Jürgenstein, since Jürgenstein was never a servant: he always had his own opinion and standpoint on everything. It is just that most of the time they were the same as the opinions and values promoted by Postimees.

During this long period of cooperation there was only one instance of misunderstanding between Anton Jürgenstein and Jaan Tõnisson, and this took place in 1921.

The cause of the misunderstanding that developed into a conflict was an incident. Jaan Tõnisson phoned the editorial office from Tallinn, and the young woman who answered the telephone, in Tõnisson’s opinion, did it in a careless and patronizing manner, which annoyed Tõnisson. However, the person who answered the phone was Anton Jürgenstein’s daughter. This in itself was such a trivial matter that did not justify a long correspondence. Tõnisson wrote two letters, and two letters were also written by Jürgenstein. It could be presumed that the incident would not have developed into a conflict if A. Jürgenstein had not continued, in 1921, to still bear a grudge against Tõnisson because of the latter’s behaviour in December 1917. If Tõnisson had just once bothered to explain to Jürgenstein and to justify why he, Tõnisson, who had been jailed in December 1917 by the Bolsheviks and had to quickly leave the country to avoid a longer jail sentence, had handed the decision-making power at the newspaper Postimees to a young man, Adam Bachmann (as of 1935, Raudalu), but not to Jürgenstein or to any other of his old colleagues (e.g. Oskar Kallas). This is despite the fact that just a short time previously, Tõnisson had asked Jürgenstein to promise that the latter would look after Postimees as long as possible.

The letter by A. Jürgenstein (undated, but probably written on 28.03 or 29.03) and the second letter by J. Tõnisson (31.03) are published here, and they retell and clarify at length everything related to the telephone call, but the cause and background are actually in the events of 1917: in the hastily made decision by Tõnisson in Tallinn, which resulted in the power at Postimees going to the writers’ group Siuru; in the arrangement made by Tõnisson, which placed all of his old colleagues (Kallas, Jürgenstein, Peeter Põld) in an uncomfortable and even personally unpleasant position (Christmas Eve in 1917 at Postimees was far from exhibiting Christian peace and joy).

R E V I E W S

The chronicle by Herman of Wartburg was recently published in Latvian, with the translation and commentary provided by academician Evalds Mugurevic. Unfortunately, this chronicle is yet to be translated into Estonian. In emphasizing its importance to Estonians and Latvians, **Enn Tarvel** is quite critical of the translation and the commentary. **Linda Kaljundi** introduces the book titled “The Danish Crusades – War and Mission” that has been published in Denmark. **Heino Arumäe** introduces the book by Erkki Hautamäki, on the secret papers of Marshal C. Mannerheim, which has caused controversy in Finland. **Kaarel Piirimäe** writes about the book by Vassili Stanilov, which should also be of interest to the Estonian reader since it deals with the condemnation of Communism in Bulgaria.

V A R I A

Birgit Kibal provides an overview of the conference “100 Years Since the Nationwide Meeting of the Representatives of the People in Tartu”, held on 9–10 December and organized by the Learned Estonian Society, the University of Tartu’s Department of History and the Museum of History. **Väino Sirk** writes about the conference on modern history, held on 20–21 June in Tallinn and organized by the Institute of History.

Õiendus

Tuna 2005 nr. 4 (29) numbrisse on sattunud mitu ebatäpsust.

Hellar Grabbi artiklis “Norilski nullpiketti trottsides” viites nr. 1 (lk. 101) antud Ivo-Sven-Raidna uurimistoimiku arhiiviviide on ekslik, õige on ERAF, fond 130, säilik 5802.

Martin Lipu mälestuste kommentaaris lk. 122 tuleb lugeda: “Martin Lipp on selles mõttes igati tähelepanuväärne isik, kes oli töömees, kelle lipukirjaks isa Andrese sõnad “Tee tööd ja palu Jumalat”. Samas Martin Lipu mälestustes on mitmel korral kasutatud nimekuju Sievers, kummatigi kasutati kurikuulsa rittmeisteri puhul nimevormi Sivers.